

**Les guerres civils de finals de la República (I aC) al territori i a la ciutat de
Tarraco. Fonts literàries, arqueològiques i SIG.**

Marc Dalmau Vinyals

Treball de Fi de Màster
Dirigit pel Dr. Joan Oller
Màster Universitari de la Mediterrània Antiga

Primer semestre, 2019-2020.

Resum:

L'excavació d'assentaments de tipus militar (*castella*) i les troballes d'objectes militars (*militaria*) en alguns punts del Camp de Tarragona, ha despertat el debat sobre els efectes de les guerres civils del segle I aC a Tàrraco i la seva àrea d'influència. En aquest treball avaluarem l'impacte de les guerres entre Sertori, Pompeu i Cèsar en territori tarragoní. Aquest estudi es centra en tres grans apartats: les fonts escrites, les fonts arqueològiques i la informació que podem obtenir a través dels Sistemes d'Informació Geogràfica. En primer lloc analitzarem les fonts antigues (romanes, gregues i cristianes) que ens parlen de l'impacte d'aquests conflictes al nord-est peninsular. Amb aquesta informació i la interpretació que n'han realitzat els principals investigadors, catalogarem els principals episodis de tensió militar i bèl·lica a la zona catalana. A partir de les fonts arqueològiques obtindrem dades sobre la ciutat de Tàrraco i el poblament del seu *ager*. Podrem determinar si l'arqueologia aporta realment dades sobre la tensió militar d'aquests moments. En el tercer gran bloc estudiarem les relacions de visibilitat dels principals *castella* i aportarem alguns mapes que ens ajudin a entendre com s'articulava el control del poder romà sobre el Camp. Aquest treball ens ajudarà a interpretar l'impacte de les guerres civils al nord-est peninsular i a l'àrea d'influència de la capital de la *Citerior*.

Paraules claus:

Fonts arqueològiques, fonts escrites, guerres tardorrepublicanes, nord-est peninsular, Tàrraco.

ÍNDEX

1. PRÈÀMBUL	4
1.1 Introducció	4
1.2 Antecedents	5
1.3 Importància i justificació del treball	7
1.4 Elements teòrics que fonamenten el treball d'investigació	9
1.5 Objectius	10
1.6 Metodologia	11
 1 PRIMERA PART: FONTS ESCRITES	 12
2.1 Les fonts antigues	13
2.1.1 Marc Tul·li Ciceró	14
2.1.2 Gai Juli Cèsar	14
2.1.3 Gai Sal·lusti Crisp	15
2.1.4 Estrabó	16
2.1.5 Tit Livi	16
2.1.6 Sext Juli Frontí	17
2.1.7 Plutarc	18
2.1.8 Luci Anneu Flor	20
2.1.9 Apià	20
2.1.10 Aule Gel·li	21
2.1.11 Pau Orosi	22
2.2 Les fonts actuals i l'estructuració del relat	23
2.2.1 L'arribada de Sertori al nord-est i la persecució per Anni	24
2.2.2 <i>Ilerda</i> , el preàmbul del reinici de les hostilitats al nord-est	25
2.2.3 L'arribada de Pompeu i la fi del conflicte	26
2.2.4 El control del litoral del nord-est peninsular	29
2.2.5 El període de domini de Pompeu, la guerra amb Cèsar i la pau d'August	30
2.3 A tall de conclusió	32
 2 SEGONA PART: FONTS ARQUEOLÒGIQUES	 34
3.1 Les fonts arqueològiques	35
3.2 <i>Tarraco</i>	36
3.3 El poblament rural	38
3.4 La <i>centuriatio</i> del territori de <i>Tarraco</i>	39
3.5 Els assentaments del territori	41
3.5.1 Les vil·les republicanes	42
3.5.2 Els tallers de ceràmica	43
3.5.3 Altres assentaments d'índole rural i agrícola	44
3.6 Els assentaments militars	47
3.6.1 <i>Tarraco</i> i Olèrdola	47
3.6.2 Puigpelat	49
3.6.3 Picamoixons, Prades i Jesús	50
3.6.4 La Costa de la Serra	52
3.7 Vies de comunicació i dispersió de materials	53
3.8 A tall de conclusió	55

3	TERCERA PART: TERRITORI I G/S	56
4.1	Control territorial i visibilitat des de <i>Tarraco</i> i Olèrdola	57
4.2	Control territorial i visibilitat des del <i>castellum</i> de Puigpelat	58
4.5	Control territorial i visibilitat des del <i>castellum</i> de la Costa de la Serra	59
4.4	Punts de guaita i altres possibles <i>castella</i>	59
4.5	A tall de conclusió	61
4	RESULTATS I CONCLUSIONS	62
5	BIBLIOGRAFIA	67
6.1	Fonts primàries	67
6.2	Fonts secundàries	68
	APPÈNDIX A: FOTOGRAFIES I PLANTES	75
	APPÈNDIX B: MAPES I SIG	107

1. PREÀMBUL

1.1 Introducció

L'arqueologia és una ciència que intenta recuperar la memòria del pas de les civilitzacions antigues a partir de les restes materials. La feina de l'investigador es fa interessant quan aquestes restes serveixen per omplir buits en les fonts documentals que han arribat als nostres dies. Malauradament tant les fonts literàries com les arqueològiques han arribat als nostres dies de forma parcial i mutilades. La informació que podem extreure d'aquestes fonts serveix per hipotetitzar sobre els processos de guerra i de reorganització territorial que van tenir lloc a la ciutat de *Tarraco* (Tarragona) i al seu territori durant els últims moments de la República romana.

Els últims anys de la República romana van ser de tensió i de lluites. Aquestes tensions es van anar desplaçant d'Itàlia a les províncies. En aquest treball intentarem aportar una interpretació de les guerres civils que van tenir lloc a finals de la república romana i durant el segle I aC. Volem aportar la nostra visió de quina manera aquests conflictes van afectar el territori de *Tarraco*. Va ser una zona que va passar a mans de generals romans com Sertori, Pompeu i Cèsar. El control d'aquests personatges sobre el territori es va donar de forma paral·lela a la pacificació i romanització d'altres territoris de la península.

Actualment l'arqueologia ha deixat de banda l'estudi aïllat del jaciment per estudiar-lo de forma conjunta amb el territori que l'engloba i amb la resta dels assentaments. La construcció de grans infraestructures industrials o viàries s'ha donat paral·lelament a la colonització d'àrees rurals per una població urbana que busca refugi de les ciutats. Això ha provocat el sorgiment d'àrees residencials, urbanitzacions i zones de serveis en un territori antigament destinat exclusivament a l'activitat agrícola. Una bona part de la població s'ha començat a adonar del gran patrimoni que s'està perdent amb la transformació del territori agrícola i del paisatge natural. Un treball de recerca d'aquest tipus pot sensibilitzar i lligar el territori amb la seva gent a través de l'Antiguitat.

El Camp de Tarragona¹ és una zona majoritàriament agrícola, fet que pot haver afectat a molts jaciments tant per la seva destrucció com per la seva conservació. L'estudi, interpretació i adequació del territori històric és un pas més pel coneixement i la difusió del passat antic de l'*ager* de *Tarraco*.

Aquest treball es pot encaixar al projecte de recerca "Reorganització i control del territori a la República romana" o "Guerra i conflicte a la República romana". Les guerres civils són moments de trencament i, per tant, de reorganització defensiva i territorial. La simple amenaça, per no parlar directament del pas d'exèrcits o partides pel territori, provocava un estat d'alerta. Una situació d'aquest tipus podia significar petició de reclutaments, avituallaments i aprovisionaments. La població podia participar a la guerra amb forma de treball, soldats, aliments, animals o moneda. També podia contribuir a la construcció de defenses, a la fortificació de les ja existents o a la planificació d'una

¹ El Camp de Tarragona actual inclou una part de l'antic *ager* de la ciutat de *Tarraco*. Segons I. Arrayás, el límit nord-est es devia situar a la *mansio Ad Fines*, a 46 milles (es a dir 68 km) de la ciutat i l'indant amb el territori de *Barcino* (Barcelona). És possible que després de la reforma viària d'August el pont de Martorell assenyalés el límit entre els dos territoris. El límit sud-oest amb contacte amb la ciutat de *Dertosa* (Tortosa) es devia situar a l'estratègic Coll de Balaguer, a uns 30-35 km de Tarragona on es trobava la *mansio Sub Saltu*. Per la seva banda, el límit nord devia quedar fixat en l'arc de muntanyes que separava la comarca natural del Camp de Tarragona de les terres de l'interior, l'indant al nord-oest amb el territori d'*Ilerda* (Lleida), i una mica més a l'est, amb els de *Iesso* (Guissona) i *Sigarra* (Prats de Rei) (Arrayás 2005, 120-124). Actualment es creu que l'*ager Tarraconensis* és una àmplia zona geogràfica que inclou l'actual Camp de Tarragona juntament amb el Penedès. Aquestes comarques conformen una unitat des del punt de vista geogràfic i històric. El *territorium* de *Tarraco* sembla coincidir amb l'espai controlat pels cettians. Estava separat de *Dertosa* per les serres de Llamberia i del Pradell; d'*Ilerda*, *Iesso* i *Sigarra* a partir del traçat de les serres prelitorals i les muntanyes de Prades; amb *Barcino* a través de les serres de l'Ordal i els massissos del Garraf. *Tarraco* entrava lleugerament a les actuals comarques de l'Anoia i del Baix Llobregat fins arribar al riu *Rubricatum* (Llobregat), on l'arc de Martorell d'època augusta marcava el límit (Macias/Menchon 2007, 11-13).

estratègia comuna de defensa. Partim de la idea de que com més pròxim era el front de guerra més pressió política i militar hi havia sobre el territori de la ciutat.

Des del 197 aC la península estava dividida en dues províncies, la *Ulterior* i la *Citerior*. La construcció d'una capitalitat a Tarraco devia generar sinergies al seu territori i a la resta de la província. La ciutat actuava com una entitat integradora de la resta del territori. L'arqueologia ens pot mostrar com la ciutat exercia un domini i un control sobre el camp més immediat. La fortificació del territori amb finalitats militars respon a un episodi de guerra. Es construeix amb previsió a un episodi de violència. També pot ser-ne la conseqüència, en adonar-se que una certa zona és vulnerable davant de moments de certa pressió política o militar. Les fortificacions tenen l'objectiu de pacificar, de controlar, de gestionar i exaltar una zona vulnerable pels interessos del poder. Per tant, un cop superat el moment d'angoixa política o militar, el territori pot passar a tenir un rol de vigilància, de control o de gestió.

L'estudi de les fonts literàries ens hauria de permetre identificar de quina manera les guerres civils del segle I aC van afectar a la ciutat i el seu territori. Aquestes afectacions es podien haver donat en forma de fortificacions, refortificacions o enderrocaments. L'estat d'alarma podia haver generat una sèrie de mesures per afavorir les comunicacions i la circulació de la informació en cas de guerra. Tarragona és una gran ciutat marítima que mira cap a la mar Mediterrània. El Camp de Tarragona és una gran planícia envoltada de muntanyes oberta cap aquesta mateixa mar. La informació logística es podia transmetre tant per via terrestre com marítima.

Les fonts distingeixen entre diferents tipus de jaciments de tipus militar o de tipus civil. Pel que fa a tipus d'assentaments trobem *urbes*, *oppida*, *castra*, *castella*, *turres*, *praesidia* i *villae* entre altres.

La ciutat romana està conformada per un espai construït (*urbs*), una realitat social (*civitas*) i una unitat político-administrativa (*polis*) (Capel 2003, 10). Els *oppida* han estat considerats tradicionalment com les concentracions urbanes construïdes en altura i dotades de defenses. No obstant en els textos de Plini apareix referint-se a qualsevol tipus d'assentament urbà (Romeo 2005, 204). Normalment s'identifiquen amb aquest nom assentaments ibèrics ubicats en altura, amb defenses naturals i fortificats.

La paraula *castra* es reserva a les fonts clàssiques per campaments destinats a albergar a una o a més legions (Romeo 2005, 196-197; Morillo 2008, 79). En canvi *castellum* es refereix al fort o campament per una unitat auxiliar de mida més reduïda (Morillo 2008, 79). Els *castella* eren estructures de caràcter militar que duïen a terme tasques de vigilància i defensa al llarg del litoral o de vies de comunicació (Romeo 2005, 196). El terme *praesidia* no fa referència a una construcció defensiva sinó al contingent que es deixa al seu càrrec, es a dir, al concepte actual de guarnició (Ble 2015, 33). El terme *turres* fa referència a torres aïllades en el territori i amb funció de vigilància de les vies principals. Situades en posicions elevades per al control del territori i dels passos estratègics de camí obligat. Cal diferenciar entre torres isolades i torres que formaven part d'una defensa complexa (Padrós 2016, 119-120).

El terme *villae* fa referència a centres d'explotació agrària propietat de les classes patrícies². El territori hi havia altres tipus d'assentaments i explotacions agropecuària senzilles. L'anàlisi d'aquest tipus de jaciments ens pot ajudar a definir la funcionalitat i les característiques del territori.

1.2 Antecedents

El Camp és un territori viu i integrador, una zona formada per unes comunitats la història de les quals va més enllà dels pobles que van aparèixer amb el repoblament en època medieval. Les arrels del Camp de Tarragona i de la seva gent són més profundes i es poden remuntar a l'Antiguitat. Malauradament més tènues són les imatges d'aquest

² La definició d'aquest terme és més àmplia i força complexa. Veure l'article Molina 2007.

passat a mesura que retrocedim en el temps. Durant l'Edat Mitjana es desenvolupa una transmissió escrita del coneixement, fenomen que no trobem en la documentació generada a l'Edat Antiga. No tenim documentació escrita que ens parli directament del Camp en època romana. Segurament que molts canvis en el territori són provocats per canvis que es donen a la ciutat. Per tant, el coneixement del territori de *Tarraco* l'hem d'enfocar a partir de les fonts arqueològiques. Creiem que hi ha tres temes principals que convergeixen per la realització d'aquest treball: territori, guerra i jaciments.

El coneixement arqueològic del territori de *Tarraco* es va iniciar als anys 80 amb el treball *A Roman Provincial Capital and its hinterland* dut a terme per l'equip de l'*Ager Tarraconensis* (Carreté/Keay/Millet 1995). Aquest projecte va delimitar una zona de gairebé 900 km², es van traçar quatre *transects* o faixes paral·leles a la costa d'un km d'amplada i es van prospectar. Com a conseqüència d'aquest treball es van localitzar i delimitar molts jaciments a partir de la ceràmica en superfície. L'estudi d'aquesta ceràmica va servir per donar una datació apriorística i aproximada dels jaciments.

Fins el 2005 no trobem una tesi orientada a l'estudi del territori de *Tarraco* de forma global i interdisciplinària. Es tracta del treball *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)* (Arrayás 2005). Aquest treball és interessant perquè és una aproximació a la centralitat de *Tarraco* des de les fonts arqueològiques, literàries, bibliogràfiques, epigràfiques, numismàtiques i toponímiques.

Des de l'any 2006 s'ha publicat la revista *Studies on the rural world during the roman period* amb treballs originals sobre el món rural en època romana. Si han publicat alguns treballs que fan referència al territori de *Tarraco* (López/Prevosti 2010; Prevosti, 2015). També cal mencionar la celebració del seminari "El territori de Tarraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona" l'any 2006 i el simposi "Les vil·les romanes a la Tarraconense" l'any 2007 (Revilla/González/Prevosti 2007).

L'any 2001 va tenir lloc un simposi internacional d'arqueologia del Baix Penedès "Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental" (Guitart/Palet/Prevosti 2003). Per una altra banda l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans van iniciar un nou estudi de l'*ager* de la ciutat de *Tarraco* l'any 2005. Van centrar la seva activitat en l'estudi del territori situat a la dreta del riu Francolí La ciutat de *Tarraco* contava amb una important tradició d'estudis, mentre que l'àmbit del Camp no havia estat objecte d'un estudi més integrador. L'any 2010 es va celebrar un simposi internacional on es van recollir diferents comunicacions (Prevosti/Guitart 2010; Prevosti/Guitart 2011; Gorostidi 2010; Jàrraga/Prevosti 2014; Prevosti/López/Guitart 2013). En aquest apartat també caldria mencionar els treballs de J. M. Palet basats en la centuriació del territori de *Tarraco* i *Barcino* (Palet 2003; Palet/Orengo 2010; Palet/Orengo/Riera 2010).

En els últims anys hi ha hagut un augment de l'interès pels estudis basats en la guerra en època romana tant en forma de col·loquis i seminaris com en forma de tesis doctorals. L'any 2010 es va celebrar un col·loqui a Bordeus anomenat *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. a.C.)* (Cadiou/Navarro 2014). L'any 2014 es van celebrar a Alacant unes jornades sota el tema *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania* amb diferents articles sobre les guerres civils durant la República a *Hispania* i a la *Citerior* (Sala-Sellés/Moratalla 2014). L'any 2014 va tenir lloc a L'ICAC el seminari "*Castella et praesidia* a la façana mediterrània de la Hispània tardorepublicana" amb aportacions de diferents investigadors (Padrós/Ruiz 2015). L'any 2017 va tenir lloc a Roma el col·loqui *Accampamenti, guarnigioni e assedi durante la Seconda Guerra Punica e la conquista romana (secoli III-I a.C.): prospettive archeologiche* (Vallori/Rueda/Bellón 2019).

El 2015 es va presentar la tesi doctoral *Guerra y conflicto en el nordeste de Hispania durante el período romano republicano (218-45 aC)* d'Eduard Ble. I el 2016 va finalitzar

“La implantació militar romana a Catalunya: caracterització d’espais militars al NE de la Citerior en època tardorepublicana (ss. II-I aC) de Carles Padrós (Padrós 2016)”.

Un dels principals motius per elaborar aquest treball prové de la localització i excavació de dos jaciments al Camp de Tarragona que s’han interpretat com a *castella*. Estem parlant del *castellum* que es va excavar a prop de la població de Puigpelat (Díaz 2009; Díaz 2013; Díaz/Ramírez 2015) i de l’excavació que s’ha dut a terme des del 2015 al *castellum* de la Costa de la Serra³. Aquests jaciments són importants per aquest treball ja que es poden datar en època tardorepublicana. Al ser jaciments de tipus militar es poden associar a períodes conflictius, de guerra i d’organització. Creiem que van poder tenir un paper important durant aquests moments i que poden ser claus per definir el poblament del territori de *Tarraco*.

A més s’han publicat molts articles que parlen d’altres jaciments localitzats i excavats en el territori de *Tarraco*. L’estudi d’aquests jaciments hauria de servir per poder identificar de quin tipus eren els establiments del Camp a finals de la República romana. És un període en el que es documenten una gran densitat de jaciments per km². Molts d’aquests assentaments devien ser petites granges o centres d’explotació agrària. Poden servir per identificar pautes que ens ajudin a entendre canvis en el poblament del territori entre el període ibèric, el republicà i l’imperial.

La major part d’obres que parlen de l’*ager Tarraconensis* durant les guerres de Sertori i Pompeu destaquen la posició alineada de *Tarraco* amb Sertori fins el 75-74 aC quan el litoral de l’àrea catalana podia haver passat ja al bàndol pompeïà. La majoria d’autors esmenten el fragment d’Estrabó i la inscripció *RIT 1* que es va erigir en honor a Pompeu. Pel que fa a l’època de Cèsar recullen la batalla d’*Ilerda*, la posterior assemblea de *Tarraco*, la reutilització de la inscripció de Pompeu per gravar un epitafi al llegat de Cèsar, Publi Muci Scaevola, i la possible concessió de colònia a la ciutat (Arrayás 2005, 64-101; Prevosti 2010, 54-57).

Aquests treballs ens haurien d’ajudar a entendre millor el territori i els processos que s’hi van donar a terme durant aquests moments. Hauria de servir de baula entre la investigació que s’ha realitzat fins aquest moment i la recerca que tindrà lloc ens els pròxims anys. La investigació no finalitza mai encara que alguns temes desapareixen absorbits per altres de més interès científic. Volem presentar les principals tesis que s’han formulat i avaluar-les a partir dels nous descobriments i els nous treballs realitzats sobre aquest camp. També hauria de servir per obrir noves línies d’investigació, aventurar nous jaciments per excavar i compondre un nou escenari sobre l’articulació del territori en època republicana.

1.3 Importància i justificació del treball

El final de la República romana va desencadenar en lluites entre generals per prendre el poder. Com apunta Valdés:

“La problemática estructural de la República, unida a sus tensiones internas, provocó que la política entrara en una espiral en la que la figura del general cobraría cada vez más protagonismo al conseguir vincular a su persona a los soldados y, por medio de ellos, conseguir imponer gran parte de sus objetivos políticos a las élites. De este modo, las luchas entre los diferentes rivales alcanzaron una magnitud y unas consecuencias mucho mayores que en otros tiempos (Valdés 2015, 9)”.

El nord-est peninsular i la zona catalana va ser una zona força castigada a causa de les guerres civils. La zona d’*Ilerda* i la desembocadura del riu *Iberus* (Ebre) van ser les zones on es van viure les guerres amb més intensitat. Malauradament l’impacte de les guerres civils a *Tarraco* a finals de la República ens és força desconegut. El territori no va ser un camp de batalla ni s’hi va dur a terme cap enfrontament entre els exèrcits.

³ Aquest jaciment està sent excavat per l’Institut Català d’Arqueologia Clàssica. A dia d’avui han tingut lloc tres temporades d’excavació (2015, 2016 i 2017) i una de delimitació (2019). Com a documentació d’aquest jaciment hi ha les memòries d’excavació enviades a la Generalitat de Catalunya i els diaris d’excavació publicats a la revista “Quatre” de l’Ajuntament de la Secuita.

Creiem que *Tarraco* va tenir un paper força secundari i va mantenir una posició política favorable a aquells generals que tenien el poder. En molts casos devia actuar com a reraguarda i com a plaça forta costanera.

Actualment ens trobem amb un moment d'anarquia política, sense una direcció sòlida en el govern de l'estat espanyol, amb moviments de desobediència civil i amb barricades als carrers. Aquests moviments semblen respondre a una lògica tàctica dirigida per un dels poders. L'escena política actual és inestable. Estudiar la fi de la República romana a través del filtre dels fets actuals, pot conduir-nos a poder precisar l'efecte de les guerres civils romanes del segle I aC a la província *Citerior*.

Aquest treball pot ajudar a l'arqueologia a enfrontar la interpretació del territori amb un estudi previ. A més a més, és una manera de fer arribar les teories i la investigació actual a aquelles persones interessades amb el coneixement del Camp de Tarragona a la fi de la República romana. Els seus habitants es devien posicionar a favor de Sertori, Pompeu o Cèsar en funció dels esdeveniments militars i polítics. Ens trobem amb una cruïlla en el temps on el present i la reinterpretació del passat pot ajudar a avaluar la definició del territori de *Tarraco* a l'època tardorrepublikana.

El treball de l'arqueologia del territori ha d'anar més enllà del treball de camp i de laboratori. Ha d'interpretar els resultats a partir d'un treball més extens que serveixi per plasmar les diferents etapes. Les dades extretes i correctament interpretades a partir de les fonts bibliogràfiques també poden ser molt importants per la investigació. En aquest treball no volem aportar una memòria arqueològica, sinó interpretar el territori a partir de les diferents corrents d'interpretació i aportar teories que ajudin a la seva definició. L'estudi del Camp de Tarragona ha de permetre inserir el territori dintre d'un relat històric més global i universal.

Paral·lelament als conflictes entre els generals, el territori va viure una sèrie de fenòmens com la romanització, el domini de la ciutat sobre el camp, la transformació del paisatge, el repartiment de la terra, la *centuriatio* o *castramentatio*, la construcció de vil·les, la multiplicació d'assentaments de tipus agrari, la planificació territorial o el reassentament de població indígena. Paral·lelament a les guerres civils es va donar una apropiació romana del territori. Aquest domini romà de l'entorn es va poder donar amb la destrucció o reocupació d'antics *oppida* i la construcció de nous *castella* ja des d'una perspectiva plenament romana. Aquesta conquesta es va donar a partir de la construcció d'establiments que representaven una frontera entre el món indígena i el món romà. Hi ha altres treballs que es dediquen a l'estudi del poblament en altres territoris seguint la línia de l'*ager Tarraconensis* (Revilla 2004, Prevosti 2015).

L'estudi combinat de les fonts antigues, les restes arqueològiques i els nous treballs bibliogràfics poden ajudar a interpretar el territori a partir dels fets militars i històrics més destacats del moment. L'arqueologia ens pot ajudar a analitzar la documentació més tangible i material i situar les restes arqueològiques dintre d'un cercle més ampli.

Com a membres d'una comunitat petita, rural i agrícola coneixem el valor de l'aprenentatge i del coneixement. Part de la nostra recerca s'ha realitzat a través de col·laboracions desinteressades i per amor a la història i l'arqueologia. Realitzar aquest treball teòric és la manera de transmetre l'experiència com arqueòlegs i descobridors a una comunitat més gran. La comunitat és conscient del valor del passat i de crear un lligam entre el present i el futur. Moltes vegades la preservació de les restes arqueològiques ha tingut lloc gràcies al seu esperit de conservació.

Vivim en uns moments d'acceleració tecnològica sense paral·lels en la història de la humanitat. La informació circula a una velocitat mai pensada, en pocs moments rebem imatges i notícies sobre fets històrics retransmesos en directe. En aquests moments cal repensar el passat i la velocitat a la que circulava la informació en aquells moments. La *Via Heraclea* era la principal via de comunicació entre *Hispania* (Península Ibèrica) i *Italia*. Possiblement la informació per via marítima arribava abans que la terrestre. Entre que tenia lloc un conflicte, arribava a Roma i es posava per escrit podia passar molt de temps. Segurament que les col·lectivitats agrícoles d'abans de la mecanització i

modernització del camp i que havien conegut els nostres ancestres directes, tenien més en comú amb les comunitats antigues que no pas amb les actuals.

1.4 Elements teòrics que fonamenten el treball d'investigació

Creiem que aquest treball es pot integrar en el projecte de recerca “Guerra i conflicte a la República romana”, en el procés de conquesta i romanització de la *Hispania Citerior* entre els segles II i I aC. El període final de la República està caracteritzat per la inestabilitat a causa de les guerres exteriors i les guerres civils. Alguns d'aquests enfrontaments van tenir lloc a les províncies. En els últims anys s'ha intentat localitzar les traces d'aquests conflictes armats sobre el territori.

Tradicionalment la investigació ha partit de les fonts escrites per localitzar els jaciments arqueològics⁴, fenomen anomenat “arqueologia filològica” (Morillo 2014, 48). El treball científic no era tant important com poder ubicar els enclavaments que apareixien en les fonts sobre el territori. Aquesta forma de treballar va provocar que s'interpretessin incorrectament alguns jaciments. Segurament que no es tenia present que alguns jaciments arqueològics no havien deixat empremta en les fonts escrites. Actualment es parteix de les restes arqueològiques per realitzar un treball arqueològic on es tenen presents les relacions entre els materials i els propis materials com a datadors cronològics. A més a més, els objectes han deixat de tenir un simple valor material i han adquirit un nou valor com a datadors i indicadors. A partir de la interpretació arqueològica del lloc i el seu material, el jaciment es pot interpretar des de les fonts literàries (Morillo 2008, 80-81).

L'arqueologia també viu períodes en els que uns temes interessin més que altres. Per tant, hi ha modes dintre de l'activitat desplegada per aquesta ciència. L'arqueologia de la guerra o del conflicte durant la República ha despertat un interès creixent en els últims anys. Al nord-est peninsular es donen alguns episodis militars destacats com el pas d'Anníbal per la península en el seu periple cap als Pirineus, la conquesta d'*Hispania* pels exèrcits dels germans Escipió, l'expedició de Cató per sufocar les revoltes indígenes, els atacs de cimbres i teutons, la revolta del general romà Sertori contra Roma i la guerra civil entre Pompeu i Cèsar. La investigació intenta documentar aquests episodis bèl·lics a través del registre que aquest activitat pot haver deixat sobre el territori (Noguera/Principal 2014).

El pas d'exèrcits pel territori deixa un registre arqueològic molt difícil d'identificar. Un exèrcit en moviment no porta contenidors ceràmics ni objectes que puguin dificultar la marxa. Aquest tipus d'activitat deixa un registre força indeleble que moltes vegades només es pot localitzar a través dels metalls. Les monedes, els objectes metàl·lics i els ornaments ens poden aportar una informació molt valuosa (Morillo 2008, 89). Hi ha un tipus de campament que és més difícil de localitzar. És aquell que té una pervivència temporal i que està fet amb materials periples. Les traces d'aquestes construccions es poden seguir a través dels negatius que han deixat sobre el terreny els pals de fusta, els terraplens o l'excavació de fossats. Són difícils d'identificar i també d'excavar (Morillo 2008, 84 i 89).

Després tenim un segon tipus de campament més estable i permanent, fet amb materials que perduren i on es localitza gran quantitat de ceràmica (Morillo 2008, 77-78). També hi ha una part de l'arqueologia que s'encarrega de la localització dels camps de batalla. Un altre element que pot ser indicador d'aquests episodis poden ser les destruccions. La documentació de nivells d'incendis o destruccions en jaciments ibèrics ens pot estar marcant tant el pas d'exèrcits romans com la utilització d'espais indígenes amb finalitats defensives per Roma.

⁴ Recordem per exemple la descoberta de Schliemann de Troia a través de la *Il·líada* i l'*Odissea*, o la descoberta dels campaments de Numància per part de Shulten a través de l'obra d'Apia.

En aquest sentit cal tenir present aspectes com la *castramentatio* o forma d'assentar i construir els campaments romans. Un altre dels problemes amb que s'ha trobat la investigació prové de la heterogeneïtat terminològica en el vocabulari militar. Els termes llatins que ens han arribat a través de les fonts poden definir aspectes molt diferents en funció de l'època i el lloc (Morillo 2008, 73-74). A més a més, les fonts ens han fet arribar un campament ideal que poques vegades s'adequa al que es documenta arqueològicament. Ens trobem amb una pluralitat de formes tipològiques a causa de la diversitat d'edificis, la funcionalitat, l'època, els materials constructius, l'orografia i les tradicions de cada regió (Morillo 2008, 78-79).

En el segle I aC al territori de *Tarraco* no es va donar cap enfrontament important, però sí el pas d'exèrcits mobilitzats per anar al front. La guerra devia tenir un paper important en l'apropiació romana del territori i del paisatge. El moviment i el desplegament dels exèrcits precisava un coneixement previ del territori i dels seus recursos. Aquest domini romà sobre el territori de Tarragona es devia iniciar amb la II Guerra Púnica i en aquests moments ja devia existir un coneixement força precís.

Per tant, aquest treball també pot ser interessant per aquelles persones interessades en aspectes com l'apropiació política i econòmica romana del territori o la conquesta simbòlica i cultural de l'espai geogràfic. En aquests moments el control romà es devia donar paral·lelament a la divisió i repartició de l'espai i al control sobre la població local. Aquests processos podien anar acompanyats d'un element coercitiu tant visual com real que ajudava a la gestió i al domini de Roma. Per exemple, la construcció de les muralles republicanes de *Tarraco* no eren un simple element defensiu, també eren un element simbòlic del poder romà sobre el territori i una frontera entre el món civilitzat de la ciutat i el caràcter més indígena i incivilitzat del seu *ager*.

1.5 Objectius

El nostre principal objectiu és interpretar el territori i la ciutat a partir de la informació que aporten les guerres sertorianes i altres episodis bèl·lics del segle I aC. Volem esbrinar quina és la petjada d'aquests conflictes al territori i a la ciutat de *Tarraco*. També definirem alguns aspectes terminològics per calibrar la interpretació del territori i dels seus assentaments. La nostra motivació és estudiar l'impacte de les guerres a finals de la República a l'*ager* de *Tarraco* i a la seva província. D'aquesta manera interpretarem el territori amb episodis d'organització territorial o de guerra. Una de les finalitats secundàries és poder associar jaciments i poder-ne descobrir de nous del mateix període. D'aquesta manera podem estudiar el territori com una unitat i els jaciments com entitats territorials que es repartien la defensa i organització del Camp.

Som conscients que un treball que es basi només amb els jaciments aïllats en si mateixos seria poc fructífer. Per tant, cal interpretar els jaciments en relació amb el territori, el paisatge, les vies de comunicació, les trames centuriades, les obres d'enginyeria, la resta d'assentaments i amb la mateixa capitalitat territorial.

Si elevem aquests raonaments d'una esfera menys local a una de més territorial o provincial, caldria preguntar-nos si aquesta situació de pressió política va portar el poder a dur a terme operacions per gestionar i organitzar el territori.

Les muralles de la ciutat de *Tarraco* marcaven un límit entre la ciutat i el seu *ager*. Però en cas de perillositat eren insuficients per defensar tot el territori. El territori de *Tarraco* tenia un paper econòmic important ja que era proveïdor de la ciutat. Es podien haver construït fortificacions amb la finalitat de fer arribar la defensa de les muralles de la ciutat a la resta del territori. La seva construcció pot respondre a programes del poder per fortificar i defensar extensions de territori més vastes.

Si aquesta afirmació fos certa, la connectivitat amb el territori i amb llocs que podien servir de vigilància podia articular una xarxa de comunicacions a través de senyals lluminoses o visuals. Darrera l'organització del territori hi podia haver una planificació i un estudi detallat de la geografia. Es podia haver dut a terme un programa de control

racional que respongués a aspectes com control territorial, vigilància i estratègia. Els períodes de trencament com van ser les guerres civils porten a situacions de reafirmació del poder. La construcció de muralles o sistemes defensius pot respondre a moments de conflictivitat. Però també serveixen d'element per mostrar i reafirmar el poder davant de la població. En un altre ordre de coses, caldria estudiar l'existència d'un patró de jerarquia territorial. També seria interessant vincular canvis territorials amb obres d'enginyeria com aqüeductes i vies de comunicació o amb parcel·lacions i trames de centuriacions.

Un treball que té com a tema principal la guerra pot caure fàcilment en expressions bel·licistes o sexistes. Cal tenir present que l'exèrcit i els comandaments eren del sexe masculí. Com no podem desvincular aquest treball de les fonts que parlen de Sertori, Pompeu o Cèsar, intentarem utilitzar un estil i un vocabulari no sexista i respectuós. També intentarem utilitzar un llenguatge que no sigui violent ni agressiu.

1.6 Metodologia

Per realitzar aquest treball final del màster "Mediterrània Antiga" estructurarem la feina en apartats: primer de tot identificarem les fonts escrites antigues i contemporànies, després la descripció i interpretació arqueològica de jaciments, la cultura material, les relacions de les estructures arqueològiques amb el context històric i les fonts escrites i, finalment, les relacions amb l'entorn. Creiem important mantenir aquest ordre per poder relacionar les fonts escrites amb les fonts arqueològiques.

El primer gran bloc consistirà en localitzar i analitzar les fonts antigues que ens transmeten els fets històrics relacionats amb la guerra civil que va tenir lloc a *Hispania* a inicis del segle I aC. El treball d'aquestes fonts ens hauria d'ajudar a relacionar les fonts antigues amb les dades que ens ha aportat l'arqueologia en els últims anys.

Per les guerres sertorianes tenim el treball de Ciceró (*Pro Imperio Gn. Pompei*), els fragments que ens arribat del treball de Sal·lusti (*Historiae*), Estrabó (*Γεωγραφικά*) el treball de Tit Livi (*Ab urbe condita*) que ens ha arribat a través de fragments o en altres obres (*Periochae*, *Liber prodigiorum*), Frontí (*Strategemata*), les biografies de Plutarc de la vida de Sertori i de Pompeu (*Βίοι Παράλληλοι*), Flor (*Rerum romanorum*), Apia (*Bellum Civile*), Gel·li (*Noctes Atticae*) i Orosi (*Historiae adversum paganos*). Pel conflicte entre Pompeu i Cèsar tenim la pròpia obra de Cèsar (*De bello civili*).

Volem analitzar aquestes fonts tenint present la seva objectivitat, fiabilitat i validesa. Al ser fonts antigues parteixen d'una problemàtica ja que poden contenir alguns errors a causa de la subjectivitat de l'autor o les fonts amb les que es basen. Creiem que és important un breu anàlisi d'aquestes fonts per no repetir errors que poden aparèixer a les fonts bibliogràfiques.

Partirem de l'escala provincial per arribar a l'escala més local. D'aquesta manera analitzarem els autors que parlen de les guerres civils del segle I aC a *Hispania* per veure de quina manera van afectar primer al nord-est peninsular i després a *Tarraco* i el seu territori. A mesura que descendim per aquesta escala territorial disminueixen les notícies històriques. Serà l'arqueologia la ciència que suplantarà les fonts literàries per aportar coneixement sobre zones més locals.

També volem repassar els treballs d'investigació que han utilitzat aquestes fonts antigues per veure quines hipòtesis i quines conclusions han formulat sobre el pas d'exèrcits pel nord-est (García 1991; Padrós 2016, 72-77). El treball sobre les fonts primàries antigues i les fonts bibliogràfiques ens hauria de poder ajudar a relacionar les dades arqueològiques amb fets o processos de caràcter històric. Ens agradaria plantejar aquestes dades amb claredat per veure les principals fites que ha anat assolint la investigació.

Tot seguit analitzarem els jaciments del Camp durant aquest període. A partir de les restes excavades es pot construir una hipòtesi de com es va construir el poblament en aquests moments. Per altra banda, hi ha una bibliografia bastant extensa d'excavacions

arqueològiques. El treball sobre aquesta bibliografia ens pot permetre detectar patrons que segueixen els jaciments d'aquest període. Ens poden ajudar a determinar quines interpretacions s'han establert a partir de les construccions i la cultura material. Podem comparar el poblament d'aquest territori amb el d'altres territoris de la resta del nord-est peninsular, en altres regions d'*Hispania* o en altres punts que van estar sota l'òrbita romana. Això ens ha de permetre localitzar assentaments similars en altres territoris i en altres èpoques. Seria interessant comparar els materials que apareixen en aquests jaciments i posar-los en relació.

Amb l'estudi de les estructures i els materials hem de disposar de suficients dades per poder aportar una hipòtesi sobre el poblament en aquests moments. De quina manera s'estructurava el territori a partir de les fortificacions de *Tarraco*, Puigpelat i la Costa de la Serra. Aquestes dades s'han de considerar conjuntament amb la pròpia problemàtica. Les datacions es realitzen sobre restes que conformen una petita part del que havien esdevingut els jaciments.

En el tercer gran bloc analitzarem el territori i les relacions dels jaciments amb el seu entorn. Al tractar-se de jaciments en conflictes bèl·lics, la interacció i relació espacial amb l'entorn devia ser clau. Es poden establir dos tipus de relacions espacials: una de més pròxima amb l'entorn més immediat, i una de més allunyada. Un estudi de la visibilitat d'aquests jaciments pot servir per avaluar les seves característiques estratègiques o defensives, a més a més ajudaria a comprendre'n la seva gènesis. Es poden analitzar les relacions amb els passos naturals, les serralades, els altres assentaments, les vies de comunicació o les obres d'enginyeria. Aquestes dades es podrien presentar a través de *GIS*. Per la seva proximitat geogràfica caldria relacionar aquests jaciments amb la ciutat de *Tarraco* i amb l'evolució del seu sistema defensiu.

Volem presentar aquesta informació de forma clara i amb un vocabulari adequat que s'ajusti als fenòmens o elements que volem descriure. No és la nostra intenció presentar un text dens que dificulti la comprensió dels fets històrics i de les restes arqueològiques. Intentarem utilitzar un llenguatge clar i concís perquè pugui ser entès per qualsevol persona interessada.

Només ens queda agrair la direcció del tutor del treball de màster, el Dr. Joan Oller (UOC), i al suport de Glòria Munilla (UOC). També mencionar al Dr. Jordi López (ICAC) per la seva atenció i a Maria Adserias Sans (Serveis territorials Generalitat de Catalunya a Tarragona) per la consulta de memòries d'excavació.

2. PRIMERA PART: FONTS ESCRITES

En els conflictes del segle I aC cal diferenciar entre moments d'estrès bèl·lic i militar amb moments d'organització i planificació territorial. Les fonts ens parlen directament de la guerra al nord-est peninsular quan fan referència, primer, al pas dels exèrcits de Sertori i Pompeu i, segon, a l'enfrontament entre Pompeu i Cèsar. En els dos casos no es va donar un enfrontament directe en la zona d'influència de la ciutat de *Tarraco*. Tant els períodes de guerra com els de pau són importants: la guerra de Sertori va durar del 83 al 72 aC, la pau pompeiana va durar del 72 al 49 aC, la guerra entre Pompeu i Cèsar es va concretar a *Ilerda* l'any 49 aC però es va allargar fins el 45 aC, el període de control de Cèsar va durar entre el 49 i el 31 aC i la pacificació d'August va tenir lloc entre el 31 aC i el 14 dC. Els períodes de més moviment militar devien ser el conflicte entre Sertori i Pompeu, primer, i entre Pompeu i Cèsar, posteriorment.

Tarragona va ser una ciutat que es va mantenir fidel a Sertori gairebé fins als últims moments del conflicte. Un cop finalitzada la guerra va passar ràpidament al control de Pompeu. En el conflicte entre Pompeu i Cèsar també es va mantenir fidel a Pompeu fins l'any 49 aC, quan va mostrar la seva fidelitat a Cèsar. *Tarraco* va mantenir una posició de subordinació al poder del moment, un cop aquest va ser derrocat va passar

ràpidament a mans del nou general. També cal destacar la posició costera de la ciutat que permetia que pogués rebre ajuda tant per terra com per mar.

Això ens fa pensar que a mesura que un nou general arribava al poder es donava una nova reformulació de la ciutat i del seu territori. Quan hi ha un trencament com és la victòria d'una de les parts del conflicte, va acompanyat d'una presa de possessió. A la mort de Sertori, Pompeu es va erigir com el seu successor. Per tant, la seva autoritat es devia reafirmar en aquells territoris o ciutats que havien format part del bàndol opositor. Era una manera de fer arribar a la població i al territori que s'havia dut a terme un nou traspàs en el poder. Aquest traspàs es podia concretar amb inscripcions honorífiques, monuments o concessió de privilegis. Normalment anava acompanyat d'un efecte visual on el nou general i el seu nom esdevenien el centre d'atenció. En el cas de la victòria de Cèsar sobre Pompeu va anar acompanyada d'una assemblea a Tarraco i la possible concessió de l'estatut de colònia a la ciutat.

2.1 Les fonts antigues

La guerra de Sertori a *Hispania* la tenim documentada gràcies a alguns autors antics⁵. Es tracta del primer gran conflicte bèl·lic del que ens informen les fonts literàries antigues (Arrayás 2005, 64). Entre les obres on apareixen les guerres de Sertori trobem autors com Ciceró, Sal·lusti, Estrabó, Livi, Frontí, Plutarc, Flor, Apià, Gel·li i Orosi. La majoria d'aquests autors eren de bona família i ocupaven o havien ocupat alts càrrecs de tipus polític, administratiu o militar. Sal·lusti, Livi, Plutarc i Apià són els que ens aporten una descripció més detallada de les guerres civils. Malauradament l'obra de Sal·lusti i Livi, els primers grans autors d'historiografia llatina, ens ha arribat de forma molt fragmentària. Haurem de guiar-nos per l'obra de Plutarc i Apià, els quals segurament segueixen l'obra desapareguda d'aquests historiadors. En un segon grup tenim a Ciceró, a Estrabó, a Flor, a Gel·li i a Orosi⁶. Pel que fa a la guerra civil entre Pompeu i Cèsar la tenim documentada sobretot a partir de l'obra de Cèsar⁷.

La forma en que ens expliquen la història s'ha d'analitzar des del punt de vista historiogràfic. Els fets que ens presenten aquestes fonts a vegades estan condicionats pel missatge que ens volen transmetre els autors. Per tant, cal situar cada autor en el context que li va tocar viure i en la mentalitat del moment.

Aquestes fonts no s'han de prendre de forma literal i per això creiem que és important conèixer les motivacions de qui les va escriure. Aquestes obres les estudiarem de les més antigues a les més recents ja que és lògic pensar que les més tardanes es van basar amb les més properes. D'aquesta manera podem esbrinar si una obra va copiar o es va basar amb una d'anterior. A través de l'ordenació cronològica també podem veure què és el que aporta de nou cada font. Els autors poden ser contemporanis als fets que expliquen, van poder néixer durant la República o durant l'Imperi i la seva obra pot respondre als gustos del moment.

També cal tenir present que estudiem l'obra des de traduccions del llatí al català, al castellà o a l'anglès. El *handicap* de fer servir traduccions és que es perd el sentit que tenien moltes paraules llatines. Els traductors també ens proporcionen traduccions que poden canviar el sentit literal dels fragments en llatí. D'aquesta manera podem tenir traduccions d'un mateix fragment amb sentits diferents.

⁵ Tot seguit descriurem la forma de fer les citacions. El treball de Ciceró *De imperio Gnei Pompei* (Ciceró.Pomp.), el de Cèsar (*Civ.*), Sal·lusti (Sal·lusti. *Hist.*), Estrabó (Estrabó), Tit Livi (*Periochae*, Livi. *Frag.*, *Liber prodigiorum*), Frontí (*Strateg.*), Plutarc (Plu.Sert., Plu.Pomp., Plu.Ces.), Flor (*Epit.*), Apià (*BC*), Gel·li (*Noctes Atticae*) i Orosi (Orosi)

⁶ En un últim grup mencionarem autors com Patèrcul, Posídoni, Eutropi, Val·leri Màxim, Marcel·lí i Exuperanci en l'obra dels quals les guerres sertorianes són pràcticament testimonials o esmenten episodis molt puntuals.

⁷ La guerra civil de Cèsar disposa d'informació al marge de la del protagonista. Les cartes de Ciceró i els seus corresponents (Cèsar i Pompeu) constitueixen un relat per contrastar. També tenim els relats de Plutarc de les biografies de Pompeu i Cèsar, de Suetoni, d'Apià en la segona part de les "Guerres civils", els llibres del 41 al 43 de l'obra de Dió Cassi *Πωμπαϊκή ιστορία*, Patèrcul, Flor, Orosi i la versió poètica dels fets a la Farsàlia de Lucà. A l'obra d'aquests autors es revela l'ús d'informació d'altres autors, potser Asini Pol·lí i Tit Livi (Mariner 1961, XI-XII).

A partir d'aquests aspectes es pot esbrinar si els autors d'aquestes obres són partidaris d'un bàndol o de l'altre, si es mostren objectius amb els fets o donen opinions personals, si s'entreveuen les fonts amb les que es basen, si recopilen notícies orals o escrites, si consideren a Roma com una entitat superior davant dels pobles conquistats, de quina manera veuen el contrari o l'altre, si són autors bel·licistes o pacifistes, si aporten dades inèdites i, finalment, si s'hi localitzen errors. Creiem que un estudi previ d'aquest tipus és bàsic per enfrontar objectivament el valor d'aquestes fonts per situar fets històrics al nord-est peninsular.

Per altra banda, també tenim present que un estudi extensiu seria propi d'un treball de màster que només tingués present aquestes premisses. Per tant, intentarem contestar aquestes preguntes cenyint-nos a l'espai d'aquest apartat. Analitzarem en detall aquells fragments que fan referència al nord-est i la seva àrea d'influència, deixant de banda les actuacions en zones més allunyades.

La finalitat d'aquest anàlisi es poder extreure conclusions dels fets històrics que van afectar de forma general el nord-est peninsular i més concretament a *Tarraco* i el seu *territorium*. Creiem que d'aquesta manera podem avaluar el valor de jaciments arqueològics dintre d'aquest marc històric que ens han transmès les fonts primàries. A més a més també ens servirà per conèixer millor les fonts amb què es van basar els autors moderns per aventurar teories i interpretar les restes arqueològiques.

2.1.1 Marc Tul·li Ciceró

Marc Tul·li Ciceró (*Arpinum* «Arpino», 106 aC – *Ormyiae* «Formia», 43 aC) va ser un filòsof, polític i orador romà. La oratòria fa ús de recursos retòrics per delectar, commoure i persuadir a l'oient. Aquests recursos poden deformar els fets històrics per aconseguir aquestes finalitats. La seva obra està marcada pel patriotisme, el contingut polític, l'amor a Roma i l'entusiasme per Pompeu. Ciceró va ser contemporani a les guerres sertorianes i a la mort de Sertori devia tenir uns 34 anys. Com a ciutadà romà devia conèixer detalls del conflicte que tenia lloc a *Hispania*, ja que les notícies de la guerra i dels generals devien arribar fàcilment a Itàlia. Malauradament en la seva obra la guerra hispana només apareix mencionada en el discurs *De imperio Gn. Pompei*⁸ pronunciat l'any 66 aC, sis anys després d'haver-se finalitzat el conflicte. És un discurs acadèmic molt ben estructurat en el que arenga a la multitud indisciplinada. En ell Ciceró estava a favor de la proposta política del tribú Manili de concedir al militar Pompeu el comandament dels exèrcits de les províncies d'Àsia, Bitínia i Cilícia⁹. En aquest discurs hi havia una part que feia referència als mèrits que havia fet Pompeu per rebre aquest poder. Entre les moltes victòries, Ciceró cita la guerra sertoriana en termes elogiosos i eloqüents. En aquest discurs va atacar amb força als oligarques i als enemics de Pompeu presentant al militar com l'alliberador d'*Hispania* (Rodríguez-Pantoja 1990, 7-156; Aspa 1995, 103-111). Des del punt de vista historiogràfic la guerra de Sertori és una fita més del llarg currículum de Pompeu. Ciceró no hi desplega detalls sobre el conflicte, només li interessa destacar les victòries de Pompeu: "*Hispania*, que repetidas veces vió vencidas y destruidas por este general (Pompeu) numerosas huestes enemigas¹⁰ (Ciceró.*Pomp.*11.30)".

2.1.2 Gai Juli Cèsar

Gai Juli Cèsar (*Roma*, 100 aC – 44 aC) va ser un militar, polític i historiador romà. La guerra contra Pompeu va representar el fet crucial de la seva biografia. Amb les campanyes del 49 al 48 aC va quedar eliminat el principal oponent amb aspiracions

⁸ Aquest discurs també és anomenat *Pro lege Manilia*.

⁹ Províncies situades a l'Àsia Menor, actualment Turquia.

¹⁰ Pels "Discursos" de Ciceró seguim la traducció al castellà de J. Aspa de l'edició de Gredos de 1995.

monàrquiques. Els *Comentarii De Bello Civili* són el relat de com Juli Cèsar va fer-se amb el poder durant les guerres civils. Aquesta obra pot estar condicionada perquè l'autor en va ser l'actor principal i el vencedor del conflicte amb Pompeu. La batalla d'Ilerda va ser un dels seus èxits més grans com estrateg. Durant el relat l'autor aporta molts detalls anecdòtics i transmet la pròpia emotivitat. Una de les principals crítiques que ha rebut l'obra és la intencionalitat propagandística i la necessitat de justificació personal en alguns esdeveniments compromesos. Aporta una visió personal d'alguns fets i també narra alguns esdeveniments que no va viure directament. Els llibres que contenen el relat de la campanya de l'any 49 aC devien ser escrits immediatament després del conflicte. Van ser redactats ràpidament i sense dur a terme posteriors comprovacions. Per altra banda, també es critica que Cèsar podia haver donat massa crèdit a les informacions dels subordinats i llegats. També podia haver dut a terme algunes falsificacions històriques per satisfer a un públic àvid de notícies sobre la guerra. Per aquests motius el valor històric de l'obra i la seva veracitat han estat discutits. Com a historiador l'autor és partidista i aporta la visió cesariana dels fets (Mariner 1961, IX-LXI). En aquesta obra Juli Cèsar ens parla del conflicte a *Hispania* i de la batalla que va tenir lloc a les immediacions d'Ilerda (Civ.1.37-87).

2.1.3 Gai Sal·lusti Crisp

Gai Sal·lusti Crisp (*Amiternum* «Amitèrnum», 86 aC – Roma, 35 aC) va ser un polític i escriptor romà, militant del partit popular i amic de Juli Cèsar. Narra els fets posterior a la mort de Sul·la fins a la fi de la guerra de Pompeu contra els pirates cilicis. Sal·lusti és considerat el creador de la historiografia com a gènere literari en el món romà. Als últims anys de la seva vida es va retirar de la política i es va dedicar a reflexionar sobre la història del poble romà i a escriure monografies sobre el tema.

Va escriure *Historiae*, una obra de contingut històric, de la qual la major part no ha arribat als nostres dies. Havien de ser cinc llibres però el cinquè va quedar inacabat a causa de la seva mort. Va ser escrita entre el 39 i el 35 aC. Els fragments que ens han arribat van del 78 al 67 aC, període durant el que va tenir lloc la guerra de Sertori. Íntegrament només s'han conservat alguns discursos i cartes. Entre aquestes ens ha arribat la famosa epístola de Pompeu al Senat, en la qual es queixa de l'abandonament del seu exèrcit a *Hispania*. A més a més ens han arribat unes 500 cites fragmentàries disperses entre diferents autors. L'estil de Sal·lusti està dominat pel pessimisme i el dramatisme. Dels seus predecessors Sal·lusti en va adoptar la *breuitas* i la *velocitas* (Segura 1997, 7-59). Aquest autor és interessant ja que és un dels més antics en recollir dades sobre Sertori i la guerra a *Hispania*.

Tota la *Citerior* estava en revolta, "*Ardebat ormis Hispania citerior* (Sal·lusti.Hist.85)". Entre els fragments conservats apareixen referències al general sertorià Salinator (Sal·lusti.Hist.96) i a Calpurni Lanari, el seu assassí (Sal·lusti.Hist.95). També recull els esdeveniments al voltant d'Ilerda (Sal·lusti.Hist.122). Sertori va construir una base al port de *Danium* (Dènia), ocupada des del 81 aC per pirates cilicis. Va convertir aquell lloc en una base naval (*castra nautica*) (Sal·lusti.Hist.124). Un altre fragment interessant és la carta de Pompeu al Senat a l'hivern del 75 aC demanant ajuda per mantenir el seu exèrcit. D'aquesta manera Sal·lusti aporta una font directa al relat historiogràfic. Segons Pompeu, amb 40 dies va formar un exèrcit i va fer retrocedir l'enemic dels Alps cap a *Hispania*. Va reconquerir la *Gallia*, els Pirineus, la Lacetània¹¹ i la regió dels indigetes¹². A més va obrir una ruta diferent i més còmode de la que havia fet servir el general cartaginès Anníbal. Pompeu diu que després de resistir el primer xoc amb Sertori, va passar l'hivern al camp i no a les ciutats¹³. També parla de la fortificació de *Sucro*¹⁴, del

¹¹ Era el territori ocupat pels ibers lacetans al centre de Catalunya.

¹² Els indigetes van ser un poble ibèric que van viure al nord-est de Catalunya, entre el golf de Roses fins els Pirineus.

¹³ Utilitza *oppidum* com a sinònim de ciutat. Fa referència a un nucli emmurallat.

riu Túria i de la ciutat de *Valentia* (València). Es queixava que el Senat tractava igual a l'enemic que a ell ja que cap dels dos rebia la paga. També informava que la *Hispania Citerior* que no estava en mans de l'enemic havia estat devastada per Sertori o per ells mateixos, a excepció de les ciutats costeres, que els hi suposaven moltes despeses. Entre aquestes ciutats costeres es podia trobar Tarragona. Mentrestant la Gàl·lia aportava subministrament a l'exèrcit de Metel (*stipendio et frumento*) (Sal·lusti.Hist.98). Davant les amenaces de conquerir *Italia*, el Senat va enviar pagues i suplementes a l'exèrcit de Pompeu.

2.1.4 Estrabó

Estrabó (*Amasia* «Amàsia» vers 62 aC – 20 dC) va ser un geògraf, escriptor i viatger grec. Va viure les guerres civils de finals de la República. La seva obra *Γεωγραφικά* va ser escrita en temps d'August i els primers anys del regnat de Tiberi. Està formada per disset llibres i ens ha arribat gairebé completa. El llibre tres està dedicat a *Iberia*, terra a la que segurament mai va arribar a viatjar. Per les seves fonts utilitza material de primer mà procedent dels seus viatges, informació oral d'altres viatgers i informació dels geògrafs que el van precedir. Va recollir el testimoni de primera mà d'autors que, d'aquesta manera, van ser rescatats per la posteritat. En el seu treball s'ocupa tant de factors naturals com humans. Hi trobem anotacions d'agricultura, d'antropologia, d'etnografia, de geografia urbana, de ramaderia, d'apicultura o de mineralogia entre altres temes (García 1991b, 7-184; Meana/Piñero 1992, 9-24).

En el llibre tres apareix una breu menció a Sertori quan es vincula a *Tarraco* amb la fi de les guerres:

“En estas ciudades (*Ilerda* i *Osca*) y en *Calagurris* (Calahorra), ciudad de los vascones, sostuvo Sertorio sus últimas batallas, y tras su expulsión de entre los celtíberos, en la costa, en *Tarracon* (Tarragona) y *Hemeriscopium*¹⁵, finalizando sus días en *Osca*. Y en *Ilerda* fueron luego derrotados Afranio y Petreio, los generales de Pompeyo, por César el dios¹⁶ (Estrabó 3.4.10)”.

Aquesta cita és important ja que és la única que tenim que menciona directament a la ciutat de *Tarraco*. Segons aquest autor la ciutat de *Tarraco* va ser de les últimes de passar del control de Sertori al control de Pompeu. Aquesta cita faria retrocedir el control de la ciutat del 75 aC (segons la carta de Pompeu recollida per Sal·lusti) al 72 aC, any de la mort de Sertori i de la fi de la guerra. En aquest mateix fragment es diu que *Ilerda* distava de *Tarraco* 460 estadis¹⁷ (uns 85 km actuals) i hi passava la calçada que anava des de *Tarraco* fins els últims vascons de la zona de *Pompaelo* (Pamplona).

2.1.5 Tit Livi

Tit Livi (*Patavium* «Pàdua» 59 aC – 17 dC) va ser el gran historiador nacionalista de Roma. Amb la història del passat troba una via per exaltar la grandesa d'aquesta civilització. Va ser amic d' August i contemporani de Virgili. Livi analitza el passat republicà de Roma idealitzant-lo. Volia fer una obra nacionalista per donar exemples de la grandesa del passat als homes i dones del seu temps. Va utilitzar fragments de l'obra d'altres historiadors grecs i romans i va deixar les fonts documentals pels erudits. Malauradament, la monumentalitat de la seva obra va perjudicar la seva conservació i transmissió fins a l'actualitat (Alberich/Matas 1998, 261-263). En aquest treball incloem *Periochae*, “Fragments” i *Liber prodigiorum* per tractar-se d'obres que aporten informació de la seva obra perduda.

¹⁴ No està molt clar on es localitza aquest lloc. Es creu que podria correspondre a Alcira, a Albalat de la Ribera, a Cullera o a Sueca.

¹⁵ La seva ubicació actual és desconeguda però se la relaciona amb Dènia.

¹⁶ Per la “Geografia” d'Estrabó, en aquest cas seguim la traducció al castellà de M.J. Meana i F. Piñero de l'edició de Gredos de 1992.

¹⁷ Un estadi romà eren 185,125 m.

Periochae són un sumari dels llibres de Tit Livi, d'autor anònim, i datades entre els segles III i IV dC. Tenen un gran valor històric ja que hi ha parts del llibre *Ab Urbe condita* que només es coneixen a través d'aquesta recopilació. Es poden descriure com un índex de fets històrics o com una història abreviada. Són una sèrie de breus sumaris, l'extensió mitjana dels quals està entre les 10-30 línies (Villar 1995, 9-18). Les *Periochae* recullen els principals fets històrics de la guerra de Sertori, Pompeu i Cèsar a *Hispania*.¹⁸ Es tracta d'anotacions que situen les hostilitats entre els diferents generals. En elles podem saber les dates de les principals batalles, dels enfrontaments, dels pactes o de l'enviament d'exèrcits. Són anunciats molt concisos que no entren en detalls ni quantifiquen. Malauradament no apareix cap menció a *Tarraco* i al seu *ager* durant el segle I aC.

També tenim una recopilació de fragments que posen llum a l'obra perduda d'aquest autor clàssic. Entre aquests fragments, el número 22 va ser descobert per P. J. Bruns el 1772. Aquest forma part del llibre XCI de Livi i es refereix a la campanya de Sertori a *Iberia* durant els anys 77 i 76 aC. Té valor històric i literari al narrar el moviment de tropes i les campanyes militars (Villar 1995, 223-230). Aquest fragment és interessant ja que ens descriu com va ser duta la victòria de Sertori sobre *Lauro* (Llíria) el 76 aC. Posteriorment, a inicis de la primavera, Sertori va enviar al seu oficial Perpenna amb 20.000 soldats d'infanteria i 1.500 de cavalleria a territori dels ilerconvans per protegir la zona costera de la regió¹⁹. Sertori va donar instruccions sobre les rutes que havien de seguir per defensar les ciutats que atacaria Pompeu. Simultàniament buscava atacar la columna de Pompeu a través d'una emboscada. El control sobre aquesta zona garantia l'arribada de subministraments a través del mar. Perpenna va ser-ne posat al davant per protegir allò que l'exèrcit de Pompeu encara no havia tocat. Sertori es va desplaçar a l'altre costat del riu Ebre per territoris tranquils al davant d'un exèrcit en so de pau i sense causar danys a ningú. D'aquesta manera va iniciar la conquesta de territoris situats al curs alt del riu *Iberus* i del nord peninsular (Livi.Frag.91.22.7-10).

Liber prodigiorum és un recull dels prodigis que es troben a la història de Tit Livi. Juli Obsequent és un autor desconegut, es diu que podria ser pagà i que escriu en un moment de tensió amb el cristianisme. Els prodigis que recull són fets inusuals que es surten del curs normal. Aquests es troben ordenats cronològicament i cada capítol apareix encapçalat amb els noms dels cònsols de l'any i tanquen amb alguna dada històrica. Obsequent fa una antologia d'aquests prodigis sense cap voluntat religiosa o expiatòria aparent (Villar 1995, 271-284). Actualment el qualificariem com un anecdotari però en època romana segurament tenia un valor més transcendent ja que recollia fets que anaven més enllà de la realitat històrica. Els fets tenien un rol sobrenatural i havien de passar per un procés de legitimació religiosa i històrica. Els romans realitzaven auspicis a través de la contemplació de certs fenòmens. Un d'aquests fenòmens fa esment als escuts i armes de l'exèrcit de Sertori que van semblar tenyits de sang (*Liber prodigiorum* 60). Una altre d'aquests episodis va tenir lloc quan a *Reate* (Riate), ciutat situada al Laci, va donar-se un terratrèmol que va afectar tant a la ciutat i al camp. Va provocar destrosses en paviments i ponts, i al cap d'uns dies es van ensorrar algunes estructures. Simultàniament l'exèrcit de Sertori va aniquilar els exèrcits romans enviats a *Hispania* (*Liber prodigiorum* 59).

2.1.6 Sext Juli Frontí

Sext Juli Frontí (vers 30 dC – vers 103 dC) va ser un polític, jurista, escriptor i militar romà. Entre molts altres càrrecs va ser pretor urbà, àugur, comandant militar, governador provincial i *curator aquorum*²⁰. Les seves obres són de tipus tècnic i van ser

¹⁸ *Periochae* 90.5, 90.6, 91.1, 91.2, 91.4, 92.1, 92.2, 92.3, 93.3, 93.4, 94.3, 96.4, 96.5, 110.1 entre altres.

¹⁹ Antiga tribu ibèrica situada entre Castelló i Tarragona.

²⁰ *Curator aquorum* fa referència a l'encarregat del manteniment i del subministrament de l'aigua a les ciutats.

escrites després de l'experiència que dona la pràctica. Les va escriure per la seva instrucció i pel profit dels seus successors. Va escriure un tractat de naturalesa teòrica anomenat *Strategemata*. L'obra està dividida amb quatre llibres. Els tres primers formen una unitat i parla d'estratagemes mentre que el quart parla de l'estratègia. Es recopilen estratègies i tàctiques militars dutes a terme en conflictes i guerres al llarg de la història romana. En ella s'intenten sistematitzar les regles de la ciència militar i de les operacions dels generals romans (Bennett 1980, XI-XXXIX; González 1985, IX-LXXVIII). *Ilderda* apareix en les operacions que van dur a terme Juli Cèsar i Afrani (*Strat.* 2.13.6 i *Strat.* 2.5.38). Malauradament no hi trobem cap cita que faci referència a *Tarraco* i el seu territori. No aporten molta informació sobre el nord-est peninsular. No obstant, evidencien la tensió bèl·lica que va tenir lloc en aquests moments a *Hispania* i les estratègies dels diferents generals per fer-se amb la victòria.

2.1.7 Plutarc

Segurament que un dels treballs més extensos és el que ens ha arribat a través del grec Plutarc (*Chaeroneia* «Queronea», 45 dC - 120 dC). En la seva obra *Βίοι Παράλληλοι* es comparen les biografies d'alguns personatges històrics. Plutarc va comparar a Sertori amb Èumenes (un dels diàdocs d'Alexandre el Gran), a Pompeu amb Agesilau (rei d'Esparta) i a Juli Cèsar amb Alexandre el Gran. Els fragments que ens parlen de la guerra civil a *Hispania* són *Plu.Sert.*6-27, *Plu.Pomp.*17-20 i *Plu.Ces.*36.

Pel que fa a la biografia de Sertori, Plutarc no és un autor contemporani a aquest personatge ni als fets històrics que apareixen en la biografia. De fet, l'obra del biògraf de Queronea tenia una intenció més didàctica i moralitzant que no pas historiogràfica. Busca en les grans virtuts dels herois una aplicació pràctica de les seves teories ètiques. En el seu treball intenta transmetre missatges morals més que centrar-se amb una investigació històrica. Presenta més característiques de la tradició biogràfica grega que de la historiogràfica (Pérez 1985, 7-147).

Sertori es va dirigir a *Hispania* a finals del 83 aC amb la magistratura de propretor. La seva intenció era fer-se amb el poder per poder convertir el territori amb refugi pels seus amics derrotats a Itàlia. Va sofrir temporals en territoris muntanyosos sent obligat pels bàrbars a impostos i a pagaments pel peatge. Es va mostrar humil davant de la situació de que uns bàrbars miserables fessin pagar impostos a un procònsol romà²¹. D'aquesta manera va anar comprant als bàrbars amb els diners, els va alliberar d'impostos i els va tractar de bones maneres. A més a més va guanyar a la població fixant les casernes d'hivern als suburbis, ell va ser el primer en muntar d'aquesta manera la seva tenda de campanya (*Plu.Sert.*6.4-9).

Un dels principals fragments per l'estudi del conflicte al nord-est peninsular és el següent: al saber que Mari havia estat derrotat i que Sul·la havia pres el poder a Itàlia, va pensar que un exèrcit romà seria enviat per apoderar-se de la *Citerior*. Per impedir-ho va bloquejar els Pirineus amb Livi Salinator i 6.000 soldats d'infanteria. Sul·la va enviar a Gai Anni Lusc, qui no va saber com derrotar a Salinator. Al veure'l inexpugnable es va quedar al peu de les muntanyes. Un personatge anomenat Calpurni de sobrenom Lanari va assassinar a Salinator. Quan els soldats sertorians abandonaven els cims dels Pirineus, Gai Anni els va flanquejar i atacar amb una gran força, assassinant a tots els que se li oposaven (*Plu.Sert.*7.1-4).

Sertori al no ser capaç de combatre a l'exèrcit romà va fugir a *Carthago Nova* (Cartagena) amb 3.000 soldats i d'allí es va dirigir a Líbia per mar. Però els bàrbars van atacar els soldats i de nou va tornar navegant a *Iberia* d'on en va tornar a ser expulsat. Amb el recolzament de pirates cilicis es va dirigir a l'illa d'*Eubussus* (Eivissa). Va tenir lloc un enfrontament amb l'exèrcit de Gai Anni format per moltes naus i 5.000 soldats

²¹ L'autor mostra els bàrbars amb connotacions negatives i inferiors als comandaments romans.

d'infanteria. Malauradament es va aixecar un temporal i durant deu dies va ser afectat per les onades del mar i el mal temps (Plu.*Sert.*7.4-6).

A partir d'aquest moment l'activitat de Sertori es va desvincular del nord-est peninsular, regió que devia quedar ocupada per Gai Anni. Sertori es va dirigir cap a Líbia i, més tard, a la Lusitània. Va fer la guerra contra quatre generals romans: Luci Aureli Cotta, Luci Fufidi, Marc Domici Calví i Luci Tori Balb. A Cota el va vèncer en combat naval, a Fufidi el va posar en fuga a prop del riu *Betis* (Guadalquivir), a Domici Calví el va vèncer el seu questor Hirtuleu i a Tori el va aniquilar amb el seu exèrcit. Metel va ser assetjat amb tantes derrotes que va tenir que venir Luci Manli de la Gàl·lia Narbonesa per ajudar-lo. També va ser enviat Gneu Pompeu des de Roma amb un exèrcit. Sertori va dur a terme nombrosos combats contra Metel (Plu.*Sert.*9-13).

També va arribar d'Itàlia el militar Perpenna, del mateix partit de Sertori, decidit a combatre sol a Metel. Però quan es va anunciar que Pompeu estava creuant els Pirineus els soldats li van demanar d'unir-se a Sertori junt a 53 cohorts. A Sertori se li van adherir els que habitaven al costat dret del riu Ebre. El seu exèrcit era nombrós ja que se li unien soldats de tot arreu (Plu.*Sert.*15-16).

Un cop va arribar Pompeu moltes ciutats van voler adherir-se-li però després de la derrota pompeiana de *Lauro* van canviar d'opinió (Plu.*Sert.*18.4-5 i Plu.*Pomp.*18.4). Pompeu va derrotar a Herenni i a Perpenna a prop de *Valentia* matant a més de 10.000 homes (Plu.*Pomp.*18.5). Posteriorment Sertori va sofrir moltes derrotes, per exemple, a *Sucro* contra Pompeu i Luci Afrani (Plu.*Sert.*19, Plu.*Pomp.*19.2-6) i a *Saguntum* (Sagunt) contra Pompeu i Metel (Plu.*Sert.*21).

És curiosa la descripció de Sertori a la biografia de Pompeu quan parla de les guerres a *Hispania*: "Era como si la peste de las guerras civiles hubiera culminado en este hombre, que ya había eliminado a los generales de menor rango y ahora se enfrentaba a Metelo Pío"²² (Plu.*Pomp.*17)". Sertori va atacar de nou tallant les provisions, saquejant el país i apoderant-se del mar, va foragitar a Pompeu i a Metel de la part d'*Hispania* que dominaven, obligant-los a refugiar-se a altres províncies per manca de subsistències (Plu.*Pomp.*19.11). Metel va marxar a la Gàl·lia i Pompeu es va refugiar a terra dels vacceus²³. En aquests moments va escriure la ja coneguda carta al Senat demanant ajuda. Els cònsols van reunir diners i van enviar-hi un exèrcit suplementari (Plu.*Sert.*21.8 i Plu.*Pomp.*20.1-2). A la fi Perpenna va organitzar una traïció i va acabar matant a Sertori, concloent amb la seva mort la guerra civil a *Hispania* (Plu.*Sert.*25-27 i Plu.*Pomp.*20.3).

De l'obra de Plutarc es desprèn que Sertori era un general amb una gran capacitat militar i de maniobra. Es sabia adaptar ràpidament a les situacions que se li presentaven. No seria estrany que després de ser enviat a la *Citerior* a finals del 83 aC hagués dut a terme preparatius per defensar i fortificar el territori davant de l'amenaça que pogués arribar de Roma. Plutarc només ens parla de la defensa dels passos dels Pirineus i de la posterior fugida dels sertorians. No ens parla dels possibles moviments tàctics entre els Pirineus i la costa. Plutarc no ens aporta notícies sobre l'àrea situada entre els Pirineus i el riu Ebre. *Tarraco* devia viure el pas dels exèrcits de Sertori, de Gai Anni i de Pompeu; malauradament no existeix cap menció directa a la ciutat. Malgrat tot no seria estrany que Sertori hagués dut des d'aquí una política d'organització territorial i de vigilància establint guarnicions en diferents punts fora de les ciutats. Les notícies de l'enviament d'un exèrcit de Sul·la que assetjava les posicions dels Pirineus podia haver accelerat l'activitat de reforçament i de militarització del territori de la ciutat de *Tarraco*. Per resumir: de l'obra de Plutarc es desprèn que el nord-est no va ser un front de guerra, ni si van dur a terme confrontacions importants però devia viure un procés d'organització per fer front a exèrcits rivals. Plutarc també aporta la seva visió del conflicte entre Cèsar i Pompeu. Segons l'autor:

²² Per les "Vides Paral·leles" de Plutarc seguim la traducció al castellà de J.M. Guzmán de l'edició de Gredos de 2017.

²³ Un poble prerromà situat a la zona central del riu Duero.

“Marcho (César) con su ejército a Hispania, decidido en primer lugar a expulsar de allí a Varrón y Afranio, legados de Pompeyo, y a hacerse con el control de sus ejércitos y provincias para después ir al encuentro de Pompeyo sin tener ya ningún enemigo a la espalda (Plu.Ces.36.1-2)”.

2.1.8 Luci Anneu Flor

Luci Anneu Flor (vers I dC – vers II dC) va ser un historiador i un poeta romà. La seva principal obra va ser *Rerum romanorum* o “Gestes dels romans” sobre l’època republicana de Roma des de la fundació fins a August. Com a bon romà ens presenta una història una mica patriòtica i engrandida. Quan parla d’*Hispania* ho fa en temes elogiosos i parla dels hispans amb una simpatia evident. El seu relat vol provocar l’admiració i l’entusiasme del lector o de l’oient. És una exposició de les guerres exteriors i de les guerres civils amb gestes heroiques i exemplars. Florus es lamenta dels infortunis a que porten les guerres. Les guerres civils condueixen al poble a una corrupció moral cada vegada més acurada. S’endevina certa moralitat quan parla d’aquests conflictes com de la destrucció de la personalitat de Roma com a poble. En el seu treball s’han localitzat algunes deformacions històriques així com contradiccions, anacronismes, equivocacions geogràfiques, omissions i exageracions. Potser per això se l’ha considerat més panegirista i rector que historiador. Políticament es mostra neutral i no deixa entreveure preferències. Al seu treball també es localitzen excessos retòrics ja que escriu endut pels sentiments i fa ús de fórmules expressives i atraients. Per ell, el motor de la història és el poble i aquesta ha de perseguir la grandesa i la sublimitat (Icart 1980, 9-40).

L’autor descriu a Sertori com ningú encara no ho havia fet fins el moment: “Exiliat i fugitiu d’aquella fatal llista, aquest home d’un coratge tan gran com desafortunat, barrejà les terres i les mars amb les seves malaurances”²⁴ (*Epit.*10.2). També cita l’episodi a Àfrica i a les Illes Balears, abans d’arribar a la *Ulterior* i armar *Hispania* (*Epit.*10.2). La simpatia envers el poble hispànic la veiem quan ens diu que mai havia brillat tant alta la valentia del soldat hispà com sota el comandament d’aquest general romà (*Epit.*10.3). Trobem una nova atenció a *Hispania* ja que aquesta “en mans d’aquells generals romans, sofria les penalitats de la discòrdia (*Epit.*10.8)”. En el desenllaç Sertori va morir en mans de Perpenna tornant a mans de Roma les ciutats d’*Osca* (Osca), *Termeste* (Tiermes), *Clunia*²⁵, *Valentia*, *Auxume*²⁶ i *Calagurris*. D’aquesta manera va tornar la pau a la província (*sic recepta in pacem Hispania*) (*Epit.*10.9). En Flor no trobem referències al nord-est peninsular.

2.1.9 Apià

Apià (Ἀλεξάνδρεια «Alexandria», vers 95 dC – vers 165 dC) va ser un advocat i un polític, procurador de Marc Aureli i de Luci Aureli Ver. Tenia una alta posició social i ocupava càrrecs públics. La experiència política era un requisit bàsic per poder escriure història. Per tant, la seva carrera pública es va convertir en aval per interpretar els fets del passat. Va escriure una història de Roma des de la fundació fins el 35 aC, formada per 24 llibres i escrita cap el 160 dC. El seu treball és especialment important pels llibres de les *Bella Civile*. Una de les seves innovacions es troba en seguir un mètode etnogràfic en lloc de cronològic. Va dividir l’obra en parts en les que hi havia les guerres tingudes per Roma amb altres nacions o entre romans. La importància d’aquesta obra es troba, sobretot, en la informació recollida sobre les guerres civils. Aquestes estan disposades d’acord amb els principals cabdills d’aquestes lluites i la seva personalitat.

²⁴ Per les “Gestes dels Romans”, en aquest cas seguim la traducció al català de J. Icart de la Fundació Bernat Metge de 1980.

²⁵ Ciutat romana situada a la província de Burgos entre *Coruña del Conde* i *Peñalba de Castro*.

²⁶ *Uxama Argaela* era una ciutat celtibèrica i romana situada a la província de Sòria.

El guió de l'obra és la gestació de la grandesa de Roma des dels seus orígens humils. Roma era el centre dels fets històrics. D'aquesta manera apareixen els pobles que va anar sotmetent fins convertir-se amb la mestressa del món conegut. Existeix un desfàs temporal entre els fets històrics que narra i l'època que li va tocar viure. Devia fer servir fonts escrites per compondre la seva obra. Va ser un compilador de dades ja que no va presenciar directament els fets. També va poder fer servir memòries de les campanyes dels participants directes dels fets que narra. La seva posició com a funcionari imperial li devia permetre tenir accés a documents oficials en registres i arxius. En funció de la documentació i naturalesa de les fonts que fa servir el seu treball mostra alts i baixos. S'alternen relats més continuats i precisos amb altres de més insegurs i vacil·lants. També veiem una finalitat moral en la seva obra, evidenciant un contrast entre les tràgiques condicions de vida de l'època de la República tardana i la felicitat de l'època imperial en que va viure l'autor. Apià és un admirador de la monarquia i de l'imperi. Segons ell, l'últim període republicà va ser una època de crueltat i barbàrie. Aquest va durar fins a l'època d'August. En el seu treball no teoritza sinó que recopila i fa ús d'una gran quantitat de dades amb una finalitat concreta i des d'una perspectiva ètica i política. Malauradament també apareixen defectes com adulteracions, falta d'exactitud en els detalls o absència de rigor cronològic i geogràfic. També aporta algunes xifres exagerades o distorsionades. Per resumir, Apià no va ser un historiador nat sinó un funcionari que al final de la seva vida es va aplicar a fer història. Segurament que va estar motivat per l'admiració i gratitud que sentia amb la nació romana. Les seves aportacions són l'ús de moltes dades per descriure un període cronològic, del que sovint és la única font (Sancho 1980, 8-39).

Apià aporta junt a Plutarc un dels textos més interessants des del punt de vista historiogràfic de la guerra civil de Sertori a *Hispania*. El seu punt de vista és diferent ja que el seu relat depèn de la tradició basada en Tit Livi. Les aportacions d'Apià per l'estudi del nord-est peninsular difereixen de les de Plutarc. Mentre que Plutarc ens descriu l'arribada de Sertori al nord-est a través dels Pirineus i l'episodi amb Salinator, Apià no el menciona. Per altra banda quan ens diu que Pompeu va seguir un camí diferent al d'Anníbal sembla referir-se al camí que es va obrir pas als Alps i no als Pirineus. També és interessant la informació que ens aporta quan ens diu que els exèrcits de Pompeu es van retirar durant els hiverns del 76 al 74 aC als Pirineus²⁷. En arribar el bon temps van baixar de nou cap al riu Ebre per dur a terme noves operacions. D'aquesta manera podem situar dos límits geogràfics importants: els Pirineus, per una banda, i el riu Ebre, per l'altra. El trasllat entre els Pirineus i el riu Ebre el devia realitzar seguint la *Via Heraclea* a través del litoral, una zona que devia dominar. Pompeu devia controlar el litoral i la forma més ràpida de traslladar els exèrcits era a través d'aquesta via.

2.1.10 Aule Gel·li

Aule Gel·li (vers 115-180 dC) va ser un escriptor romà que possiblement havia nascut a Àfrica i que va realitzar viatges a Grècia. Va escriure una obra anomenada *Noctes Atticae*, aproximadament entre el 150 i el 180 dC. En aquesta agrupa informació de caràcter gramatical, literari, científic, filosòfic i legal. L'autor realitza anotacions desordenades d'obres gregues i llatines. A través d'un criteri selectiu converteix aquestes anotacions en comentaris que serveixen de recordatori o estímul al lector. En la seva obra abunden anècdotes de personatges històrics o semihistòrics. A mesura que avança sembla convertir-se amb un registre de records i fets memorables. Gel·li també mostra interès per la gramàtica i per les paraules, així com pels arcaïsmes i les paraules antigues (Marco/Domínguez 2006, 9-58).

²⁷ Per l'hivern del 74 al 73 existeix una llacuna a la documentació.

Una font de Gel·li per parlar de Sertori és Sal·lusti. D'aquest autor sembla recollir que Sertori va ser tribú militar a *Hispania* sota el comandament de Tit Didi i que va prestar serveis durant la guerra amb els marsis, un poble instal·lat al centre de la península itàlica. Hi va aportar soldats i armes. Segons l'autor molts dels seus actes en aquest conflicte van ser criticats pels historiadors (Sal·lusti.*Hist.*88). Gel·li també recull l'anècdota de la discapacitat visual i de la desinhibició de Sertori al mostrar les ferides de guerra del seu rostre (*Noctes Atticae* 2.27.2). En un altre moment fa ús del text de Sal·lusti quan introdueix l'episodi de Sertori en el que va deixar una guarnició a Mauritània. Segons l'autor, va intentar evitar l'enfrontament durant la travessia procurant passar desapercebut i a gran velocitat (*Noctes Atticae* 10.26.2). Aquells que van fer la travessia els va servir de refugi una muntanya prèviament presa pels lusitans (*Noctes Atticae* 10.26.3). Curiosament aquest episodi és recollit per Gel·li per exemplificar una qüestió de vocabulari sobre la paraula llatina *transgressus* feta servir per parlar de la travessia²⁸. Malauradament el seu treball no és d'especial interès per conèixer detalls sobre el nord-est peninsular durant aquests moments.

2.1.11 Pau Orosi

Pau Orosi (vers 385 dC - vers 420 dC) va ser segurament l'últim gran autor de l'Antiguitat. Podia haver nascut a Tarraco ja que en la seva obra *Historiae adversum paganos* parla de *Tarraconem nostram*, és a dir, de "la nostra Tarragona". Aquesta teoria del seu naixement es defensada pels autors més antics, mentre que els moderns parlen de *Bracara Augusta* (Braga). En tot cas va néixer a *Hispania*, podia haver nascut a Tarraco i més tard haver anat a *Bracara Augusta*. Cronològicament la seva obra va ser escrita cap el 417 dC, poc després del saqueig de Roma per Alaric. Pau Orosi era cristià i en el seu treball distingeix entre els fets anteriors i els posteriors a la vinguda de Jesucrist. Per ell Roma va aconseguir l'èxit a costa del sofriment d'altres pobles. El seu poder va ser voluntat de Déu però els pitjors desastres van tenir lloc abans de l'arribada de Jesucrist. D'aquesta manera la voluntat de Déu es converteix amb el motor que mou la història d'Orosi. Malgrat acceptar la teoria dels quatre imperis²⁹, sosté que Roma és la civilització més gran. Per tant, la seva voluntat de fer una història universal acabarà prenent com a punt de referència a la civilització romana. Una altra característica de la seva obra és que Orosi presenta una història de les principals desgràcies de la humanitat. El seu treball s'ha considerat apologètic i poc objectiu, prenent protagonisme les conseqüències per sobre dels fets i les descripcions. El seu estil historiogràfic és una continua escalada de les conseqüències de les guerres i de les males accions de la humanitat. Recull l'obra d'historiadors romans i busca el sentit desastrós dels fets. Potser per això utilitzarà els recomptes de morts, desapareguts i presoners a causa de les guerres. Ell mateix ens diu que els autors anteriors no recullen aquestes dades per no enterbolir la glòria de la victòria. Les xifres numèriques serveixen per assenyalar la magnitud de la desgràcia (Sánchez 1982, 7-73). Per aquest motiu el títol del capítol que ens parla de Sertori ja ens deixa entreveure el seu interès de subratllar el caràcter desastrós de les guerres:

²⁸ Segons l'autor, *transgressus* fa referència a un viatge a peu ja que prové d'*ingressus* i de *pedum gradus*. Però Sal·lusti va fer servir el terme per referir-se a una travessia marítima feta per mar. Gel·li considera que Sal·lusti va fer ús del terme de forma irreflexiva i impròpia. El terme només hauria de fer referència a aquella persona que fa camí amb els peus i no es podria aplicar ni a vaixells ni a travessies marítimes. Considera que Sal·lusti va fer servir aquest terme per definir la poca distància amb que els vaixells circulaven del nord d'Àfrica al sud peninsular (*Noctes Atticae* 10,26). Segurament fa referència a la facilitat de navegació a través de l'estret de Gibraltar.

²⁹ Segons aquesta teoria, en el passat es van succeir quatre imperis que van donar lloc a un cinquè. Aquesta teoria va tenir les seves primeres formulacions al segle II aC. S'ha trobat en obres medievals com a *Historiae adversum paganos* d'Orosi. Al segle III dC es farà servir en la lluita entre pagans i cristians. Es va fer servir tant per defensar com per atacar a Roma. Hi ha quatre grans imperis successius al llarg de la història. Aquests són Babilònia, Macedònia, Cartago i Roma. Roma va ser l'imperi successor de Macedònia. A Roma el va succeir el regne universal cristià d'Orosi, que coincideix amb la ciutat divina a la terra de Sant Agustí (Gascó 1981, 179; Bodelón 1997, 63).

“De las guerras y desastres protagonizados por Sertorio, senador romano, quien se rebeló contra el Estado y que había huido de Roma para escapar de la tiranía de Sila, guerras conducidas durante largo tiempo por generales y soldados romanos, y de la victoria final de Pompeyo, que sometió al dominio y amistad romana a toda Hispania tras la muerte de Sertorio³⁰ (Orosi 5.23.1-16)”.

Sertori va aixecar en armes a pobles molt guerrers després de passar d'Àfrica a *Hispania*, va prendre i arrasar ciutats, va provocar matances, va fer presoners i va obligar a moltes ciutats a rendir-se. La guerra devia provocar escassetat i els menjars devien ser infames. El caràcter dramàtic de l'obra s'incrementa quan cita la mort de Memi, dels fills d'Hirtuleu o de Perpenna i el seu exèrcit. Potser a causa de la crueltat dels seus actes, Sertori va ser assassinat en una traïció dels seus. Totes les ciutats es van rendir excepte *Uxama*³¹ i *Calagurris*. *Uxama* va ser destruïda per Pompeu i *Calagurris* va ser assetjada i finalment arrasada per la mort i el foc. Segons el text, cap usurpador que s'hagués aixecat mai a *Hispania* en va sortir ni viu ni victoriós (Orosi 5.23).

2.2 Les fonts actuals i l'estructuració del relat

Hi ha molts pocs autors que hagin centrat el seu treball en les guerres de Sertori i menys encara aquells que hagin parlat de la situació al nord-est peninsular.

Un dels autors que més ha aportat a les guerres civils a *Hispania* ha estat García Morá (García 1991a). Malauradament moltes de les seves teories no estan corroborades per l'arqueologia sinó que parteixen d'una interpretació personal de les fonts. Potser una de les seves principals innovacions és el de proposar hipòtesis que han permès integrar àrees que quedaven excloses per les fonts literàries.

Al nostre entendre se'l pot considerar el continuador del treball dels historiadors de l'Antiguitat. Va realitzar un treball de síntesi obrint nous camins per interpretar aquestes guerres civils. En el seu treball sobre la guerra de Sertori a *Hispania* es distingeixen diferents territoris afectats per la guerra. D'aquesta manera podem distingir la Lusitània, la Celtibèria, el llevant o el nord-est peninsular.

En aquest treball analitzarem els fets que fan referència al nord-est peninsular ja que són els que ens interessen. Hem dividit la guerra sertoriana amb tres moments. També tenim present la importància del control del litoral i de les ciutats costaneres.

El primer va ser l'arribada de Sertori a la *Citerior* i la seva persecució per un exèrcit enviat per Sul·la des dels Pirineus fins a *Carthago Nova*, fet que va tenir lloc entre el 83 i el 82 aC. El segon moment va ser l'ofensiva de l'oficial de Sertori anomenat Hirtuleu, des del centre peninsular cap al nord-est l'any 78 aC. Aquest moviment va despertar l'oposició del governador de la Narbonesa Luci Manli. Com a resultat del xoc Manli es va retirar a *Ilerda*. Aquesta campanya d'Hirtuleu va preparar el camí pels moviments de Sertori l'any següent. L'atac de Sertori l'any 77 aC va generar l'arribada de noves tropes dirigides per Pompeu. La Cessetània devia ser partidària de Sertori fins a quedar definitivament annexionada per Pompeu. La historiografia d'aquest període fa moltes poques referències a la ciutat de *Tarraco* i al seu territori. El motiu pot ser que el front de la batalla no es localitzava en aquest indret sinó al llevant peninsular o a la Celtibèria. La posterior victòria de Cèsar sobre Pompeu a *Ilerda* l'any 49 aC va conduir a la segona Guerra Civil romana que s'estendria fins el 45 aC. Aquest conflicte va acabar amb l'ascens de Cèsar qui aplanaria el camí per l'arribada d'August. Com a fet destacat es podia haver donat la concessió de colònia a la ciutat³².

³⁰ Per les "Històries" d'Orosi, en aquest cas seguim la traducció al castellà de E. Sánchez de l'edició Gredos de 1982.

³¹ Segurament *Auxume*, veure nota 26.

³² La concessió de l'estatut colonial a *Tarraco* és un tema molt debatut per diferents autors. No està molt clar que la concessió hagués tingut lloc en aquests moments (Arrayás 2005, 74-87)

2.2.1 L'arribada de Sertori al nord-est i la persecució per Anni

El primer fet històric que apareix a les fonts va tenir lloc al començament de la guerra civil quan Sertori va marxar a *Hispania* per prendre possessió de la província *Citerior*. Això devia tenir lloc a l'hivern del 83 al 82 aC. Aquest episodi va ser recollit per Plutarc i també tenim alguns fragments de l'obra de Sal·lusti. Sertori devia anar amb un exèrcit pretorial format per uns 9.000 soldats. Entre ells hi havia gent de cert prestigi, els seus posteriors lloctinents i individus de rang senatorial. També el devien acompanyar algunes cohorts que havien estat sota el seu comandament. S'ha calculat que d'Etrúria als Pirineus devia tardar entre 40 i 50 dies fent una mitjana de 20 a 25 km diaris i tenint presents els obstacles i les dificultats que va trobar pel camí. A inicis de febrer o de març va poder arribar als Pirineus. L'objectiu de Sertori al fugir a *Hispania* era decantar la *Gallia* i la *Hispania Citerior* cap a la causa del partit dels populars. Sertori coneixia les dues regions, potser per això se'l va considerar la persona més idònia per ocupar el càrrec (García 1991a, 18-21).

En aquests moments Gai Valeri Flac era el governador de la *Gallia*. Sertori no hagués arribat a *Hispania* si hagués partit de Roma uns mesos més tard ja que Sul·la ja s'hauria fet amb el poder. Sertori tenia pressa per partir i travessar, en els pitjors moments, una regió tradicionalment hostil a les armes romanes. Tant el temps com la conjuntura política devien jugar al seu favor. La seva visió estratègica del moment va permetre que no caigués en mans de l'enemic. Un primer element que cal destacar és que Sertori tenia pressa per arribar a la seva destinació i prendre possessió del seu càrrec. Entre finals de febrer i inicis del mes de març del 82 aC, Sertori va creuar els Pirineus i es va internar cap a la *Citerior* (García 1991a, 21-24).

Un segon element a destacar del treball de Morá és que aquest autor situa la ciutat de *Tarraco* dintre del relat historiogràfic. "Conforme se dirigía a Tarraco, Sertorio debió de observar el lamentable estado de las relaciones entre el poder romano y las comunidades indígenas de la zona (García 1991a, 24)". La major dels autors antics no ens han fet arribar textos de la guerra de Sertori on aparegui la ciutat de *Tarraco*³³.

La presència d'aquesta ciutat en el relat és important perquè, com a capital provincial, articula un territori i es converteix en fita per analitzar els fets que hi tindrien lloc. La presència de *Tarraco* en el relat ajuda a analitzar la situació des d'una altra perspectiva. Va ser una ciutat important pel control estratègic encara que no fos un front durant la guerra. Després de creuar els Pirineus, Sertori devia dirigir-se cap aquesta capital provincial per rebre el càrrec de governador. Mentrestant la província es devia trobar en situació d'alerta bèl·lica davant l'arribada d'exèrcits de Roma.

Un tercer element important és que Sertori va dur a terme preparatius de guerra. El general romà devia buscar el recolzament dels poderosos per afavorir els reclutaments de la població. A la tardor del 82 aC ja es coneixia la victòria de Sul·la sobre el partit de Sertori durant la Primera Guerra Civil romana. Aquest fet va coincidir amb l'increment dels preparatius bèl·lics per part de Sertori. Entre aquests va manar als seus soldats de situar les casernes d'hivern a les afores de les ciutats i albergar les tropes extramurs. També va armar als romans estables en edat militar, va fer construir màquines de guerra de tot tipus i trirrems. El general romà va ser insistent en els seus preparatius militars ja que sabia que Sul·la enviaria un exèrcit per combatre'l (García 1991a, 25-26). Els preparatius bèl·lics devien estar molt localitzats en centres urbans. Aquests no semblen respondre només a una preparació minuciosa per repel·lir un assalt més que esperat, sinó també a una autoafirmació i legitimació del poder. També responien a una operació tàctica per disposar dels màxims efectius a l'hora de topar amb l'adversari. Com diu García:

"Los preparativos bélicos, muy localizados en centros urbanos, no hablan de una preparación minuciosa para repeler un asalto más que esperado, sino quizás un modo de

³³ Només tenim la cita d'Estrabó ja mencionada.

autoafirmación y de legitimación del poder que representa el gobernador (...). Sus preparativos reales pudieron estar enfocados a una retirada en orden que impidiese toda sombra de huida precipitada (García 1991a, 27)".

En aquest context la ciutat i el territori de *Tarraco* es devien preparar per fer front als exèrcits enviats per Roma.

Un altre aspecte important a tenir present és que Sertori va trobar la *Citerior* pràcticament desguarnida, amb una situació de molta indefensió. Sertori necessitava el recolzament de la població per fer front l'assalt de Sul·la. La construcció d'estructures i la presa de mesures podia respondre a mecanismes duts a terme pel poder per atreure la població cap al seu bàndol. En aquest context Sul·la va enviar a Gai Anni Lusc a *Hispania* per detenir i capturar el rebel (García 1991a, 28). Sal·lusti és un dels autors més antics en recollir dades sobre Sertori i la guerra a *Hispania*. Un dels fragments conservats de la seva obra ens diu que tota la *Citerior* estava en revolta: "*Ardebat ormis Hispania Citerior* (Sal·lusti.Hist.85)".

Anni es va desplaçar a una província probablement sense guarnicions militars i amb els ressorts militars en mans de Sertori. Per obstaculitzar-lo Sertori va enviar als Pirineus a Salinator, un dels seus oficials, per parar a Anni i controlar els passos pirinencs. Anni hauria de sortejar els diferents obstacles situats per Sertori, qui volia frenar-lo i provocar-li baixes a poc a poc. Salinator devia defensar cinc o sis passos dels Pirineus amb tropes mòbils de reforç. Però l'enviat de Roma va aconseguir trencar la línia de Salinator i arribar a *Hispania* entre el febrer i el març del 81 aC (García 1991a, 29-34). Un aspecte important en el combat va ser que gràcies a l'oposició de Salinator, Sertori devia guanyar un temps important per organitzar-se (Padrós 2016, 73).

Les tropes de Salinator es devien replegar en direcció a una segona línia defensiva que podia ser dirigida pel mateix Sertori. Aquesta segona línia podia ser la serralada litoral catalana amb el Montseny i Montserrat com punts destacats. Aquesta impedia un desplegament còmode d'Anni. Paral·lelament també es devia vigilar el pas de l'exèrcit a través de la *Via Heraclea*. Sertori es va defensar a la *Citerior* durant la primera meitat del 81 en base a diferents línies que Anni va anar forçant i empenyent. La última gran línia defensiva devia estar situada al riu Ebre (Ap.B Fig.1). A partir d'aquí Sertori es va retirar sense oposar resistència fins a *Carthago Nova* on va embarcar cap al nord d'Àfrica a finals de maig i inicis de l'estiu del 81 aC. *Carthago* devia oferir una plaça forta on poder dur a terme una retirada còmode per via marítima. Cronològicament entre que Anni va creuar els Pirineus i Sertori va ser perseguit fins a *Carthago* devien passar uns dos mesos (García 1991a, 32-35). En els pròxims anys Sertori va anar a la Lusitània des d'on *Hispania armauit* (Flor.Epit.10.2).

En aquest episodi es recullen unes aportacions molt interessants: Sertori tenia pressa per fer-se amb el poder a la *Citerior*, a la província es respirava un clima per preparar-se per la guerra i el general va dur a terme diferents preparatius. L'avanç d'Anni no va ser immediat sinó progressiu a mesura que anava superant les línies defensives de Sertori. D'aquesta manera les seves tropes van moure's des dels Pirineus cap a la ciutat de *Tarraco* i el riu Ebre. En aquest context sembla lògic encabir l'establiment de guarnicions fora de la ciutat. De fet, es diu que el mateix Sertori obligava a les seves tropes a establir-se fora de les muralles segurament per evitar hostilitats contra els seus ciutadans.

2.2.2 Ilerda, el preàmbul del reinici de les hostilitats al nord-est.

L'any 80 aC Marc Domici Calví va substituir a Gai Anni Lusc com procònsol de la *Hispania Citerior* (Arrayás 2005, 65). L'any 79 va arribar el cònsol Quint Cecili Metel Pius. És possible que rebés poders sobre les dues províncies d'*Hispania* per reorganitzar-les i posar en marxa operacions per derrotar a Sertori. L'exèrcit que portava Metel devia ser molt important però les campanyes a la *Hispania Ulterior* durant els anys 79 i 78 aC el van debilitar. Possiblement a la primavera del 78 va demanar ajuda a Marc

Domici Calví, procònsol de la *Citerior*, i a les seves tropes per la nova campanya. Dos exèrcits comandats pel procònsol Gneu Domici Calví i Luci Tori Balb van sortir de la *Citerior* l'any 78 aC per reforçar a Metel. D'aquesta manera la *Citerior* es va trobar pràcticament desguarnida a excepció de la resistència que podia oposar el governador de la *Gallia Narbonensis* (Gàl·lia Narbonesa) (Salinas 2014, 23).

Però Calví va ser derrotat per Hirtuleu a prop de *Consabura* (Consuegra), al centre peninsular. A partir del 78 aC Hirtuleu va penetrar des del centre cap al nord-est peninsular. El governador Luci Manli de la *Gallia Transalpina* va haver d'intervenir per tal de frenar a Hirtuleu i aportar tropes romanes a la lluita que s'estava donant (García 1991a, 112). Manli, procònsol de la Gàl·lia, va passar a *Hispania* amb tres legions i 1.500 genets (Orosi 5.23.3-5).

Luci Manli es va haver de retirar a prop d'*Ilerda* (Padrós, 2016, 73). Les tropes romanes devien ocupar una posició defensiva a prop de la ciutat per defensar-se. Es devien dur a terme una sèrie d'obres (*multa opera*) per tenir un control estratègic del lloc (Sal·lusti.Hist.122). Luci Manli es va retirar a *Ilerda* a causa de la superioritat d'Hirtuleu. La topada entre els dos exèrcits no devia tenir lloc en camp obert ni devia ser amb la tàctica d'un combat romà clàssic. Segons García Morá, Manli va buscar fortificar-se en un lloc que impedís l'accés d'Hirtuleu cap al cor de la *Citerior*. Això concorda amb les fonts que no parlen que existís una batalla a *Ilerda*. Manli devia fortificar la zona baixa dels rius *Cinga* (Cinca) i *Sequere* (Segre) i devia instal·lar un punt fort al centre de la confederació ilergeta (Ap.B Fig.2) (García 1991a, 114).

A la tardor del 78 Hirtuleu va tornar cap a la Lusitània, mentre Manli tornava a la *Gallia* deixant algunes tropes a la zona (García 1991a, 114). Molts grups aquitans es van mostrar bel·ligerants ajudant a la causa de Sertori durant bona part del conflicte. A finals d'any algunes d'aquestes comunitats devien prendre part activa en una revolta emparada per la pròpia inestabilitat de la guerra civil (García 1991a, 116).

L'any 77 a.C. Sertori es va internar personalment a la *Citerior*. Es tractava d'un moviment estratègic ja que a aquesta regió hi havia un buit de poder, estava millor situada i li podia proporcionar millors recursos materials i humans (Salinas 2014, 23). Va deixar a Hirtuleu encarregat de vigilar a Metel a les posicions defensives de la *Uterior*. A partir d'aquí va iniciar una política d'aliances amb tribus indígenes com els arevac, els vacceus, els ilergetes, els cessetans, els sedetans i els ilerjavons. Amb aquestes aliances va organitzar cohorts d'infanteria (López 2014, 62-65) i es va assentar finalment a la Vall de l'Ebre (Padrós 2016, 74). El buit de poder a la *Citerior* i la pressió militar a la zona d'*Ilerda* devien ser factors que van afectar de forma indirecta el territori de *Tarraco*.

2.2.3 L'arribada de Pompeu i la fi del conflicte

Davant el perill de Sertori, les tropes del general Pompeu van ser les elegides per ser enviades a *Hispania*. El 77 aC va ser investit governador i va utilitzar bona part de l'any per pacificar les zones de la *Gallia*, organitzar la defensa i preparar-se per entrar a *Hispania* (García 1991a, 145). Una característica a destacar dels conflictes antics és que durant els mesos d'hivern la guerra solia finalitzar i els generals es retiraven a fortins d'hivernada. Normalment els exèrcits tornaven als campaments d'hivern per l'*Armilustrum* o cerimònia de purificació de les armes (Morillo 2008, 74). Tenia lloc els dies 19 de març i 19 d'octubre, es a dir, quan es sortia de campanya i quan se'n tornava. A Roma els ciutadans es dirigien amb les armes a un lloc anomenat *Armilustrum*, al turó Aventí, on es celebraven sacrificis al so de les trompetes (Contreras/Ramos/Rico 1992, 12).

Pompeu va passar la tardor i l'hivern del 77 aC a la vessant gala dels Pirineus Orientals (García 1991a, 213). A finals d'any es trobava a la frontera i va establir un "cap de pont" amb algunes poblacions indígenes per iniciar una campanya l'any següent (García 1991a, 146). Sabem que Pompeu també va contactar amb tribus de berons i autrigons

al curs alt del riu Ebre entrant d'aquesta manera en contacte amb el conflicte a la Celtibèria (García 1991a, 197).

A la tardor del 77 aC Marc Perpenna Ventó, del mateix partit que Sertori, va poder arribar a les proximitats del riu Ebre, a *Dertosa* (Tortosa), quedant sota la protecció que podia oferir el riu. García cita a Spann qui creu que podia haver arribat a *Tarraco*, ciutat que s'havia mantingut fidel a Sertori. Segons García:

“Spann supone que, dado que provenía de la costa ligur, debió de ir bordeando la Galia hasta tomar contacto con tierras hispanas y fundear en un caladero lo suficientemente seguro para no verse sorprendido por los indígenas o por algún grupo de tropas romanas. Plantea que éste se produjo en *Tarraco*. No encuentro argumentos ni a favor, ni en contra, pues las fuentes mantienen un mutismo absoluto. *Tarraco* fue una ciudad que guardó lealtad a la causa sertoriana durante todo el conflicto, pero en su contra se encuentra el hecho de que desconocemos si no eran precisamente las tierras catalanas las únicas que Roma (con Pompeyo al frente) podía controlar a mediados del año 77 (García 1991a, 171)”.

Altres situen la seva arribada en algun lloc sense determinar entre el riu *Hiberus* i *Dianium* (García 1991a, 171). Pompeu va anar progressant cap al sud (García 1991a, 214). Mentrestant Sertori podia haver dut a terme una inspecció a la línia defensiva amb els indicetes³⁴ i per tant amb Pompeu. Un cop assegurada la regió del riu Segre i la plana de l'Urgell Sertori va tornar cap al riu Ebre i va reiniciar la guerra. Va reforçar la línia defensiva dels seus aliats indicetes³⁵ davant dels exèrcits enviats per Roma. Pompeu devia buscar crear un “espai vital” d'actuació (García 1991a, 196-198). Els primers territoris que va ocupar van ser aquelles zones costeres situades entre els Pirineus i el riu Llobregat. D'aquesta manera la serra litoral separava Pompeu de les terres ilergetes de Sertori. L'objectiu de Pompeu era aïllar a Sertori a l'interior i dominar la costa (García 1991a, 214-216).

A inicis del 76 Perpenna es va poder moure per zones no compromeses i poc perilloses, ja que quedava fora del control de Metel i de Pompeu, potser entre l'Ebre i el riu Segura (López 2014, 65). Posteriorment, a inicis de la primavera, Sertori va enviar a Perpenna amb 20.000 soldats d'infanteria i 1.500 de cavalleria a territori dels ilerjavons³⁶ per protegir la zona costera de la regió. Sertori va donar instruccions sobre les rutes que havien de seguir per defensar les ciutats que atacaria Pompeu (Livi.Frag.91.22.7). El control sobre aquesta zona garantia a Sertori l'arribada de subministraments a través del mar. Perpenna va ser-ne posat al davant per protegir allò que l'exèrcit de Pompeu encara no havia tocat (Livi.Frag.91.22.9). Perpenna i Herenni comandaven les tropes per defensar les comunitats aliades ja atacades per Pompeu, possiblement les cessetanes (Ap.B Fig.3) (García 1991a, 215). Sertori es va mostrar a l'expectativa i va seguir els passos de Pompeu. Aquest portava un exèrcit de sis legions, segurament gràcies a les aportacions de l'aliança amb indicetes i lacetans. Va començar a atacar a algunes comunitats en terres catalanes, segurament a cessetans, ilergetes i a ilerjavons (García 1991a, 190-194).

Davant la presència d'aquest exèrcit els oficials de Sertori van haver de cedir terreny i abandonar la línia de l'Ebre. Hirtuleu i Herenni van quedar a la defensiva i van haver de centrar-se en atacar els interessos de Metel (García 1991a, 195). Sertori es va dirigir entre maig i juny del 76 a terres llevantines per destruir a Pompeu (García 1991a, 196 i 212). Perpenna i Herenni es van retirar cap al sud, primer a l'Ebre i després al riu Palència (García 1991a, 225). Moltes ciutats van voler passar al bàndol pompejà però la derrota que el seu general va sofrir a *Lauro* les va frenar (García 1991a, 218). Metel va destruir a Hirtuleu a *Italica*, a partir d'aquest moment Sertori va combatre en un sol front. Metel va quedar lliure de moviment i Pompeu es va retirar a la *Gallia* per recuperar-se de la derrota en terres que li aportessin seguretat (García 1991a, 233). Metel es va

³⁴ García Morá parla d'indicetes com d'aliats de Sertori quan realment devien ser aliats de Pompeu. L'autor pot estar fent referència a ilergetes.

³⁵ Veure nota anterior.

³⁶ Antiga tribu ibèrica situada entre Castelló i Tarragona.

quedar a la *Ulterior* preparant les tropes per la següent campanya. Alguns autors creuen que a l'hivern del 76 Pompeu es va adentrar a l'Ebre per alliberar les comunitats sota domini de Sertori aprofitant el buit (García 1991a, 239-241).

Un dels objectius de Sertori era impedir que Metel progressés i s'unís amb Pompeu al Llevant. Era conscient que els podia derrotar separats però no units (García 1991a, 243). Durant l'any 75 mentre Pompeu es dirigia cap al sud, Metel ho feia cap al llevant. Perpenna i Herenni van oferir resistència a Pompeu a la línia del Túria. Va progressar amb facilitat per territori dels ilerjavons sense trobar oposició en una zona sense guarnicions militars (García 1991a, 250).

Una font interessant és la carta de Pompeu va enviar al Senat a l'hivern del 75 aC i que va ser recollida a l'obra *Sal·lusti*. Segons aquest document, Pompeu va formar un exèrcit en 40 dies i va fer retrocedir l'enemic dels Alps cap a *Hispania*. Va reconquerir la *Gallia*, els Pirineus, la *Lacetània*³⁷ i la regió dels indigetes³⁸. A més va obrir una ruta diferent i més còmode de la que havia fet servir Anníbal. Pompeu diu que després de resistir el primer xoc amb Sertori, va passar l'hivern al camp i no a les ciutats³⁹. Es queixava que el Senat tractava igual a l'enemic que a ell ja que cap dels dos rebia la paga. També informava que la *Hispania Citerior* que no estava en mans de l'enemic havia estat devastada per Sertori o per ells mateixos, a excepció de les ciutats costeres, les quals els hi suposaven moltes despeses (*Sal·lusti.Hist.98*). Entre aquestes ciutats costeres hi podia haver la ciutat de *Tarraco*. En canvi, la cita d'Estrabó estaria situant la ciutat de *Tarraco* encara en el bàndol de Sertori (Estrabó 3.4.10).

Mentrestant la Gàl·lia aportava subministrament a l'exèrcit de Metel (*stipendio et frumento*). Davant les amenaces de conquerir *Italia*, el Senat va enviar pagues i suplementes a l'exèrcit de Pompeu (*Sal·lusti.Hist.98*). Dues noves legions van arribar a *Hispania* (García 1991a, 308). Segons la carta, Pompeu no podia socórrer a la *Citerior*:

"Por lo que os advierto...y no penseis que yo pueda socorrer por mis medios a mis necesidades, la España Citerior que no está en poder de los enemigos, o nosotros o Sertorio la hemos devastado hasta el exterminio, excepto las ciudades marítimas, que no ofrecen más que gasto y trabajo (García 1991a, 283-285)".

També és interessant la informació que ens aporta Apià quan ens diu que els exèrcits de Pompeu es van retirar durant els hiverns del 76 al 74 aC als Pirineus⁴⁰. En arribar el nou temps van baixar de nou cap al riu Ebre per dur a terme noves operacions. D'aquesta manera podem situar dos límits geogràfics importants: els Pirineus, per una banda, i el riu Ebre, per l'altra. Amb les dues legions enviades per Roma i la resta de l'exèrcit, Metel i Pompeu van baixar de nou dels Pirineus al riu Ebre (*BC.1.111*). Devien utilitzar la *Via Heraclea* i van poder passar per la ciutat i el territori de *Tarraco*. L'anada i vinguda dels Pirineus al riu Ebre ens podria estar indicant que la zona de *Tarraco* encara estava en mans de Sertori o no era una àrea suficientment pompeiana com per passar-hi l'hivern.

L'estiu del 75 Sertori es va enfrontar a Pompeu a *Sucro* abans de que se li unís Metel. Després d'aquesta batalla, Herenni va morir i Perpenna es va retirar cap al sud. A l'arribada de Metel, Sertori es va veure obligat a replegar-se. A *Sagunt* Sertori es va enfrontar a Pompeu i a Metel (García 1991a, 253-257) i finalment es va haver de retirar al cor del Sistema Ibèric. A la tardor del 75 Metel i Pompeu van progressar conjuntament fins arribar a l'Ebre i a *Dertosa* es van separar. Metel es devia dirigir a la *Gallia* on va passar l'hivern, mentre que Pompeu es va dirigir cap a la Celtibèria (García 1991a, 262-264). A finals del 75 Roma ja havia reconquerit la Cessetània, la Ilercavònia, la Sedetània, l'Edetània i algunes regions meridionals del Sistema Ibèric (García 1991a, 273).

³⁷ Era el territori ocupat pels ibers lacetans al centre de Catalunya.

³⁸ Els indigetes van ser un poble ibèric que van viure al nord-est de Catalunya, entre el golf de Roses fins als Pirineus.

³⁹ Utilitza *oppidum* com a sinònim de ciutat. Fa referència a un nucli emmurallat.

⁴⁰ Per l'hivern del 74 al 73 existeix una llacuna a la documentació.

El gener del 74 gran part de la *Citerior* i la vall de l'Ebre es trobaven en mans romanes (García 1991a, 280). A Sertori ja només li devien quedar alguns nuclis com Osca i algunes regions pirenaïques (García 1991a, 306). A la primavera del 74 Metel va poder abandonar la *Gallia Narbonensis* on havia hivernat i va baixar cap a la vall de l'Ebre, on va trobar les seves tropes acantonades. Es va dirigir riu amunt per unir-se a Pompeu segurament per entregar-li les dues noves legions (García 1991a, 309-310). A finals d'estiu o inicis de la tardor del 74 aC Pompeu va pensar en retirar-se a hivernar a la *Gallia* i va deixar tropes acantonades per seguir amb la lluita l'any següent (García 1991a, 321-322). Mentrestant Sertori devia hivernar a *Osca* o a *Ilerda* encara que aquestes localitats ja podien estar sota mans romanes (García 1991a, 329). Tant *Osca* com *Ilerda* devien ser assetjades per primer cop el 74 i preses definitivament el 73 (García 1991a, 337). Finalment els exèrcits romans van acabar derrotant definitivament a Sertori l'any 73 (García 1991a, 333). Com ja hem mencionat, a l'obra d'Estrabó apareix una breu menció a Tarragona quan es vincula *Tarraco* amb la fi de les guerres. Sertori va sostenir les últimes batalles a *Ilerda*, *Osca* i *Calagurris*, ciutat dels vascons. Després de ser expulsat d'entre els celtíbers es va dirigir cap a la costa, a *Tarracon* i *Hemeroscopium*. Finalment va acabar els seus dies a *Osca* (Estrabó 3.4.10).

Pompeu no va tornar a *Italia* fins a inicis de la primavera del 71 (García 1991a, 358). Durant aquests anys va tenir lloc una reordenació urbana i territorial del nord-est de la península ibèrica per part del poder romà (Salinas 2014, 40). Durant aquests episodis *Tarraco* i el seu territori devien tenir un paper secundari, primer sota control sertorià i més tard sota control pompeïà. El seu territori devia ser castigat per Pompeu a mesura que s'anava fent amb els territoris de la costa. Es va convertir amb una zona fronterera que servia de límit entre els dos poders. Devia ser testimoni del pas dels exèrcits de Roma des dels Pirineus fins a l'Ebre per combatre als rebels. Un cop annexionades aquestes terres per Pompeu es van convertir amb la seva reraguarda a través de les que podia rebre ajuda. Devia ser una zona castigada indirectament per la pressió que la guerra va significar en territoris propers.

2.2.4 El control del litoral del nord-est peninsular

Un últim apartat al que creiem que cal fer esment és el control marítim i la costa del nord-est peninsular. El control del litoral significava també el control que els exèrcits podien rebre per via marítima des d'altres territoris. A la carta que Pompeu va enviar al Senat l'any 75 es mencionen les *maritimas civitates*. A través d'aquestes ciutats es podia tallar el subministrament o l'ajuda militar que l'oponent podia rebre d'altres territoris. Controlar el mar era una forma de tallar el cordó umbilical que unia els exèrcits enviats per Roma amb Itàlia (García 1991a, 233). Els principals ports del nord-est peninsular eren *Tarraco* i *Emporion* (Empúries).

L'any 81 aC Sertori després de ser expulsat del nord d'Àfrica es va dirigir de nou cap a *Hispania* on va ser rebutjat de la costa. Durant el conflicte va rebre l'ajuda de les naus cilícies, un territori situat a la zona costera d'Anatòlia. Sertori va desembarcar a l'illa d'Eivissa mentre el perseguidor Anni arribava amb un gran nombre de naus per combatre'l (García 1991a, 35). Sertori va construir una base al port de *Dianium*, ocupada des del 81 aC per pirates cilícies. Va convertir aquell niu de pirates en una base naval (*castra nautica*) (Sal·lusti.Hist.124).

A inicis del 76 el litoral mediterrani era controlat per Roma però no amb una total fluïdesa i precisió. La flota de la costa que ajudava a Pompeu entrava en rivalitat amb els pirates cilícies que ajudaven a Sertori. Sertori buscava el control de les zones costeres llevantines com a punt clau de la seva estratègia per combatre als generals romans (García 1991a, 195). L'any 75, després de Sagunt, Sertori devia voler conservar tot el possible els "interessos mediterranis" i no perdre el contacte amb la costa (García 1991a, 261). El control de la flota romana o la dels seus aliats de Marsella només devia

arribar a les boques de l'Ebre. Sertori combatia als que venien per mar amb aliats cilicis, amb els que dominava el litoral. Segons García:

“El litoral era controlado por sus aliados cilicios, por lo que podemos suponer que el control de la flota romana o la de sus aliados marselleses no llegaría a nada más que hasta las bocas del Ebro, sin descuidar que puertos como *Dertosa*, *Tarraco* y el mismo de *Emporion*, fueran enclaves sertorianos, o en su defecto, atacados por sus fuerzas (García 1991a, 261-262)”.

La Tercera Guerra Mitrídatica va ser un conflicte que va enfrontar la República Romana i el regne del Pont, un estat situat al nord de l'Àsia Menor. Durant la guerra apareixen moltes referències a la flota de Sertori. Els cilicis van trobar amb Mitrídates, el rei del Pont, un avalador dels seus interessos. Amb aquests navegants Mitrídates va mantenir ocupada la flota romana mentre es precipitava sobre Occident (García 1991a, 293). Durant l'estiu i tardor del 74 el pretor romà Marc Antoni Crètic va dur a terme activitats contra els pirates de les costes occidentals mediterrànies. El Senat va dirigir l'esquadra cap a aigües, que un cop derrotat Sertori, tornarien a mans de Roma. La principal base naval cilícia a *Hispania* i el port de Sertori es trobava a *Deanium* (García 1991a, 331). Marc Antoni va limitar l'acció cilícia a les Balears i a la zona de Dènia. D'aquesta manera Sertori quedava, en part, aïllat (García 1991a, 332).

2.2.5 El període de domini de Pompeu, la guerra amb Cèsar i la pau d'August

Tarraco devia mostrar una actitud ambigua fins als últims moments:

“El hecho de que los últimos episodios bélicos acontecieran en las proximidades de *Tarraco*, nos podría estar indicando que la ciudad y su hinterland, a pesar de la referencia de Salustio, fue favorable a la causa sertoriana, y más teniendo en cuenta que Pompeyo se vio obligado a retirarse en el invierno del 74-73 aC a la Galia, buscando la protección del pretor Fonteyo (Arrayás 2005, 67)”.

La retirada de Pompeu a la Gàl·lia durant aquest hivern podia significar que a *Tarraco* encara no s'havien establert les bases del domini del nou general. Segons l'obra de Cèsar, la guerra de Sertori va dividir les ciutats entre partidàries de Sertori i partidàries de Pompeu. D'aquesta manera “... las vencidas sentían temor al nombre y autoridad de Pompeyo, aun ausente; las que se habían mantenido en su alianza, apreciábanle por las grandes mercedes con que las colmaba (Civ. 1.62.3)”. Tarragona caldria situar-la com una ciutat que va passar a l'últim moment al domini de Pompeu. Devia ser d'aquestes ciutats que sentien por del nom i de l'autoritat d'aquest general. No obstant, també cal tenir present el paper de les elits de la ciutat durant les guerres civils. Segurament que el poder en aquests moments estava en mans d'aquestes elits, les quals van aconseguir que les disposicions de Roma no afectessin la *urbs*.

La mort de Sertori l'any 72 aC va suposar l'abandonament de la lluita per part dels pobles hispans i la fi total de la causa sertoriana, iniciant-se l'era pompeiana. La seva actuació va ser especialment significativa al litoral de la *Citerior*, tenint una finalitat reorganitzadora i suposant un pas més en la configuració d'un sistema d'administració i de control provincial. *Tarraco* es va decantar finalment per Pompeu tal i com testimonien l'abundància del nomen *Pompeium* a l'epigrafia tarraconense, i per la troballa al fòrum local d'un fragment de pedra d'Alcover amb una inscripció honorífica que Tarragona va dedicar a Pompeu l'any 71 aC (Arrayás 2005, 67-71). Però les fonts documentals d'aquest període no ens parlen de quin tipus de reorganització es va dur a terme i de quina manera va afectar la ciutat de Tarragona i el seu territori.

El control de Pompeu sobre les províncies hispanes va finalitzar amb la derrota davant de Juli Cèsar. Les fonts que ens parlen de la guerra entre Pompeu i Cèsar a *Hispania* són silencioses pel que fa al territori de *Tarraco*. L'any 49 aC va tenir lloc un enfrontament a les proximitats de la ciutat d'*Ilerda* (Ap.B Fig.4) (Civ.1.37-87). Quan els exèrcits de Cèsar amenaçaven d'entrar a la península, els llegats de Pompeu van decidir tancar l'accés a la península presentant una primera línia ofensiva als Pirineus i una segona a *Ilerda*. Cèsar va enviar al seu llegat Gai Fabi amb les tres legions que hi

havia acantonades a Narbona per hivernar i li va ordenar ocupar els ports dels Pirineus. Luci Afrani governava la *Citerior* amb tres legions mentre que Marc Petrei i Marc Terenci Varró governaven la *Ulterior* i la Lusitània amb tres i dos legions respectivament. Petrei es va reunir amb Afrani i van decidir fer la guerra a les proximitats l'*Ilerda* per motius estratègics.

L'exèrcit de Cèsar no devia passar pel territori de *Tarraco* ja que es devia desplaçar directament dels Pirineus cap a Lleida. Cèsar va enviar a *Hispania* a sis legions, 6000 auxiliars a peu i 3000 a cavall. A Gai Fabi el va seguir el mateix Juli Cèsar. Tant el bàndol de Pompeu com el de Cèsar van aixecar campaments a les immediacions de Lleida. Es van construir dos ponts al Segre per poder anar a buscar farratge. Cèsar va dur a terme una sèrie de moviments per aconseguir avantatges militars i va intentar ocupar un turó situat entre la plaça forta de Lleida i el campament d'Afrani. Una tempesta va fer desbordar el riu Segre i es va emportar els dos ponts. D'aquesta manera el campament de Cèsar va quedar encaixonat entre el Cinca i el Segre. Com a conseqüència el gra va deixar d'arribar a les ciutats aliades i els cesarians no podien sortir a buscar farratge. Afrani havia reunit tot el gra del territori a la ciutat i el que havia quedat ja havia estat consumit per Cèsar. El preu del gra va pujar i va començar a afectar la moral de l'exèrcit.

Cèsar va intentar solucionar la crisi exigint bestiar a les ciutats aliades i enviant encarregats de la intendència a ciutats cada vegada més allunyades. Entre aquestes ciutats podia haver la ciutat de Tarragona. Això sembla lògic si tenim present que, en un moment determinat, els tarragonins van enviar emissaris a Cèsar:

"Entre tanto, los oscenses y los calagurritanos (que eran estipendarios de los oscenses) envíanles emisarios, con promesa de ponerse a sus órdenes. Se les suman los tarraconenses, iacetanos y ausetanos, y, pocos días después, los ilurgavonenses, ribereños del Ebro. A todos les pide ayuda de trigo. Se la prometen y, requisando todas las acémilas a su alcance, lo transportan al campamento. Incluso, al conocer el acuerdo de su ciudad, pásase a él una cohorte de ilurgavonenses, desertando desde donde estaba apostada⁴¹ (Civ.1.60)".

Veiem com aquest conflicte es va centrar en el territori d'*Ilerda* però va afectar indirectament a la ciutat de *Tarraco* i segurament el seu territori.

En un segon moment Cèsar va fer construir naus, va portar tropes a l'altre costat del riu i amb dos dies va construir un pont nou per unir les dues ribes. D'aquesta manera els combois amb gra van fer arribar subministrament a les tropes de Cèsar. En un altre moviment va fer construir canals amb els que fer disminuir el caudal del Segre i aconseguir un gual pel qual creuar. També va construir un pont a l'Ebre alineant diferents naus, d'aquesta manera dos legions van creuar el riu. Cèsar va deixar tancades les rutes cap a l'Ebre amb guarnicions i va situar el seu campament pròxim al d'Afrani. D'aquesta manera va tallar el subministrament de gra i va controlar la sortida al riu Ebre. Les tropes pompeianes només tenien dos alternatives: "Una ruta había, si querían regresar a Lérida, y otra si se dirigían a Tarragona (Civ.1.73.1-2)". A la fi van decidir retirar-se a Lleida: "Ahora bien, de los dos proyectos considerados, parecía más práctico regresar a Lérida, porque allí habían dejado un poco de trigo...Tarragona estaba a mayor distancia, y se daban cuenta de que en aquel trecho podía su intento sufrir muchos percances (Civ.1.78.2-3)".

Però Cèsar va tallar el subministrament de l'adversari i després de tres dies amb els animals tancats sense menjar, sense aigua, sense llenya i sense cereals els pompeians van demanar parlamentar. Les tropes de Pompeu es van declarar vençudes.

Finalment la batalla va ser favorable a Juli Cèsar qui va beneficiar els seus aliats entre els que hi havia ilercavons, ausetans i iacetans (Morera/Olesti/Oller 2016, 157-160). Després del conflicte Cèsar va llicenciar, primer, la tercera part de les tropes i, més tard, la part restant de l'exèrcit. El resultat de l'enfrontament va ser perjudicial pel costat

⁴¹ Per les "Memòries de la Guerra Civil" de J. Cèsar, en aquest cas seguim la traducció al castellà de S. Mariner de l'edició Alma Mater de 1961.

pompeià que va perdre la lleialtat de molts pobles indígenes de la *Citerior*. Finalitzat el conflicte a *Hispania*, Cèsar va convocar a Tarraco a una assemblea provincial on el nou general va beneficiar a les *civitates* de la *Citerior* que l'havien ajudat.

“Él, con las naves que Marco Varrón y las que, por orden de Varrón, los gaditanos, habían construido, llega en pocos días a Tarragona. Allí legaciones de casi toda la provincia citerior aguardaban la llegada de César. Concedidas en la misma forma mercedes públicas y privadas a determinadas ciudades, sale de Tarragona, y por tierra llega a Narbona, y desde aquí a Marsella (Civ.2.21.4-5)”.

Tarragona va poder rebre d'aquesta manera la concessió de colònia (Arrayás 2005, 72-74). Aquesta notícia és interessant ja que la celebració d'una assemblea a Tarraco es podia haver donat com a manifestació del traspàs del poder de Pompeu a Juli Cèsar. Era una forma de plasmar el nou ordre i Tarragona va ser seleccionada com a capital de la província *Citerior*. Aquest nou ordre es devia expandir de la ciutat a la resta del territori. L'antiga inscripció honorífica dedicada a Pompeu es va girar i se'n va realitzar una de nova dedicada a Publi Muci Escevola, personatge que podia haver estat el prefecte al que Juli Cèsar va encarregar la fundació de la colònia de Tarraco⁴².

Segons Ruiz de Arbuló, Escevola podia haver dut a terme l'elaboració del cens i del cadastre de la ciutat, i organitzar el repartiment de terres entre les tropes llicenciades després de la victòria d'Ilerda. La concessió de colònia es podia haver dut a terme a través de l'assentament de veterans. Una *deductio* d'aquest tipus hagués comportat la confiscació de part de les terres del territori de Tarragona (citat per Arrayás 2005, 86-87). Finalment la victòria d'Octavi August sobre Marc Antoni a la batalla d'Actium l'any 31 aC va posar fi a més de 50 anys de guerres civils. També va significar l'inici d'un llarg període de més de dos segles d'estabilitat.

2.3 A tall de conclusió

Tarragona al llarg del segle I aC no es va mantenir al marge de les guerres civils:

“En el siglo I aC recuperó su protagonismo durante las guerras civiles: primero con las guerras contra Sertorio y después con el enfrentamiento entre Julio Cesar y Pompeyo. Podemos imaginar la frecuente presencia de los grandes personajes de la República desfilando al frente de sus tropas. Para llegar a las instalaciones militares situadas en lo alto, debían remontar el Kardo Maximus desde su nacimiento en la Puerta Marina. En los prolegómenos de la batalla de Ilerda, la base militar de Tarraco era un centro de operaciones inmejorable para organizar la retaguardia y el abastecimiento del ejército (Mar et al. 2015, 233)”.

Per resumir, veiem que la zona nord-est va ser una àrea de domini força inestable marcat pel pas d'exèrcits i el control de Sertori, Pompeu o Cèsar. Hem de tenir present que Sertori es va dirigir a Tarraco per erigir-se com el governador llegendari, ho va fer de forma ràpida i va dur a terme preparatius bèl·lics intensos. Malauradament aquest període de domini de Sertori devia ser força curt ja que va ser-ne expulsat per Anni a mitjans del 81 aC i obligat a fugir cap al sud. La zona va quedar ocupada per generals romans afins a Roma i a Sul·la. Malgrat tot no seria estrany que Sertori hagués dut des d'aquí una política d'organització territorial i de vigilància establint guarnicions en diferents punts fora de les ciutats. Les notícies de l'enviament d'un exèrcit de Sul·la que assetjava les posicions dels Pirineus podia haver accelerat l'activitat de reforçament i de militarització del territori de la ciutat de Tarraco. Segons les fonts, el territori de Tarraco no va ser un front de guerra ni si van dur a terme confrontacions importants (Veure Ap.B Fig.1)

Hirtuleu, oficial de Sertori, es va dirigir l'any 78 des del centre peninsular cap al nord-est després de derrotar a Calví, procònsol de la *Citerior*. Va trobar el nord-est amb un buit de poder i Luci Manli es va tenir que desplaçar de la *Gallia Transalpina* a Ilerda per lluitar-hi. La lluita entre Hirtuleu i Manli va generar una confrontació que devia provocar

⁴² Veure la nota 17 ja mencionada.

una tensió bèl·lica (Ap.B, Fig.2). Uns trenta anys més tard s'enfrontarien en aquest mateix territori els exèrcits de Pompeu i de Cèsar (Ap.B Fig.4)

Aprofitant la via oberta per Hirtuleu, Sertori es va internar cap a la *Citerior* ocupant alguns territoris i establint aliances l'any 77 aC. Davant l'amenaça al nord-est peninsular el Senat va enviar a Pompeu per frenar a Sertori. Les tribus ibèriques van experimentar una bipolarització en funció de la seva aliança amb Sertori o bé amb Pompeu, fet que devia generar una frontera territorial que separava els interessos d'ambdós. Pompeu va desplaçar-se dels Pirineus cap al riu Ebre seguint el litoral. El riu Llobregat i les muntanyes litorals es podien haver convertit en un primer límit amb les tribus de l'interior i amb Sertori. D'aquesta manera la Cessetània es podia haver convertit en una zona límit entre el territori de Pompeu que s'estenia des dels Pirineus fins al Llobregat, i el territori de Sertori que s'estenia pel curs i desembocadura del riu Ebre, en terres d'ilergetes i d'ilercavons.

En un segon moment Pompeu devia avançar cap a dominis de cessetans, ilergetes i ilercavons. Hi ha un moment de tensió en el moment en que Pompeu passa a ocupar els territoris situats entre el riu Llobregat i el riu Ebre. Aquests moments de tensió van poder afectar directament el territori de *Tarraco*. En un moment determinat Pompeu devia atacar els interessos dels cessetans, fet que va provocar l'enviament de reforços a la zona per part de Sertori (Ap.B, Fig.3).

Durant aquests anys *Tarraco* devia viure el pas dels exèrcits que es dirigien dels Pirineus cap al riu Ebre o a l'inversa. Les fonts no semblen mostrar una preocupació bèl·lica com la que va tenir lloc quan Sertori va arribar a la península per fer-se amb el poder. Inicialment la Cessetània devia quedar sota els interessos de Sertori. Pompeu va avançar per la costa i va anar estenent el seu control sobre el litoral. Aquests moments devien estar marcats per la inestabilitat política i militar del moment. El moviment de tropes i les notícies que arribaven del front devien generar una tensió important a Tarragona i el seu entorn.

Segons les fonts, *Tarraco* devia ser una ciutat que es va mantenir aliada a Sertori. Segons la carta que va enviar Pompeu al Senat a finals del 75 el territori de *Tarraco* i la ciutat ja devien quedar integrats dintre del control de Pompeu. La ciutat no devia sofrir cap conflicte ni cap destrucció. El control pompeïà de la ciutat els hi suposava moltes despeses. Aquest control podia significar el subministrament de cereals i aliments o la fortificació de les defenses (Sal·lusti.Hist.98). Però si tenim present el fragment d'Estrabó, *Tarraco* va ser de les últimes ciutats que van passar al control de Pompeu (Estrabó 3.4.10).

Segurament que aquesta situació de fràgil control de la ciutat era un dels factors que provocaven que Pompeu es desplaçés cada hivern als seus campaments de la *Gallia*. *Tarraco* i el seu territori devien ser una zona ambigua sense un control ferm per cap dels dos generals romans. Després de la victòria de Pompeu sobre Sertori va passar de forma ràpida a mans de Pompeu i les elits de la ciutat no devien dubtar de mostrar la seva fidelitat al nou general.

Amb Pompeu es va establir un nou ordre i segurament es va reorganitzar el poder. Creiem que aquests moments es podia plasmar el nou poder amb forma d'inscripcions i construcció d'edificis. Amb la fi de la tensió bèl·lica es genera un nou període en el que l'administració i l'organització romana tenen temps per dur a terme polítiques de planificació. Entre l'any 72 i el 49 aC s'obra un període d'uns vint anys en que les guerres civils ja no tenen com a camp de batalla el nord-est peninsular.

Després de l'anàlisi d'aquestes fonts ens preguntem si les mesures militars es van donar en un moment de pausa en les confrontacions o en un moment de mobilització per fer front la guerra. Es podien haver construït en situació d'estrès bèl·lic provocat per una confrontació en una regió pròxima, o bé després de la situació de tensió en un moment d'organització de les defenses.

3. SEGONA PART: FONTS ARQUEOLÒGIQUES

Si la primera part d'aquest treball ha estat relacionat amb les fonts documentals d'època antiga, en aquest segon gran bloc analitzarem les fonts arqueològiques pel segle I aC. D'aquesta manera parlarem de *Tarraco*, del poblament en època republicana, de la centuriació, dels tipus de jaciments que trobem al territori, dels *castella* i de les vies de comunicació. A partir d'aquest estudi intentarem extreure conclusions que ens ajudin a definir l'impacte de les guerres civils del segle I aC a la ciutat i al territori de *Tarraco*. Aquests resultats els compararem amb les dades obtingudes a partir de les fonts documentals que hem estudiat durant la primera part.

En el món romà la ciutat era formada per un nucli urbà (*urbs*) i el seu territori rural (*ager*). En el territori hi havia recursos amb els que s'avituallava la ciutat. Les fonts documentals antigues no ens parlen directament del territori de *Tarraco*, per reconstruir les seves dinàmiques ens hem de basar amb la informació que ens aporta l'arqueologia. Tarragona era una ciutat en la que al segle I aC encara no s'hi havia dut a terme el programa constructiu que dividiria la Part Alta en tres terrasses. Per tant, el temple d'August, el fòrum provincial o el circ encara no s'havien construït. La Part Alta era dominada per un perímetre emmurallat a l'interior del qual hi havia el campament militar. Les muralles republicanes es van bastir fins a ocupar tot el perímetre de la part baixa. Dintre de la part baixa es va construir el Capitoli, un temple de tres cel·les a l'interior del fòrum colonial i que mirava cap al port. *Tarraco* era un *emporion* dels interessos romans i aquests eren protegits pel campament militar ubicat a la part alta. La muralla protegia aquests interessos i, molt aviat, s'estendria a la resta del territori.

Les restes arqueològiques de *Tarraco* no ens parlen directament de la guerra i dels conflictes del segle I aC. A la ciutat no es devien donar destruccions però sí adaptacions al nou poder. L'existència d'un fort poder militar a la Part Alta ens fa pensar en l'existència de conflictivitat social derivada del conflicte entre les tribus ibèriques amb els romans i del conflicte entre romans per fer-se amb el poder.

L'*ager* de *Tarraco* durant el segle I aC vivia una multiplicació d'assentaments agrícoles de poca identitat. Aquesta densitat segurament es devia al repartiment de la terra a través d'un cadastre romà. Aquest repartiment podia venir donat per una *deductio* de veterans (Arrayás 2005, 86) i per un reassentament de població indígena. Es tracta de conceptes que no es contraposen. La densitat de vil·les romanes era insignificant, la majoria d'assentaments eren petites explotacions agrícoles. L'ús de tègules i d'*opus signinum* amb tècniques ibèriques ens fa pensar en un primer moment de romanització (Arrayás 2005, 168). Les guerres civils del segle I aC cal presentar-les de forma simultània a un procés de romanització de la ciutat de *Tarraco* cap al territori. La romanització i l'adaptació de models itàlics es dona paral·lelament al conflicte entre Sertori, Pompeu i Cèsar. En aquests moments de romanització i de conflictivitat militar es devien dur a terme mesures per enfortir el control sobre el territori. En aquest marc es podien haver construït alguns assentaments de tipus militar del tipus *castella* (Díaz 2009; Díaz 2013; Díaz/Ramírez 2015; Belarte *et al* 2018). El control sobre el territori té lloc sobre els recursos, les vies de comunicació, els punts estratègics, les àrees de producció econòmica i sobre la població.

De fet, el pas d'exèrcits romans pel nord-est i per la zona de *Tarraco* podia haver servit d'obertura de rutes i de pacificació de territoris per poder implantar un sistema econòmic que garantís la seguretat de les rutes comercials. El pas de les legions sobre territoris indígenes també podia suposar un primer pas en la romanització. És probable que en un moment posterior al conflicte es duguessin a terme empreses comercials per assortir de productes romans a les poblacions indígenes. Les mateixes legions podien haver dut a terme maniobres comercials en els territoris pels que passaven.

Paral·lelament es comencen a adaptar com a propis alguns models itàlics, els quals es comencen a produir en territori peninsular. La introducció de la viticultura anirà lligada a

la producció d'un determinat tipus de recipient amfòric que facilitava el seu transport i la seva comercialització. En aquests moments del segle I aC el sistema econòmic implantat per Roma devia ser molt bàsic i els recursos que s'extreien del territori molt limitats. Per aquest motiu calia reforçar el control territorial i implantar un sistema cadastral. Només d'aquesta manera es podia potenciar el poblament i augmentar la producció econòmica (Palet 2003; Palet/Orengo 2010; Palet/Orengo/Riera 2010).

3.1 Les fonts arqueològiques

Les fonts arqueològiques ens aporten una visió que no ens aporten les fonts documentals. El seu estudi es valúo perquè pot ajudar a completar la informació que ens aporten els textos. Cal tenir present també la seva problemàtica tant en el nucli urbà com en el territori. No sempre es poden excavar jaciments en tota la seva extensió, fet que ens impossibilita el coneixement complet d'un lloc determinat. A vegades s'elaboren restitucions a partir de restes i dades aproximades o parcials. També cal tenir present que, sobretot en les ciutats, les construccions modernes s'edifiquen sobre les restes antigues. Això origina la seva destrucció i que ens arribin fragmentades. L'aplicació d'un sistema científic basat amb la lectura cronològica de les estratigrafies permet avaluar objectivament aquestes restes. Els materials que es recuperen serveixen d'indicadors cronològics per datar les diferents estructures.

Per altra banda, molts estudis de poblament es basen amb dades procedents tant de prospeccions pedestres com de col·leccions privades i excavacions. La recollida de materials aporten una informació parcial. Fins que no es porta a terme una excavació sobre l'assentament no es pot obtenir una seqüència llegible de dades que ajudin a interpretar les restes. Aquestes també poden estar condicionades per si es van abandonar de forma pacífica o violenta, si van sofrir un espoli després de l'abandonament o si van sofrir algun tipus de destrucció o d'incendi.

Un segon pas en l'estudi de les fonts arqueològiques es basa sobre l'estudi comparatiu dels resultats. Aquesta comparativa permet associar diferents dades i obtenir claus interpretatives per localitzar fets històrics d'una escala local a una escala d'àmbit territorial més àmplia. Aquestes dades es poden posar en relació amb les localitzades a altres territoris i altres regions. Cal tenir present que no tots els territoris presenten la mateixa orografia, els mateixos materials o les mateixes tècniques constructives.

A través de l'estudi dels jaciments, del poblament i de la comparativa entre diferents regions s'obtenen moltes dades i de diferent índole. Cal tenir present que les dades que obtenim es donen sobre la cultura material que ha arribat fins els nostres dies. L'activitat antròpica sobre el territori i l'activitat natural desplegada pels fenòmens naturals poden haver alterat de forma significativa les restes arqueològiques. La major depredació humana sobre les restes devia tenir lloc pocs anys després del seu abandonament. Molts jaciments eren desmantellats per reutilitzar els materials constructius en construccions properes.

Malauradament el territori i la ciutat de *Tarraco* estan subjectes a una sèrie de forces que moltes vegades no es poden contrastar arqueològicament. Per exemple, es fa molt difícil poder identificar períodes de males collites, crisis naturals o epidèmies en el registre arqueològic. Aquests fenòmens, juntament amb les demandes fiscals del poder i la pressió provocada per les guerres, podien constituir forces de tensió i generar conflictes interns. Segons el nostre punt de vista, és important explicar la ciutat des del territori. A partir de les dades extretes del territori podem entendre processos de la ciutat de *Tarraco* que seriem incapaços de copsar si ho realitzem de forma inversa. La situació econòmica del territori acaba condicionant una resposta de la *urbs*. Sense un territori que actués com a graner de la ciutat, aquesta podia entrar en conflicte a causa de l'escassetat i la minva del proveïment. La bona salut del territori garanteix l'arribada de recursos a la *urbs* i impedeix que es puguin donar revoltes o avalots.

Per altra banda, l'arqueologia ens va nodrint a poc a poc d'una gran quantitat de dades que ens serveixen per detectar i reconstruir processos socials, econòmics, territorials i polítics. El pas d'exèrcits per la ciutat i el territori de *Tarraco* devia deixar rastres molt efímers. No es construeixen campaments per allotjar a les legions i, en tot cas, no es fan amb pedra. Per tant, el pas dels exèrcits només el podem detectar a través de la numismàtica o a través de petits objectes metàl·lics (*militaria*) que formaven part de la legió romana. En aquest cas, en els últims anys s'ha millorat en el coneixement d'aquests petits objectes i es poden començar a detectar a les excavacions.

3.2 Tarraco

Tarraco va néixer en el transcurs de la Segona Guerra Púnica l'any 218 aC. El general romà Gneu Escipió hi va reunir les seves tropes i hi va establir una caserna per passar l'hivern. Aquesta caserna devia ser un conjunt d'infraestructures destinades a allotjar a les tropes. Després de la retirada del cartaginès Asdrúbal, Gneu hi va concentrar les tropes de terra i de mar establint una base d'hivernada. *Tarraco* es va convertir amb la gran base militar i d'operacions de Roma a *Hispania*. Durant dotze anys i de forma anual van passar per aquest punt unes tropes que cobraven de forma regular un *stipendium*. El primitiu campament militar es va anar consolidant com a base permanent (Mar et al 2015, 31-34).

La ciutat de *Tarraco* durant tot el segle I aC va mantenir la dualitat entre la Part Alta, que va conservar el seu caràcter de nucli militar, i la part baixa, que va continuar un procés de creixement urbà (Arrayás 2005, 177). Però poc es pot dir sobre l'organització interior de la base militar. No es coneix res sobre els edificis militars que van existir en aquesta zona durant els segles II i I aC. No en coneixem ni la posició ni les característiques del *praetorium* o dels *principia* (Ap.A Fig.1). Les construccions monumentals posteriors van eliminar-ne la presència. Només en queden algunes evidències disperses (Mar et al 2015, 104). Les defenses de la ciutat no semblen experimentar cap ampliació al llarg del segle I. Les fases de la muralla es remunten a inicis del segle II per la fase I i els anys 150-125 aC per la fase II (Mar et al 2015, 86-87).

La primera muralla es va fer amb grans blocs d'aparell ciclopi i era de poca alçada. Disposava de torres sortints amb cambres interiors elevades, pel damunt del basament megalític, i que disposaven d'espitlleres (Ap.A Fig.2). La torre de Minerva formava part d'aquesta primera muralla, i feia de talaia i façana simbòlica envers el camí d'accés a la ciutat des del nord. La torre es va construir en la part més alta del turó, a 72,5 msnm. Damunt de la base ciclòpia es van col·locar grans carreus encoixinats (Ap.A Fig.3). A la torre hi havia símbols del nou ordre provincial romà i de tot el que això significava. Els caps tallats damunt de la pedra recordaven que les poblacions provincials tenien les seves tradicions i que el procés de romanització va durar més de dos segles (Mar et al 2018, 42-48). Les excavacions realitzades a l'interior van mostrar l'existència de dues plataformes per escorpins que disparaven a través d'espitlleres (Ap.A Fig.4) (Mar et al 2018, 43-45). De la primera fase també es conserven la Torre del Cabíscol (Ap.A Fig.5) i la Torre de l'Arquebisbe (Ap.A Fig.6) i algunes portelles (Ap.A Fig.7). De mitjans del segle II data la porta dels Socors (Mar et al 2018, 56). A sobre d'aquesta porta hi ha tres espitlleres d'un cos de guàrdia que devia defensar la muralla a través d'escorpins (Ap.A Fig.8).

Aquesta muralla no sembla ser la del *praesidium* dels Escipions durant la Segona Guerra Púnica. Aquesta primera fase sembla posterior i podria datar d'inicis del segle II aC. Respon a una tasca planificada en vista a un assentament més llarg i estable. Es podria relacionar amb la divisió provincial d'*Hispania* el 197 aC i la conversió de *Tarraco* com a capital de la *Citerior* (Menchón/Massó 2019, 25-28).

Per la segona fase de la muralla hi ha diferents datacions però la més acceptada sembla ser la dels anys 150-125 aC. Un dels trets arqueològics d'aquest moment és l'enorme recinte emmurallat de casi 5 km de recorregut que es va construir a la segona

meitat del II aC (Ap.A Fig.9). Les noves muralles van ampliar la superfície del *castrum* militar reutilitzant alguns dels llenços i torres existents. Aquests murs prolongaven el perímetre defensiu fins a la zona portuària. D'aquesta manera el campament romà es va integrar a la ciutat ibero-romana conformant un sol assentament (Mar *et al* 2018, 85-86). La muralla envoltava dos elements sobre els que pivotava la ciutat, el centre polític i militar a la Part Alta, i la zona residencial i comercial que es desenvolupa a partir del port i l'antic assentament ibèric. La muralla era un element de prestigi, una eina propagandística i política. En aquests moments el territori estava en fase d'expansió i domini. La inexistència de torres sembla respondre a una funció més urbanística i cultural que no pas militar (Menchón/Massó 2019, 28-35).

El *castrum* de la Part Alta, estava envoltat d'una muralla i devia estar separat de la *civitas* de Tarraco/Kesse⁴³ de la part baixa (Mar *et al* 2018, 51-52). Malauradament no hi ha evidències arqueològiques d'una separació entre la Part Alta, militar, i la zona residencial i comercial (Menchón/Massó 2019, 32). La posterior zona del circ va poder constituir al llarg de l'època republicana un *intervallum* sense construccions, que separava físicament la ciutat de les instal·lacions militars. La construcció del Circ es podria haver associat a la destrucció d'un mur construït en part, amb grans blocs extrets del subsòl del turó. El desnivell entre la posterior plaça del Fòrum Provincial i l'arena del Circ, podria estar reflectint el traçat d'aquest gran mur. Aquest hauria servit de tancament al sud de la base militar (Mar *et al* 2015, 105-106).

De forma paral·lela a la part baixa es va urbanitzar l'espai amb l'obertura de carrers i establint una malla d'*insulae* regulars amb una clara funció residencial. Finalment es va delimitar una àrea pública o un primer fòrum de la ciutat amb la construcció d'un monumental temple de triple cel·la (Ap.A Fig.10) (Mar *et al* 2015, 81). Segons Macías, a finals del segle II aC la ciutat de Kesse/Tarraco va experimentar un període de grans reformes urbanes que van implicar una nova retícula viària ortogonal (citada per Mar *et al* 2013, 50).

Recentment s'ha localitzat a la zona del fòrum de la ciutat el podi d'un temple de triple *cella* amb tres fases constructives ben diferenciades, que s'ha interpretat com el Capitoli de Tarraco. Aquest temple monumental era de tipus itàlic i era format per tres cel·les. Aquestes contenien les escultures de les divinitats de la Triada Capitolina: Júpiter, Juno i Minerva (Ap.A Fig.11). L'interior de les tres *cellae* estava pavimentat amb *opus signinum* amb dibuixos geomètrics de tesselles (Ap.A Fig.12). Aquests paviments són característics d'ambients domèstics, però encaixen amb altres exemples d'edifici sacra de finals de la República a *Hispania*. Per exemple, en el temple M del *Asklepeion/Serapieion* d'Empúries datat el segle II aC. Aquest primer temple es va destruir entre el 75 i el 45 aC i les seves restes es van englobar dintre d'un podi més alt. El segon temple serà una solució típica d'Itàlia pels segles III a I aC (Ap.11 Fig.13). Era un temple itàlic de triple *cellae* amb *alae*, es a dir, amb una columnata a les façanes laterals i a la frontal. Davant de la columnata hi havia l'escalinata d'accés al temple, limitada als extrems per la prolongació del perímetre lateral del podi. Al centre de les escales hi devia haver l'altar (Ap.A Fig.13) (Mar *et al* 2015, 163-179).

La construcció del temple de Júpiter va ser la primera operació necessària per configurar el fòrum republicà de la ciutat. Aquest estava ubicat a la part baixa en els límits amb l'antic *oppidum* ibèric. Paral·lelament a la reforma arquitectònica del temple del Capitoli es va ampliar la plaça del fòrum ocupant l'espai que quedava entre la primera plaça i la muralla de la ciutat. Es va poder construir a inicis del segle I aC, període que coincideix amb el d'altres temples dedicats a Júpiter en altres ciutats d'Occident. Aquest temple presidia el fòrum, el port de la ciutat i l'arribada a Tarraco per mar (Mar *et al* 2015, 179-180).

El port també devia jugar un paper important des d'època ibèrica. La badia de Tarraco podia haver funcionat com un port militar (*castellum maritimum*). L'arqueologia corrobora

⁴³ Kesse fa referència a l'antic oppidum ibèric, capital de la Cessetània.

la presència militar en diverses restes arqueològiques, per exemple, en les muralles. Aquests elements facilitarien l'abastiment d'aigua i cereals a les tropes (Terrado 2019, 309-314)

3.3 El poblament rural

La presència del Capitoli al fòrum colonial fa pensar que a la *Tarraco* de la segona meitat del segle II aC hi havia un gran número de ciutadans romans que formaven un *conventus civium romanorum* important. Això ens permet pensar que l'explotació de l'entorn agrari tenia un pes important d'organització romana (Prevosti 2008, 162).

El període republicà és un moment d'aculturació i de màxima dispersió d'assentaments de tipus rural. En l'estudi realitzat sobre una finestra que es va obrir a la regió de l'Argilaga es van documentar set jaciments d'època ibèrica plena⁴⁴ davant de 26 jaciments pel segle I aC (Ap.A Fig.14). El número de jaciments entre aquests períodes es va multiplicar per quatre (Dalmau 2013, 109 i 112-113). Els resultats de l'estudi d'aquesta zona són molts similars als que va obtenir el Projecte *Ager Tarraconensis* (PAT) entre l'any 2005 i el 2010. A la dreta del riu Francolí (Baix Camp) es van documentar vint jaciments de l'ibèric ple i 124 jaciments amb evidències de materials republicans (Ap.A Fig.15). En aquest cas la proporció es va multiplicar gairebé per sis (Prevosti 2015, 156-158). Aquesta intensificació del poblament es deu a la colonització romana i a la integració d'àrees cada vegada més allunyades a les noves dinàmiques econòmiques i polítiques de la ciutat de *Tarraco*.

Aquesta proliferació dels jaciments republicans respecte el període ibèric ha estat explicada com un reassentament de població indígena que va continuar i es va intensificar al llarg de la primera meitat del segle I aC. Aquest control de la població es devia realitzar a través d'un cadastre imposat per Roma i devia finalitzar a la segona meitat del segle I aC (Arrayás 2005, 175-177). Òbviament el canvi en el poblament entre època ibèrica i republicana es deu a una intervenció sobre el territori. Aquesta proliferació en el nombre de jaciments sembla respondre al repartiment de la terra.

És poc probable que aquest repartiment de la terra es donés només entre colons itàlics que acceptessin viure com indígenes en construccions ibèriques. Aquests colons devien començar a incorporar nous elements en els assentaments. Es va adoptar un altre concepte d'assentament basat en la parcel·la i l'explotació de la terra. D'aquesta manera es poden distingir granges de tradició indígena i granges de tradició romana en funció de la procedència dels seus habitants i les seves tècniques constructives (Prevosti 2015, 153).

En el treball sobre l'Argilaga mencionat també es van analitzar les restes constructives. Els assentaments sense restes constructives romanes eren més abundants en època republicana. El paviment hidràulic només es documentava en tres jaciments i la tègula només en un (Dalmau 2013, 114). Aquesta adopció de models constructius itàlics s'ha de posar en relació amb l'assimilació de models romans per part dels jaciments de tradició indígena. La presència d'aquests materials marca el punt d'inflexió de la romanització sobre l'*ager* de la ciutat. *Tarraco* era una ciutat romana i, a poc a poc, va anar integrant el món rural al món romà.

Actualment disposem de moltes noves dades sobre el poblament al Camp de Tarragona i a la Cossetània Oriental. Al Baix Penedès entre els segles II i I aC s'opera un canvi important en l'estructura del poblament. Els nuclis de poblament agrupat desapareixen o es redueixen de forma notable, mentre que proliferen els petits establiments dispersos. Trobem 27 jaciments a l'ibèric ple davant dels 85 del període republicà (Ap.A Fig.16). Per tant, el poblament es multiplica per tres. L'hàbitat dispers de la Cossetània es dispara als inicis de l'ocupació romana arribant a màxim auge de tota l'Antiguitat. Es

⁴⁴ La situació d'aquests jaciments parteix de la pròpia problemàtica d'identificació de jaciments ibèrics a través de les restes superficials. Només una excavació arqueològica podria confirmar aquesta hipòtesis.

dona una continuïtat dels jaciments ibèrics als republicans. Els trets romanitzadors es poden establir a partir de l'estructura arquitectònica de les plantes o través de l'ús de materials romans. Són establiments rurals de poca entitat, senzills i pertanyents a ocupants humils i que gairebé no han arribat als nostres dies (Guitart/Palet/Prevosti 2003, 138-146).

Una de les principals característiques del poblament de l'Alt Penedès entre els segles II i I aC és el manteniment dels nuclis d'hàbitat. No es dona un abandonament de poblats i la majoria de nuclis d'hàbitat continuen en funcionament. Al Baix Penedès l'augment de l'activitat agrària és palesa en l'augment de jaciments de tipus agrari. Es desenvolupen petites explotacions agràries, no gaire allunyades les unes de les altres i molt modestes. Aquesta colonització parteix de l'agricultura camperola ibèrica. Les plantes i les estructures constructives són indígenes. Agafen formes de petites explotacions amb molt poca rendibilitat. Els objectius d'aquestes explotacions devien ser assegurar la pròpia subsistència i generar un excedent imprescindible perquè la comunitat fes front a les càrregues imposades per Roma i al nou mercat que suposava la ciutat de Tarraco. En definitiva, es posen més terres en conreu per augmentar la producció (Bosch *et al* 2003, 356-358)

De la mateixa manera, al Garraf l'ocupació romana no va donar lloc a l'abandonament dels assentaments indígenes existents. Tanmateix, va comportar importants canvis en l'estructura del poblament i l'organització social i econòmica als territoris dominats. Dels 21 jaciments ibèrics abans de la conquesta, entre inicis del segle II i mitjans del segle I apareixen 34 nous assentaments (Miret 2003, 367, fig.4). Aquests ocupen els espais buits existents entre els jaciments originals en època anterior i separats generalment per distàncies inferiors a un km. En tota la comarca del Garraf s'han localitzat 55 jaciments en el període ibèric final o romanorepublicà. Entre mitjans del segle I aC i el canvi d'era desapareixen 33 dels 55 jaciments existents, potser davant la incapacitat d'adaptar-se a les noves condicions imposades per Roma. La seva desaparició també es podria relacionar amb la construcció d'una xarxa centuriada (Miret 2003, 368-370).

3.4 La *centuriatio* del territori de Tarraco

En època tardorrepublicana trobem una sèrie d'operacions orientades a dividir i repartir el territori. Aquestes operacions es devien donar al llarg dels segles II i I aC. Són el testimoni de la implantació d'un sistema d'explotació de la terra sobre el territori de la ciutat de Tarraco. La centuriació és l'operació a través de que la terra es dividida en unitats de mida variables anomenades centúries. Les centúries eren limitades per una sèrie d'eixos paral·lels i perpendiculars i eren la base a partir de les que es feia el repartiment de lots entre els colons.

Existia un model clàssic de parcel·les de 20 x 20 *actus*. L'*actus* era una mesura romana que equivalia a 120 peus romans (710,4 m). Per tant una parcel·la de 20 x 20 *actus* tenia una superfície de 0,50 km² que equivalen a 50 ha. Moltes vegades aquests lots estaven limitats per camins o carrerades i per elements naturals com rieres i barrancs. Per tant, la seva materialització sobre el territori era complexa. El Camp de Tarragona és una plana litoral rodejada per muntanyes, la manca d'importants accidents geogràfics devia facilitar la implantació de la *centuriatio*. Per altra banda, el pas del temps i la superposició de parcel·lars en èpoques posteriors ha esborrat i deformat la seva estructura original d'època romana (Palet 2003, 211-212)

Dintre de l'*ager* de Tarraco s'han realitzat estudis de les centuriacions a les comarques del Camp de Tarragona (Alt i Baix Camp i Tarragonès) i a les comarques de l'Alt i Baix Penedès, en el sector més oriental (Palet 2003, 225, fig.7). Aquests estudis han permès documentar l'existència de tres trames regulars ortogonals al Camp de Tarragona (anomenades Tàrraco I, Tàrraco II i Tàrraco III) i una al Penedès (anomenada Tàrraco IV) (Ap.A Fig.17). Aquestes centuriacions s'han documentat paral·lelament a les principals vies de comunicació que travessaven aquests territoris. El resultat han estat

quatre trames centuriades de diferents orientacions i mides. Les trames documentades i el tipus de centúria també ha permès relacionar aquestes estructures amb moments de consolidació de les estructures urbanes de Tarraco i amb moments de canvi en el seu estatut jurídic com a ciutat del món romà (Ap.A Fig.18).

Si comencem pel Camp de Tarragona els treballs mencionats han descobert a l'àrea litoral situada a l'oest de la ciutat (Tarragonès i Baix Camp) dues xarxes ortogonals modulades amb el sistema tradicional de 20 *actus*. La trama I (Tàrraco I) és la més propera a la ciutat i es situa a la població de Constantí. Aquesta centuriació està limitada per la posterior via Augusta. Aquesta via ja tenia una implantació anterior, durant l'època republicana. Les centúries també són definides per la via que anava a *Ilerda* resseguint la vall dreta del riu Francolí. El conjunt d'aquesta centuriació podia haver estat formada per 30 parcel·les amb una modulació canònica de 50 ha. Per una altra banda tenim la trama II (Tàrraco II) que s'estén per la plana litoral entre les poblacions de Reus, Vilaseca, Cambrils, Montbrió i Mont-roig. Aquesta està molt ben conservada i també presenta centúries de 20 *actus*. El conjunt sembla estar constituït per un mínim de 70 centúries. La darrera trama del Camp de Tarragona (Tàrraco III) és la que presenta més peculiaritats respecte a les dues anteriors. Aquesta s'estén cap a l'interior, per l'Alt Camp, i per Alcover, la Selva, el Morell i Vilallonga. S'ha detectat un mòdul diferent, de 20 x 15 *actus*, similar al que també s'ha identificat a l'àrea del Penedès (Tàrraco IV). Aquest tipus de centuriacions permet una divisió interna en tres parts de 15 *iugera*. Una altra de les particularitats d'aquesta centuriació es que presenta la mateixa orientació que algunes estructures de la ciutat romana. Es pot posar amb relació amb canvis a la ciutat i amb el desenvolupament d'un centre urbà a la part baixa (Palet 2003, 224-226). També es pot relacionar amb la transformació del Capitoli al fòrum colonial, recentment descobert per Mar (Mar *et al* 2015, 179-180).

Al Penedès la centuriació romana detectada s'ha anomenat Tàrraco IV. La forma més antiga d'aquesta xarxa també presenta una forma ortogonal amb eixos paral·lels i equidistants. Aquest sistema és anterior a un sistema de vies i parcel·les que es poden ubicar en època medieval. L'origen d'aquesta parcel·lació és d'època romana i els seus límits es poden establir amb trams de la via Augusta i altres vies de caràcter secundari com la possible via romana que anava a *Ilerda* sense passar per Tarraco. En aquest cas també s'ha identificat un mòdul de 20 x 15 *actus* i s'ha proposat una xarxa d'unes 300 centúries aproximadament. Aquest mòdul permet una subdivisió interna en tres parts de 50 *iugera* i podria enquadrar-se en època cesaro-triunviral. Aquesta datació sembla lògica amb el rang de colònia que rep Tarraco amb Juli Cèsar després de la victòria d'*Ilerda*. El repartiment podia haver afectat a unes 900 persones i les seves famílies en el conjunt de la zona centuriada. Aquest nombre és coherent amb les *decutiones* colonials (Palet 2003, 216-219).

Tal com indica Palet per la trama del Penedès, aquesta retícula tenia un caràcter planificador i teòric. Convé imaginar-se el paisatge amb espais buits sense dividir ni assignar. Aquests es podrien classificar amb pastures, boscos, muntanyes, barrancs o terres ermes menys fèrtils. La construcció de la *centuriatio* es un model teòric a partir del qual es procedeix a futures assignacions de terres. No tot l'espai es devia assignar de forma immediata. La imatge del territori de Tarraco devia ser força heterogènia, amb espais no centuriats, propietats disperses i diverses, i usos diferents del sòl (Palet 2003, 216-219).

Hi ha altres autors que han proposat altres models de centuriació pel Camp de Tarragona durant la segona meitat del segle II aC. És el cas de l'orientació A d'Arrayàs situada a unes coordenades de 27° E respecte al nord geogràfic. Aquesta seguiria també un mòdul de 20 x 20 *actus*. No descarten l'existència d'altres orientacions. Aquest cadastre s'estendria la zona del pla i de peu de mont. Aquestes orientacions podien seguir l'orientació natural del terreny i la costa. Hi havia una prioritat per les zones planes però els punts més elevats tampoc es devien escapar de la centuriació. També es podia haver donat el fenomen anomenat *scamnatio in centuriis*, una divisió de les

centúries *per scamna*. També es detecta la coincidència entre els eixos del cadastre i el traçat del nucli urbà de Tarraco. S'hauria donat una actuació simultània entre la *urbs* i el *territorium* (Arrayás 2005, 215-218).

Les centuriacions es poden posar en relació amb els canvis que experimenta la ciutat de Tarraco i el desenvolupament d'un centre urbà a la part baixa de la ciutat. Segons Macias, la tasca d'agrimensura amb una trama urbana de 1 x 2 *actus* podia haver trobat el seu reflex en el territori de la ciutat (citada per Palet 2003, 228). Per altra banda, la relació de les trames amb l'*auguraculum* ha permès relacionar aquesta planificació territorial amb el canvi d'estatut jurídic i la promoció a colònia de Tarraco, fet que es devia situar, com ja hem vist, en període cesarià entre el 49 i el 44 aC. L'índex d'una actuació cesariana no ha d'excloure obres de planificació urbana i territorial anteriors. Per tant, la *deductio* colonial es podria haver superposat sobre una trama de finals del segle II aC (Palet/Orengo 2010, 148-150). A més a més, a finals del segle II i del I aC el territori de Tarraco experimenta una fase d'organització del paisatge. La presència de les primers vil·les es podria ficar en relació amb la implantació d'aquest sistema centuriat i l'explotació del territori per part de Roma. La multiplicació del poblament dispers fa pensar amb una implantació territorial significativa de la Tarraco republicana (Palet 2003, 226-228).

Les guerres civils del segle I aC van enfrontar a generals com Sertori, Pompeu o Cèsar. Aquests enfrontaments van tenir un paper important en el procés de control territorial. Les guerres civils van anar seguides de períodes de reorganització i planificació. Per tant, van significar la introducció de nous elements de romanització. La concessió de centúries era una manera d'estendre el control romà sobre àmplies extensions de territori. També era una forma de premiar als aliats durant el conflicte. La relació entre les tribus indígenes esdevenien un factor clau en les relacions de poder. Aquests podien haver rebut concessions per la seva fidelitat. A través de la centúria s'introduïa un element romà en l'estructuració del territori. Podia ser una mesura més en la implantació i la representació del poder després del conflicte.

3.5 Els assentaments del territori

El Camp de Tarragona és una gran planícia que s'obra a la mar Mediterrània. Està rodejada per unes muntanyes litorals que li aporten una aparença de protecció i de cleda. El territori és fèrtil i està regat per un sistema de torrents i rieres que el drenen en cas de pluja. L'absència de grans orografies facilita les comunicacions i el repartiment de la terra entre camperols. És un espai molt apte per l'establiment humà per dur-hi a terme una explotació agrícola i ramadera ordenada de l'entorn.

Com ja hem comentat, les guerres civils del segle I aC devien conduir a una intensificació del control romà sobre el territori. Aquest es devia donar a partir del segle II aC quan Roma comença a estendre el seu domini sobre *Hispania*. En l'essència de les guerres entre romans hi ha l'element indígena i la seva romanització. Un cop superada la guerra, el nou poder implanta un ordre amb la finalitat de reorganitzar i implantar noves directrius. En aquest context es busca el control del territori i dels processos que se'n deriven. En aquest sentit, trobem les primeres vil·les romanes. Aquestes vil·les devien pertànyer a personatges romans amb un estatus important. Moltes d'elles presenten paviments hidràulics decorats amb tesselles blanques que formen dibuixos geogràfics com rombes. La planificació d'aquestes construccions devien utilitzar elements de representació propis del poder romà. Paral·lelament es devien repartir lots de terra entre els indígenes, els colons itàlics i els veterans. Aquests instal·len petites granges o explotacions agràries molt modestes. En funció de l'ús de determinades formes o materials s'han distingit entre granges de tradició ibèrica o bé granges de tradició romana. Paral·lelament a les pràctiques agrícoles es va començar a experimentar amb recipients de ceràmica (Ap.B Fig.5).

3.5.1 Les vil·les republicanes

El tema sobre les vil·les al nord-est peninsular és un tema força delicat i ha estat objecte d'un debat important. Aquestes es van desenvolupar a la segona meitat del segle I aC i es van expandir durant tot el segle I dC. La seva expansió cal lligar-la amb l'orientació econòmica del territori cap a la producció vitivinícola (Oller 2015, 248-273). El gran fenomen de les *villae* romanes no apareixerà fins al canvi d'era. Però en el segle I aC comencem a trobar uns edificis de forma molt puntual que poden respondre a aquest tipus d'establiments. Les dades de que disposem actualment són molt poques. Cal tenir present que molts establiments altimperial es van situar sobre antics establiments republicans. Però aquests establiments republicans no eren sempre *villae* sinó granges o petites pagesies. A l'*ager* de *Tarraco* només disposem d'algunes dades per assegurar que al segle I aC hi havia *villae* al Mas d'en Gras, al Moro i a la Beneta (López/Prevosti 2010, 130-134; Prevosti 2015, 164-165).

El Mas d'en Gras (Vila-seca. Tarragonès) presenta ja en època republicana (entre la segona meitat del segle II aC i la primera meitat del segle I aC) restes constructives de filiació romana (Ap.A Fig.19). Entre aquestes restes destaca un gran dipòsit de planta rectangular i pavimentat amb *opus signinum*, del que partia una conducció que desguassava en un altre dipòsit. Per tant, devien ser cisternes que recollien l'aigua de la pluja. Al fer la canalització que unia els dos dipòsits es va trencar un paviment de pedris previ. També s'hi ha detectat una cubeta circular que devia correspondre a una estructura de combustió, una gran bassa de planta rectangular arrodonida i irregular i dos dipòsits rectangulars amb un doble arrebossat hidràulic. En aquest últim cas la fase primitiva era un dipòsit rectangular subdividit per un envà. En un segon moment es va reconvertir amb dos dipòsits. També es va identificar un *dolium* amb la vora retallada. Aquestes restes fan pensar amb una vil·la republicana anterior a l'altimperial (Járrega, Sánchez 2008, 116-117; Prevosti 2015, 164).

A la vil·la romana del Moro (Torredembarra. Tarragonès) es succeeixen dues vil·les al llarg d'un període de poc més de dos segles. La primera vil·la sembla datar de la segona meitat del segle I aC (Ap.A Fig.20) i destaca pel seu sector de banys (Ap. A Fig.21) (Remolà 2003, 62, fig.3). Segons Lluís Piñol hi ha sis estances relacionades amb aquestes termes. Quatre d'elles estan pavimentades amb *opus signinum* decorats amb tesselles blanques (Ap.A Fig.22) (Remolà 2003, 63, fig.5) i amb les parets estucades i decorades. La localització d'alguns elements arquitectònics es van relacionar amb l'atri de la vil·la republicana. Destaca un capitell d'ordre toscà, cinc fragments de base àtica, diversos fragments de fust i dos estilobats (Remolà 2003, 59-64). D'aquesta vil·la es té un coneixement imprecís. El sistema constructiu i decoratiu és plenament itàlic. La rubefacció de les parets podria estar indicant que hi va haver un incendi. Va ser enderrocada a la primera meitat del segle I dC i s'hi va construir a sobre la d'època altimperial (Remolà 2007, 120 i 124; Prevosti 2015, 164-165).

Al jaciment de la Beneta (La Secuita. Tarragonès) es van localitzar diversos fragments d'*opus signinum* tessellats formant dibuixos de rombes (Ap.A Fig.23) (Dalmau 2013, 112-114; Prevosti 2015, 165), similars als de la vil·la romana del Moro (Remolà 2003, 63; Remolà 2007, 27) o als de la cel·la principal de la primera fase del temple de Júpiter Capitolí del fòrum colonial de *Tarraco* (Mar et al. 2015, 170-174). Aquests fragments han servit per interpretar el jaciment de la Beneta com una *villa* republicana. A més a més l'existència d'una arula serviria per introduir un primer concepte de religiositat en la conquesta del territori indígena per part del món romà.

Tant en l'estudi sobre l'Argilaga com en l'estudi realitzat pel PAT (Projecte *ager Tarraconensis*) la tègula només es documenta en el context de vil·les. Es detecta només el cas de l'Argilaga al Mas de la Beneta (Dalmau 2013, 112-114) i en el cas del PAT al Mas d'en Gras a Vila-Seca (Prevosti 2015, 159). Aquestes vil·les que apareixen de forma tant puntual en aquesta època cal definir-les, des del nostre punt de vista, com missions itàliques en territoris indígenes. Aquestes construccions definien una mentalitat

amb uns esquemes culturals plenament romans. La ciutat ja era una zona plenament romana mentre que el territori era una zona per aculturar. Tant el Mas de la Beneta com el Mas d'en Gras es troben a molta poca distància de Tarragona, eren un primer front en la irrupció del món romà de la ciutat sobre el camp indígena.

És a partir d'aquestes primeres vil·les romanes com es realitza una primera domesticació del camp en el territori més immediat de la ciutat. Segurament que aquestes construccions tenen com a base l'experimentació. Es produeix un procés d'hibridació cultural que acabarà eclosionant a l'època altimperial.

A finals del II aC apareixen les primeres viles al *hinterland* de Tarraco. A la costa penedesenca apareixen durant el període augustal, mentre que a l'Alt Penedès daten durant el canvi d'era. Entre aquestes hi ha el Casalot d'Espuny (Vilafranca del Penedès), el Mas Castellà (Santa Margarida i els Monjos), la Bassa (Santa Margarida i els Monjos) i la Vinya de Taberner (Vilobí del Penedès). Tarraco actuarà com un element potenciador de les fundacions al seu voltant, mentre que el *castellum* d'Olèrdola ho serà per les situades a l'Alt Penedès (Bosch *et al* 2003, 356-358).

Cal apuntar el component agrícola d'aquestes explotacions. Es suposa que durant el segle II aC els cultius dominants van seguir sent els cereals, com en el període ibèric, mentre que en el segle I aC van anar guanyant terreny l'oliva i la vinya. Es devien anar introduint les tècniques romanes pel processament dels fruits. L'auge de la vinya tarraconense devia despegar a la segona meitat del segle I aC, encara que sembla existir una producció d'àmfores que imiten la Dr.1 amb anterioritat (Buffal 2008, 150).

3.5.2 Els tallers de ceràmica

Paral·lelament a la romanització del territori, a la multiplicació de petits assentaments i al naixement de les primeres vil·les al voltant de Tarraco, es documenten els primers tallers de ceràmica amb forns per coure recipients ceràmics. La implantació de la producció de ceràmica en època republicana és molt escassa i no s'enlaira fins la fase posterior, durant l'Alt Imperi. Aquesta producció queda testimoniada a Fontscaldes, a la Canaleta, al Vilarenc, a Tomoví, a la Clota i a Darró.

A la Canaleta (Vila-Seca. Tarragonès) s'ha excavat aquesta *villa* i s'han identificat els banys amb restes d'*opus signinum* tessel·lats. Recentment s'han excavat unes habitacions en bateria, precedides per un pòrtic de columnes (potser l'àrea de secat), de la contigua zona de fabricació d'àmfores de vi (amb els segells *Philodamvs* i *Sex Domiti*). També s'ha localitzat una zona de premsatge de vi i, a l'extrem est, una zona industrial de forns metal·lúrgics. La construcció d'aquesta zona es data al segle I aC i es va abandonar a la meitat del segle I dC (Prevosti 2008, 162; Prevosti 2015, 164).

A la Clota (Creixell. Tarragonès) es va excavar un establiment rural republicà de finals del segle II aC que segueix la tradició itàlica (Ap.A Fig. 24, 25 i 26). Presenta una planta rectangular, compartimentada amb quatre habitacions amb bateria que donen a un pòrtic frontal. Dos de les habitacions es van trobar pavimentades amb *opus signinum* i amb les parets estucades i pintades en vermell. És un hàbitat petit per ser considerat com a *villa*, més aviat sembla respondre a una granja amb funcions agrícoles. És una construcció plenament itàlica. En la fase II l'activitat principal era la producció de recipients amfòrics i ceràmica comuna. Aquesta producció es devia iniciar a finals del segle I aC (Vilaseca/Carilla 1999, 351-364; Prevosti 2008, 165-166; López/Prevosti 2010, 121-124; Prevosti 2015, 162).

A Fontscaldes (Valls. Alt Camp) es va recuperar gran quantitat de ceràmica que es va poder datar a finals del segle II o inicis del segle I aC. Es tracta de ceràmica plenament ibèrica que es produeix quan els romans van començar a dominar el territori de Tarraco. L'únic forn de Fontscaldes que s'ha excavat ha estat datat en època republicana (Ap.A Fig.27). Presenta una estructura apta per a la cocció de materials de construcció (tègules) i de grans recipients (*dolia*), dels quals es va trobar una gran quantitat durant la seva excavació (López/Prevosti 2010, 126-128; Prevosti 2015, 164)

El Vilarenc (Calafell. Baix Penedès) ocupa una petita plana al·luvial orientada cap al mar i tancada per dues rieres a prop de la *Via Heraclea*. S'hi ha detectat tant restes ibèriques com romanes. S'hi ha localitzat un assentament tardoibèric. Es van excavar unes cubetes relacionades amb el treball del ferro, una gran sitja i diversos murs de grans extensions. També es va excavar un forn amb fragments de ceràmica campaniana que marcarien el final del jaciment ibèric a finals del segle II aC o inicis del I aC. Devia ser una petita granja habitada per un grup familiar amb una explotació d'un àrea reduïda de territori i amb una activitat artesanal d'escassa identitat. Al mateix lloc va tenir lloc la construcció d'un establiment romà. Es tracta d'un edifici de planta rectangular, d'una extensió aproximada de 800 m² i datada a mitjans del segle I aC (Ap.A Fig.28) (Revilla 2003, 289, fig.2). Es detecten diferents estances, algunes amb finalitats residencials i d'altres productives. Les dependències relacionades amb la producció agrícola són una premsa i un *lacus*. També s'hi ha localitzat un pòrtic amb grans columnes i un pati central descobert. S'hi han localitzat teules, columnes i decoració parietal d'influència itàlica. Entre el 20 i el 10 aC té lloc una gran reforma tant interior com exterior. S'amplia l'àrea residencial i es construeix un espai termal. Els banys estaven coberts amb *opus signinum* decorat amb un motiu floral realitzat amb tessell·les blanques i negres. S'hi han localitzat tots els elements propis d'unes termes romanes (Revilla 2003, 286-293; Guitart/Palet/Prevosti 2003, 143; Revilla 2006, 165; Prevosti 2015, 162).

A Tomoví (Albinyana. Baix Penedès) el material en superfície permet identificar una *villa* i una zona de forns de grans dimensions amb àmfores similars a les del Vilarenc. S'hi han localitzat lastres campanes i antefixes. Tant Tomoví com el Vilarenc responen a una colonització durant el segle I aC del camp del Baix Penedès. Tot fa pensar en un establiment romà de grans dimensions de tipus vil·la, amb un important centre productor de ceràmica i material constructiu. La presència de la Dressel 1A i l'absència de grecoitàlica daten el seu origen a finals del segle II aC (Prevosti *et al* 2003b, 183-187; Prevosti 2008, 165).

Finalment, a Darró (Vilanova i la Geltru. Garraf) es van localitzar dos forns bessons, una dependència annexa i una bassa per decantar les argiles (Ap.A Fig.29 i 30). S'hi podien haver fabricat les formes Pasqual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11. La datació dels diversos tipus d'àmfores fan pensar que el taller podia haver començat a funcionar a finals del 30 aC i perdurar fins a finals del segle I aC (López/Fierro 1990, 243-250; Guitart/Palet/Prevosti 2003, 142-143; Prevosti 2015, 164).

Tot sembla indicar que la fi de les hostilitats i de la inestabilitat provocada per les guerres civils va portar a una major cohesió territorial. En aquest clima es van abandonar les preocupacions bèl·liques i es va iniciar un procés d'intensificació de les relacions econòmiques i comercials del territori. En aquest sentit es busca intensificar l'activitat agrícola per generar dinàmiques amb la ciutat. En aquest context, les primeres vil·les i els petits assentaments rurals busquen maneres de poder comercialitzar l'excedent agrícola. La producció de recipients amfòrics locals devia tenir lloc en un moment en que el territori deixa d'importar i comença a exportar.

3.5.3 Altres assentaments d'índole rural i agrícola

Ens trobem amb una gran quantitat de jaciments que responen a assentaments de tipus granges o perites explotacions. Aquesta multiplicitat d'assentaments durant el període republicà es detecta sobretot durant les prospeccions. A vegades es fa difícil detectar si ens trobem davant d'un assentament o simplement amb troballes superficials. Alguns d'aquests assentaments s'abandonen durant l'Alt Imperi, mentre que altres perduren i presenten una continuïtat entre les dues fases. Les excavacions ens mostren una realitat material molt pobre i de petites dimensions. Tenim moltes dades sobre aquest tipus d'ocupació. En aquest apartat recollirem les evidències d'assentaments excavats i algunes poques notícies sobre assentaments prospectats.

Al Mas Sardà II (La Pobla de Mafumet. Tarragonès) es va localitzar una estructura de planta rectangular de 23 x 6 m (Ap.A Fig.31). Es va interpretar com un magatzem de natura agrícola que es devia esfondrar a mitjans del segle II aC. És curiosa la notícia que en el seu reblliment s'hi haguessin localitzat àmfores i *dolia* en una data tant primerenca (Roig/García 2006; Prevosti 2015, 160-161).

Un altre exemple n'és la fase I de la vil·la de la Burguera (Salou. Tarragonès). En aquesta vil·la romana s'han localitzat elements propis d'un assentament rural amb estructures de pedra irregular lligades amb argila. Són recintes de grans dimensions de funcionalitat indeterminada, sense que es pugui reconèixer si són habitatges. Potser hi havia hagut un espai residencial ja que es localitzen fusts de columnes i capitells toscans reutilitzats. Un dels elements més significatius és la fonamentació d'un *granarium* (Ap.A Fig.32). Era una estructura alçada que impedia el contacte de la humitat sobre el gra. Amb la creació d'espais de circulació d'aire s'impedia que el gra pogués fermentar. Segurament és un element arquitectònic de tradició ibèrica que es construeix a la vil·la romana (Bosch/Díaz/Macias 2009, 156-158).

El Vilar (Valls. Alt Camp) és un jaciment situat a migjorn d'un petit turó, prop d'un torrent i no gaire lluny de Tarraco i molt a prop de la via que anava de Tarraco a Ilerda (Adserias/Ramon 2004, 8). A la fase I del jaciment les evidències més antigues documentades són del tercer quart del segle II aC i corresponen a un abocador de ceràmica amb rebutjos de peces que fabricaven a la mateixa vil·la. També poden correspondre a aquest moment alguns murs situats al costat nord-oest de la part intervinguda. Són murs molts malmesos fets de pedres irregulars, lligats amb fang i que semblen dibuixar àmbits allargassats. A la fase II tenim un mur de pedres lligat amb fang que es devia abandonar al canvi d'era. A la fase III també s'ha documentat l'abandonament d'una habitació quadrada, dos àmbits rectangulars i un conjunt de grans dipòsits. L'abandó devia tenir lloc a partir del darrer quart del segle I aC (Ap.A Fig.33). Les restes també estan fetes de pedres irregulars lligades amb fang. A dia d'avui la major part d'aquestes estructures només han estat identificades sense que s'hagi fet una excavació en extensió i en profunditat dels nivells que s'hi relacionen (Adserias/Ramon 2004, 7-14; Adserias/Ramon 2008, 369-372; López/Prevosti 2010, 128-130).

Les restes del Camí del molí (Alcover. Alt Camp) corresponen a dues fases cronològiques diferents, identificades en les fonamentacions. La primera fase correspon al segle II aC. Els vestigis de la segona fase, de natura agrícola, van ser abandonades al començament del segle I dC. Va aparèixer un pou reomplert de fragments de *dolia*, *opus signinum* i àmfores entre altres elements. També va aparèixer una estructura rectangular amb un revestiment interior de pedra i un muret central delimitant dos espais. En un d'aquests espais va aparèixer encastat un *dolium* (Ap.A Fig.34). Es tracta d'un petit celler, una petita estructura d'emmagatzematge subterrània d'una capacitat limitada a dues *dolia*. S'ha interpretat com un establiment rural de petites dimensions que perdura fins a l'època d'August (Roig/Benet 2004; Prevosti 2015, 162).

Les Planes del Roquís o Mas d'en Corts (Riudoms. Baix Camp) és un assentament terrisser construït al voltant del 20 aC. Amb anterioritat havia existit un assentament rural d'època republicana construït el 150 aC i abandonat el 75 aC (Ap.A Fig.35). Aquest assentament rural eren dos edificis rectangulars amb una orientació diferent a l'edifici de la terrisseria. El primer edifici era format per tres cambres disposades en bateria que mesuraven 16 m de llargada per 6 m d'amplada, amb una superfície de 96 m². L'estança més gran tenia un paviment de pedres amb una àrea central interpretada com a llar. Segons Gebellí, els dos edificis eren les dues ales d'un mateix edifici de planta en L i que envoltaven un pati. També podia ser un edifici més extens amb una planta en forma amb U. L'edifici presenta trets de tradició indígena com la llar de foc i l'absència de paviments de morter de calç. També presenta trets de tradició itàlica com una planta força regular (Vilaseca/Ardiego 2002, 263-264; Prevosti 2008, 166; López/Prevosti 2010, Cabrells/Gebellí 2011, 496-500; 120-121; Prevosti 2015, 160-161).

A les Bassasses (Cambrils. Baix Camp) una prospecció geofísica va permetre apreciar una estructura de planta rectangular que podia correspondre a un forn. També es va descobrir la part d'una gran bassa recoberta amb morter hidràulic. Segurament mesurava 42 m de costat, tenia una superfície de 672 m² i servia per emmagatzemar aigua. A partir de ceràmiques republicanes s'ha establert un paral·lel amb els dipòsits localitzats al Mas d'en Gras i podrien datar entre els segles II i I aC (Járrega 2011, 254; Prevosti 2015, 162).

A la Timba del Castellot (Riudoms. Baix Camp) i a la Buada, el Polvorí i els Cinc Camins (Reus. Baix Camp) les prospeccions del PAT van permetre establir una fase republicana per aquestes aglomeracions (Prevosti 2015, 163).

A les Toixoneres o Alorda Park (Calafell. Baix Penedès) sobre la ciutadella ibèrica que es va abandonar a finals del segle II aC, es va construir durant el segle I aC una gran casa romana de pati central, amb planta en U, amb l'ala central destinada a residència i les laterals a activitats de producció i emmagatzematge agrícola (Ap.A Fig.36). Aquesta fase correspon al període 5 de l'assentament (Asensio/Morer/Pou 2003, 277, fig.5). Les tècniques constructives no semblen diferents a les utilitzades amb anterioritat, excepte en la utilització de la coberta de teules. Una d'aquestes conserva restes d'una marca impresa amb els signes *N.BEN*. S'hi ha descobert molts pocs objectes *in situ* i devia ser abandonada en el darrer decenni abans de la nostra era (Asensio/Morer/Pou 2003, 273-274; Prevosti 2008, 165).

L'Argilera (Calafell. Baix Penedès) és un jaciment d'entre finals del II i inicis del segle I aC. Presenta alguns elements romans com l'ús de tègules, revestiments de parets d'arena i de calç i l'ús de *dolia*. També presenta tècniques ibèriques com la tècnica constructiva dels murs, dels fonaments i de les parets amb tova (Prevosti 2015, 161).

Al Camp 1-2 d'Albornar (Santa Oliva. Baix Penedès) es van documentar diferents estructures d'habitació i d'emmagatzematge de productes agrícoles que posen de manifest la base econòmica (Ap.A Fig.37). Els nivells d'abandonament i d'enderroc es poden situar durant la segona meitat del segle I aC. Les restes són ibèriques, amb un escàs índex d'importacions però amb l'assimilació de cobertes importades formades per *tegulae* i *imbrices* (Benet *et al* 1992, 172-173; Prevosti 2015, 161).

A les Guàrdies (El Vendrell. Baix Penedès) es va localitzar una estructura de planta rectangular on apareixen cinc habitacions, una premsa d'oli i dues sitges (Ap.A Fig.38) (Morer/Rigo 2003b, 333, fig.7). Dos d'elles devien ser habitacions ja que s'hi ha documentat dues llars de foc i una estructura circular de combustió. La regularitat de la planta de 345 m² evoca a una influència romana. L'absència de morters, estucs i paviments hidràulics fan pensar amb un establiment indígena amb un important nivell d'aculturació. Aquest jaciment data del II aC i perdura fins a la primera meitat del segle I aC (Morer/Rigo 2003a, 317-326; Morer/Rigo 2003b, 336-337; Prevosti 2015, 161).

En les prospeccions arqueològiques al Baix Penedès, a l'Alt Penedès i al Garraf es van detectar jaciments republicans de petites dimensions a la Vinya del Marino, als Masets, al Mas Perdut, al Molí de la Coloma i a la Plana. També es van localitzar jaciments altimperials que podien tenir el seu origen en època republicana a l'Hostal Nou, a les Calçades i al Camí de Bellvei. Es diu que la zona agrícola explotada d'aquests assentaments era aquella immediata a les restes (Prevosti *et al* 2003a, 173-180). A les proximitats del poble de l'Arboç es van documentar cinc jaciments i setze punts menors amb troballes superficials. Quatre d'ells podien ser establiments rurals d'època republicana: els Masets, Mas Perdut, les Calçades i camí de Bellvei (Palet 2003, 220).

A Can Masalleras (Sant Pere de Ribes. Garraf) es va detectar un mur que podria datar del segle I aC (Ap.A Fig.39) (Morer/Rigo 2003, 320, fig.2), al Corral d'en Guardiola (Vilanova i la Geltrú. Garraf) es van detectar sis àmbits que podien correspondre a habitacions i a una zona d'emmagatzematge (Ap.A Fig.40). Tindria una funció agrícola i dataria entre els segles III i I aC. Al Mas de Bassa (Vendrell. Baix Penedès) es van localitzar alguns murs datats entre el II i el I aC i que presentaven dos molins reutilitzats (Ap.A Fig.41). Aquests jaciments arriben a finals del segle I aC. Segons els autors,

aquest fet és comú en els petits assentaments però no en els nuclis de poder més importants. Aquests es veuen més afectats per la romanització. Els petits assentaments agrícoles tenen més capacitat d'adaptació als canvis econòmics i socials introduïts gradualment pels romans. Tanmateix també acaben desapareixent avançant el segle I aC (Morer/Rigo 2003a, 317-326).

3.6 Els assentaments militars

El poder militar posterior a la conquesta romana d'*Hispania* segueix tenint al segle I aC un paper important en el control del territori. L'assentament militar en una ciutat com a *Tarraco* té com objectiu la defensa d'una comunitat humana i de les relacions que s'hi duen a terme. Les muralles republicanes de *Tarraco* separaven la ciutat de la resta del territori. A més a més servien per recloure a una guarnició militar. Un paper similar devia tenir la construcció del *castellum* a Olèrdola. L'existència de destacaments al seu interior podia garantir la seguretat d'un territori situat a un dels extrems de l'*ager* de *Tarraco*. En un context de guerra civil podia servir com a punt d'abastiment dels exèrcits que es desplaçaven pel nord-est peninsular a través de la *via Heraclea*. Al territori de *Tarraco* s'han documentat *castella* a la població de Puigpelat (Díaz 2009, Díaz 2013, Díaz/Ramírez 2015) i al jaciment de la Costa de la Serra (Dalmau 2013, Canela/Otero 2014, Belarte *et al* 2018) aquest darrer a pocs km de l'Argilaga. Per altra banda, la troballa de *glandes* de plom amb inscripció (López 2013a, López 2013b) ens marca uns punts que també devien ser clau en el moviment de tropes entre la costa i la plana litoral cap a les planes interiors (Ap.B Fig.6). Segons el nostre punt de vista, aquests assentaments s'han d'interpretar des del punt de vista de les guerres civils entre Sertori, Pompeu i Cèsar; des del punt de vista dels processos de romanització i d'entrada d'influències itàliques; i des del punt de vista de control sobre el territori.

Segons Polibi, els *castella* podien tenir com a objectiu albergar una guarnició en llocs estratègics per vigilar les vies de comunicació i garantir el lliure trànsit de productes a camp obert:

"Y esto no se puede conseguir más que colocando destacamentos en lugares oportunos a lo largo del recorrido por el que pasa nuestro convoy, como pueden ser ciudades o fortines amurallados. Y si no se encuentra a disposición ninguna fortificación antigua, se pueden preparar fortines provisionales rodeados por grandes zanjas en posiciones ventajosas. No en vano los *castella* (fortines) toman su nombre como diminutivo de castra (campamento). Los soldados de infantería y caballería que están destinados allí para patrullar aseguran el tránsito de las caravanas en campo abierto. Y es que difícilmente se atreve el enemigo a entrar en un paraje en el que sabe que hay adversarios asentados por delante y por detrás⁴⁵ (*Epitome* 3.8.21-23.)".

D'aquesta manera el jaciment de la Costa de la Serra podia tenir una funció de vigilància de les vies que portaven productes de camp endins cap a la ciutat de *Tarraco*.

3.6.1 Tarraco i Olèrdola

Tarraco era una ciutat situada a la part alta d'un turó a uns 75-80 msnm. L'antic campament militar estava ciutat a la Part Alta, mentre que la part baixa era ocupada per l'*oppidum* ibèric de *Kesse* i la ciutat romana. La Part Alta estava protegida per una muralla construïda amb grans blocs ciclopis, en un primer moment, i amb carreus amb encoixinat en un segon moment. La muralla va sofrir diferents ampliacions, en una d'aquestes fases es va estendre cap al port englobant tota la part baixa de l'assentament. A aquesta muralla hi havia diferents torres, portes i portelles. *Tarraco* era un punt d'entrada de Roma a *Hispania*. Des d'aquí es velaven els interessos romans sobre la resta del territori⁴⁶ (Mar *et al.* 2015, 81-207).

⁴⁵ Per *Epitoma rei militaris* de Vegeti seguim la traducció al castellà de D. Paniagua de l'edició de Cátedra de 2006.

⁴⁶ Per més informació sobre la *Tarraco* republicana veure el capítol 3.2 dedicat a la ciutat.

A Olèrdola s'ha pogut documentar un poblat ibèric que presenta ocupació del segle V aC a mitjans del segle I aC. La fundació d'un *castellum* a Olèrdola durant el primer quart del segle I aC es deu a la necessitat de defensa de l'accés nord del territori de Tarraco i del control sobre la *Via Heraclea*. L'orografia del lloc és molt similar a la de la ciutat de Tarraco amb la diferència que Olèrdola es troba a uns 360 msnm. La distància entre Olèrdola i Tarragona és d'unes 14 milles romanes (Bosch et al 2003, 350-351; Molist 2014, 230-232).

La construcció d'aquest lloc devia venir motivada pel conflicte de les Guerres Sertorianes (Molist 2014, 231) o per les tensions despertades entre la fi del segle II i el 72 aC amb les guerres celtibèriques, el perill dels cimbres o la guerra de Sertori (Bosch et al 2003, 356). En aquest enclavament s'han documentat un gran nombre d'estructures romanes d'època republicana. En destaca la muralla, la torre situada al cim del turó, una gran cisterna i les pedreres. Hi ha una continuació en el poblament segurament a causa de l'ús que Roma va fer dels recursos ibèrics.

La muralla presenta 145 m de llargada i va ser construïda amb obra romana. El recinte tenia una sola entrada flanquejada per dues torres de planta quadrangular (Ap.A Fig.42). Dues torres més s'ubicaven a la meitat dels llenços est i oest, separats per una porta (Ap.A Fig.43). Els dos trams de la muralla finalitzaven en el penya-segat que rodejava la muntanya. La part inferior de la muralla estava construïda amb carreus trapezoïdals irregulars (*opus poligonal* o *siliceum*) i la part superior amb un aparell irregular de pedres lligades amb calç (*opus incertum*). En canvi les torres estaven fetes en tota la seva alçada amb *opus siliceum*. Les parts interiors estaven fetes amb encofrats. Aquesta solució constructiva es té documentada en les muralles de centres itàlics i a l'àrea etrusca. Adossada a la façana posterior de la torre es va localitzar una estructura quadrangular que es va associar a un cos de guàrdia (Bosch et al 2003, 351; Molist 2014, 232-237).

La torre atalaia està situada a la part més alta de la paret rocosa, té una planta quadrangular de 7 x 5 m i està construïda amb *opus quadratum* tant per l'interior com per l'exterior (Ap.A Fig.44). Aquesta torre té paral·lels amb la torre del Castell de Falgàs (Garrotxa), la Torrassa dels Moros (Llinars del Vallès. Vallès Oriental) o la de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat) sobre el congost de Martorell. La fortificació de Sant Julià de Ramis (Girona) també presenta paral·lelismes amb la d'Olèrdola. Es devia construir a causa de la Guerra de Sertori per vigilar la *Via Heraclea*. Des d'aquesta situació es domina tant la plana del Penedès com la costa. No es sap si la seva construcció va ser contemporània a la muralla o bé posterior. La torre podia haver continuat la seva posició de vigilància durant època altimperial i baiximperial (Bosch et al 2003, 354-356; Molist 2014, 238).

A la part mitjana de la plataforma es documenta un dipòsit de grans extensions tallat a la roca i amb una capacitat de 350 m³ (Ap.A Fig.45). A l'est hi ha dos canals retallats a la roca que devien conduir l'aigua a una bassa quadrangular que devia fer la funció de filtratge o decantació. La construcció de la cisterna devia ser contemporània a les muralles. La cisterna es devia abandonar al segon quart del segle I aC. La planificació i la construcció de l'aljub sembla que s'hauria d'estudiar sota la perspectiva d'abastar d'aigua un contingent gran d'homes i d'animals. La fortificació servia d'espai destinat als legionaris i requeria una guarnició petita, potser de cavalleria. Fins ara no s'ha ubicat el campament romà però les casernes o les tendes podrien haver estat situades entre la cisterna i l'església romànica. El lloc devia servir com a fortí entre la meitat del segle II i el primer quart del segle I aC (Bosch et al 2003, 351-354; Molist 2014, 239).

També s'han detectat dues canteres: una dintre del jaciment i una a fora. S'hi devien aconseguir els blocs per les muralles i les torres. També s'hi devien localitzar pedres de petites dimensions pel reompliment i per fabricar calç (Molist 2014, 240).

Cal destacar el material bèl·lic recuperat. És representatiu i mostra la presència de soldats. S'han localitzat dotze tatxes per soles de sabata, una cadena d'anelles de bronze, apics per cavalleria en bronze, una placa de bronze per cavalleria o cinturó,

dues puntes de projectil, puntes de fletxa de bronze, tres projectils de fona fets de plom i una de les dos valves d'un motlle de ceràmica per fer projectils de plom (Molist 2014, 242). De l'estudi numismàtic es pot relacionar la presència de legionaris itàlics desplaçats des del campament de *Tarraco*. Els soldats cobraven l'*stipendium* com a soldada, sou que s'ha identificat a través de monedes republicanes de *Kesse*. Bona part del numerari de *Kesse* localitzat a Olèrdola sembla que es pot inscriure en el marc de les guerres sertorianes. Les unitats d'*Illuro*⁴⁷, *Baetulo* (Badalona) i *Iesso* també semblen respondre a aquest moment (Bosch *et al* 2003, 354; Molist 2014, 242).

La construcció de la fortificació romana devia ser feta per legionaris itàlics entre el 100 i el primer quart del segle I aC. Entre el tercer i últim quart del segle I es devia abandonar. No devia funcionar durant més de 50 anys. Com a *castellum* era una peça del programa d'ocupació d'*Hispania* entre els segles II i I aC. Olèrdola es va abandonar a mitjans del segle I aC. Alguns fets situats entre el II i el 72 aC podien haver obligat a prendre mesures més efectives de control i defensa del territori a l'entorn de *Tarraco*. Les guerres celtibèriques, els cimbres o la guerra contra Sertori, comportaren un desplegament de tropes i condicionaren el reforçament de posicions estratègiques (Bosch *et al* 2003, 354-356; Molist 2014, 246).

Tant a *Tarraco* com a Olèrdola poca cosa ha arribat als nostres dies de les construccions dels *castella*. Aquest el tenim delimitat a partir del sistema de muralles i torres que el rodejaven. Al seu interior hi devia haver els espais destinats a la residència dels soldats, els estables pels animals i els magatzems. També és possible que hi hagués un espai destinat a plantar tendes de campanya, forma amb que devien viure els diferents components de la legió.

3.6.2 Puigpelat

El *castellum* de Puigpelat va ser considerat dels primers descoberts al territori de *Tarraco* i un dels pocs de Catalunya. Es diu que el seu origen podria datar de l'any 200 aC, però que les evidències arquitectòniques conservades pertanyen a una remodelació duta a terme durant la Guerra Sertoriana (Díaz 2009, Díaz 2013, Díaz/Ramírez 2015).

Les restes més visibles i documentades daten del període 80-70 aC. Aquesta data la recolza el material recuperat. Durant l'excavació es van desmuntar els murs, fet que va permetre localitzar uns retalls d'una primera ocupació amb materials que semblava que es podien remuntar als segles III i II aC. Les restes del segle I aC ocupaven una superfície de 1750 m², amb una estructura en planta que s'adaptava a l'orografia del terreny i el modulava en terrasses. Es van arribar a documentar tres terrasses. A la superior hi havia el *castellum* que conservava part de la façana oriental defensada per torres, mentre que a l'inferior hi devia haver l'entrada que connectava amb un vial que portava cap a Valls i la plana del Francolí. Aquest ingrés es feia per un passadís enfonsat a manera de congost i flanquejat per terraplens defensius. A través d'una porta amb possible accés en rampa s'arribava al recinte intermedi, format per l'*intervallum*, aixecat gairebé 2 metres respecte al nivell de circulació de l'entrada. Aquest espai estava lliure d'edificacions i marcava una suau pendent vers el nucli de la fortificació. D'aquesta manera la defensa del fortí era més fàcil i la construcció d'una barrera de seguretat interna dificultava l'avenç dels atacants. A la terrassa superior hi havia la fortificació de la que només se n'ha conservat la façana meridional i les estructures del quadrant nord-est ocupant uns 234 m² (Ap.A Fig.46). Però les dades obtingudes plantegen la presència d'una estructura de 40 metres de costat i una superfície de fins a 1600 m² (Ap.A Fig.47 i 48). Malauradament les restes no permeten precisar entre edificis destinats a l'allotjament de tropes, magatzems d'aliments, estables o estances per guardar les armes (Díaz 2013, 358-360; Díaz/Ramírez 2015, 265-271).

⁴⁷ *Illuro* fa referència al poblat ibèric de Burriac a Cabrera del Mar, origen d'*Iluro* (Mataró).

En un primer moment es va pensar que la porta situada a l'eix central devia estar flanquejada per torres. Aquestes també protegien les cantonades de la fortificació. La torre situada a l'angle nord-est era circular mentre que la resta tenien una planta rectangular (Díaz 2013, 359). Però en un segon moment es va considerar aquesta proposta i es va tenir present un àmbit semisubterrani rectangular de 4,4 per 4,2 m que estava tallant la via d'entrada. Això va portar a pensar que l'entrada a la fortificació es realitzava per una porta que travessava una torre defensiva situada a l'eix de la façana (Díaz/Ramírez 2015, 270).

La pervivència d'aquest *castellum* reformat al llarg del segle I aC respon a la seva posició estratègica. Estava situat a 3 km de l'antiga via que anava de Vilafranca a Montblanc. Era una alternativa al pas de la Riba per on passava la via de Tarraco a Ilerda. El castellum de Puigpelat devia controlar els possibles moviments per aquesta zona. En cas d'accés per tropes atacants es podia informar ràpidament a la capitalitat situada a Tarraco. A més a més es devien dur a terme tasques de tipus policial i d'avituellament. Per tant, aquest *castellum* es podia haver especialitzat amb vigilància del territori i dels camins i amb manteniment de l'ordre. En el context de la Guerra de Sertori podia controlar un dels principals passos en la via que anava d'Osca (capital de Sertori) al port marítim de Tarraco. Aquesta construcció també podia haver servit de centre d'abastiment, vigilància i de centre de maniobres durant la batalla que va enfrontar a Cèsar i a Pompeu a Ilerda el 49 aC (Díaz 2013, 361-363; Díaz/Ramírez 2015, 273-275)). Durant el període augustal es devia abandonar i desmuntar. Una de les habitacions fou el punt d'abocament de gran part de les pedres desmuntades dels murs de la fortificació durant aquest procés. D'aquesta manera s'evitava que la fortificació pogués ser reutilitzada per l'enemic. El seu abandonament coincideix amb la fi de les hostilitats al nord-est. Amb la pau d'August la presència militar en el territori ja no tenia sentit (Díaz 2013, 360; Díaz/Ramírez 2015, 272).

Entre les restes constructives se'n van documentar molt poques pròpiament romanes. Això estaria indicant que les construccions del fortí eren fetes amb pedra i argila. El sòcols devien de ser de pedra i els alçats de tàpia o de tovots. D'aquesta manera es devien combinar tècniques indígenes i romanes. En les teulades es devia utilitzar l'encanyissat amb ramatge i fusta, combinat amb argila. La presència puntual de *tegulae* i *imbrices* devia correspondre a reparacions d'algunes edificacions (Díaz 2009, 108). Com a material bèl·lic es van localitzar pedres calcàries arrodonides que es van interpretar com a possibles projectils de *ballista* o de fona (Ap.A Fig.49). Aquestes pedres s'han posat en relació a les que es van localitzar en altres jaciments en el context de les Guerres Sertorianes (Díaz 2009, 114, fig.47).

3.6.3 Picamoixons, Prades i Jesús.

En col·leccions particulars de Picamoixons (Alt Camp), Prades (Baix Camp) i Jesús (Baix Ebre) es van localitzar conjunts de projectils de fona amb inscripcions. Aquest material és interessant ja que ens permet posicionar destacaments en llocs on no es van donar enfrontaments. Aquests llocs devien sofrir de forma indirecta el pas de tropes per arribar als fronts de guerra.

El primer conjunt de 82 projectils de plom amb la inscripció *SCAE* es van localitzar al terme de Valls. Van aparèixer a la partida de la Plana situada al sud de la població de Picamoixons (Ap.A Fig.50). La Plana és un monticle situat al límit del Camp de Tarragona, flanqueja amb el riu Francolí i amb la via *in Hispanias* que portava de Tarraco a Ilerda. S'ubica a poca distància del congost de la Riba. A través d'aquest s'accedeix per les serralades litorals cap a les planes de l'interior. Es van trobar en un radi de 50 m, fet que va descartar la hipòtesi que el lloc fos un camp de batalla. Junt als *glandes* es van localitzar set monedes. En aquesta partida no hi havia ni rastres de ceràmica ni d'estructures constructives. El lot devia quedar abandonat per un descuit o per una fugida precipitada. Es va interpretar com un emplaçament que servia com a

punt de control o d'acampada temporal instal·lat en algun moment de perillositat bèl·lica. Els 82 projectils tenien un pes de gairebé cinc quilograms, quantitat que no devia correspondre a un sol foner. Els 5 kg de pes feien poc operatiu el moure's. A més a més els *funditores* acostumaven a portar-ne un nombre reduït. Totes aquestes bales portaven en relleu la inscripció *SCAE* amb dues variants diferents segons la mida de les lletres. Es van identificar 63 amb la primera variant i 19 amb la segona. Es van classificar com del tipus dos de Völling, caracteritzat per la forma bicònica. Aquestes peces van ser foses amb un motlle i encara es veien la rebava de l'encaix de les dues valves i el punt per on entrava el plom fos (López 2013a, 175-177; López 2013b, 233-234). En un radi d'uns 100 m de les *glandes inscriptae* també es van trobar disperses una sèrie de monedes que es van relacionar amb la munició. Entre les cinc que s'han pogut estudiar hi ha un denari de Luci Corneli Escipió l'Asiàtic que data de l'any 106 aC i quatre petits bronzes gals. Entre aquests últims hi havia tres semiòbols de Massàlia i una d'indeterminada. Aquest grup de monedes gal·les va servir per donar una cronologia que acabava el 49 aC. Durant aquest any es va donar el setge de Massàlia per part de Cèsar (López 2013a, 177; López 2013b, 434).

La segona troballa va tenir lloc a Prades a 1000 msnm. La serralada de Prades és una veritable barrera muntanyosa entre el Camp de Tarragona i la plana de Lleida. A uns 1700 metres al sud del poble hi ha un congost per on passa el camí que va al Priorat i a Tarragona. S'hi van localitzar dues bales de plom (Ap.A Fig.51). Una d'elles porta la inscripció *SCA[E]* i és similar a les localitzades a Picamoixons. L'altra és diferent encara que també entra dintre del tipus un de la classificació de Völling. Presenta dues inscripcions en la seva superfície, inscrita cadascuna en una cartella rectangular. A la primera inscripció hi ha el numeral XII precedit per un símbol esquemàtic que sembla un ull. A la segona també hi ha el numeral XII precedit per un signe de difícil lectura. Aquestes inscripcions estan fetes a cop de martell a mode d'encunyació. El numeral XII es podria associar a la legió XII encara que normalment va precedir de la lletra L ((López 2013a, 177-178; López 2013b, 234-235)

A Jesús (Tortosa) es van localitzar dues bales més. Una d'elles porta una inscripció on es pot llegir el numeral XII precedit d'un ull igual que a Prades. La segona porta la inscripció *CN MAG*, referència a *Cn(aeus) Mag(nus)* (Ap.A Fig.52). És l'únic projectil amb aquesta inscripció descobert fora de la *Hispania Ulterior*. Els dos s'han datat a l'any 49 aC (López 2013b, 437-438).

Tant les bales de Picamoixons com les de Prades i de Jesús semblen pertànyer al conflicte d'*Ilerda* del 49 aC. Sabem que en aquest hi va intervenir la legió XII, que després va tornar a *Italia* i que no va tornar a *Hispania*. Per altra banda, tant a Sanitja (Menorca) com al Cerró de l'Alegria (Montsó) la inscripció *SCAE* es va interpretar com pertanyent a Quint Cecili Metel Pius. Es va considerar que la S és una Q retrògrada i que es podria llegir *Q(uintus) CAE(ecilius)*. En aquests casos les bales pertanyerien a les Guerres Sertorianes i no al conflicte entre Cèsar i Pompeu (López 2014a, 178-179; López 2013b, 435-437). Alguns autors creuen que *SCAE* podria fer referència a Scaeva, un centurió que va lluitar sota les ordres de Cèsar. Sembla lògica l'associació a *Publius Mucius Scaevola*, personatge que apareix a l'epigrafia de *Tarraco* en la làpida reutilitzada de Pompeu. Scaevola devia tenir una important relació amb *Tarraco* si se li va dedicar un lloc d'honor al fòrum, substituint l'estàtua de l'acabat de caure Pompeu. Segons Ruiz de Arbulo devia ser qui va dur a terme la direcció de la fundació de la colònia i de l'organització del territori amb l'assentament de veterans (López 2013a, 179-181; López 2013b, 439-442).

Aquestes troballes mostren que el camí de la unitat de foners no va seguir la via de *Tarraco* a *Ilerda* sinó que van seguir un camí de muntanya que els va obligar a ascendir a alçades de 1000 msnm. Aquest itinerari es va poder seguir per sorprendre a l'enemic o per arribar abans a la zona de Maials-Serós on va tenir lloc part del conflicte. També mostra que la legió XII podia haver acampat a *Dertosa* en el seu camí cap a *Ilerda*. També indiquen que a part dels fets bèl·lics descrits per Cèsar se'n van dur d'altres de

secundaris en els territoris propers. Devien tenir un caràcter d'escaramusses o assalts de pocs importància i es devien donar en un radi de 50 o 60 km. També es coneix que Cèsar comptava amb una unitat de foners a *Ilerda* per fer front als llegats de Pompeu (López 2013a, 181-182; López 2013b, 442-444).

3.6.4 La Costa de la Serra

La Costa de la Serra és un jaciment situat a uns 12 km al nord de la ciutat romana de *Tarraco*. El topònim fa menció a un accident geogràfic que va ascendint lleugerament entre els 180 i els 210 msnm. El jaciment es va descobrir l'any 2011 i s'hi va dur a terme una prospecció geofísica l'any 2014 (Canela/Otero 2014). A la imatge obtinguda es van observar certs contrastos i anomalies, però la parcialitat de la informació va dificultar poder realitzar una bona interpretació (Canela/Otero 2014, 5). Amb posteritat el lloc va ser objecte de tres campanyes d'excavació programades durant els anys 2015, 2016 i 2017 (Belarte *et al* 2018). L'any 2019 es va dur a terme una setmana de delimitació d'estructures per dur a terme una nova campanya d'excavació el 2020.

L'any 2015 es va excavar part d'un fortí tardorrepblicà format per una torre i part d'una muralla. Es va revelar l'existència d'una construcció monumental bastida amb carreus i amb una amplada de 80 cm. Aquesta havia de ser de naturalesa militar. Es va intervenir sobre una torre que formaria part del frontal de la construcció i que era la part més antiga de les estructures documentades (Ap.A Fig. 53 i 54). En un segon moment es devien articular una sèrie de murs difícils d'interpretar (Ap.A Fig.55). Segons els materials, tot el conjunt hauria tingut una construcció puntual en el temps (Belarte *et al* 2018, 10-13).

L'any 2016 va finalitzar l'excavació del sector 1 i es van obrir rases, documentant altres estructures a l'entorn del sector 2. La intervenció va permetre obtenir l'extensió aproximada del fortí, a l'entorn de 2000 m². Es va poder documentar el tancament de la muralla per l'est i per l'oest. Es va localitzar un mur d'un edifici que hauria format part de la instal·lació militar. A la part superior a l'interior del fortí es van localitzar un conjunt de murs, un possible tram de muralla i una cisterna (Belarte *et al* 2018, 13-17).

L'any 2017 es va actuar en el sector dos, descobrint cisternes, canalitzacions i restes de murs de l'interior de la fortificació, així com la torre oriental. La cisterna 1 estava orientada nord-oest/sud-oest i tenia una planta de 2,06 x 1,40 m. Estava revestida per dues capes de morter de calç i mesurava un metre aproximat de profunditat. A la part final de les parets hi havia una mitja canya. Hi havia dos graons a la cantonada nord-est per facilitar la baixada i netejar-la (Ap.A Fig.56). La cisterna dos i la cisterna tres formaven un conjunt de dues cisternes juxtaposades. Només se'n va excavar la número dos per quedar la tres sota un garrofer. Segons la memòria, hi havia una cisterna a la que se'n va construir una de posterior juxtaposada. La cisterna que es va excavar tenia una planta quadrangular d'1,55 x 1,55 m. Hi havia un esglaó a l'extrem nord-oest amb una planta en forma de quart de circumferència. Entre la primera cisterna i la segona es va resseguir una canalització retallada al substrat geològic. Aquesta tenia una secció rectangular, una llargada de 9 m, una amplada de 25 i una profunditat de 30 cm. Estava recoberta per lloses de pedra, de les que se'n van localitzar encara quatre *in situ*. Es va localitzar un segon tram de canal d'uns dos m i amb una profunditat d'entre 30 i 40 cm. Aquests elements parlen d'un sistema de recollida i d'emmagatzematge d'aigües. A l'extrem oriental de la fortificació es va documentar una nova torre, que marcava el límit en aquest angle de la fortificació. El fonament estava construït amb grans blocs de pedra posats en sec i amb una amplada d'entre 70 cm i un metre. A l'interior hi havia un mur que devia compartimentar la torre en dues estances (Ap.A Fig.57) (Belarte *et al* 2018, 17-23).

Pel que fa al material en destaquen els materials ceràmics amb un total de 7332 fragments. Un 51,6% són produccions locals davant d'un 46,3% que són importacions. També s'han localitzat monedes majoritàriament ibèriques. En sobresurten les formes

de Kesse i alguns exemplars d'Arse i *Illirta*⁴⁸ també de tipologia ibèrica. Pel que fa a materials metàl·lics s'han localitzats dues fíbules de bronze, grapes de plom i l'extrem d'un *pilum* de 33 mm de llarg i que representa la primera arma trobada al jaciment (Belarte *et al* 2018, 24-35). També es van localitzar fragments d'*opus signinum* i d'estucs de paret, fet que ens faria pensar que a l'interior del fortí hi havia una estructura de certa identitat.

El lloc és un establiment romà singular, probablement militar, i que data d'inicis el segle I aC. Podia haver funcionat paral·lelament amb el jaciment de Puigpelat. Inicialment es va interpretar com del segle II aC i vinculat amb la Segona Guerra Púnica. Però a poc a poc es va anar definint com un fortí vinculat amb les Guerres Sertorianes. Les estructures excavades semblen dibuixar un recinte quadrangular amb torres angulars, de les que se n'han localitzat dues. El recinte té una amplada d'uns 60 metres. Actualment encara queden algunes zones per excavar i estan previstes noves excavacions durant l'estiu del 2020.

3.7 Vies de comunicació i dispersió de materials

Per el territori de la ciutat de Tarraco hi passaven tres vies principals en època republicana. Aquestes eren la *Via Heraclea*, la via de *Italia in Hispanias* que anava de Tarraco a Ilerda i la via que anava a Ilerda sense passar per Tarraco. La implantació de vies està molt relacionada amb la reorganització i reordenació del territori.

La primera d'elles era la *Via Heraclea* que posteriorment s'anomenaria *Via Augusta* en honor a la reforma que va dur a terme aquest emperador. Aquesta via recorria tot el litoral hispà des dels Pirineus fins a Gades. La via travessava el Coll del Pertús on s'ha localitzat el Trofeu de Pompeu, una construcció en honor a la seva victòria sobre Sertori. Aquesta va ser la via més important que travessava el territori de Tarraco. Aquesta via devia passar per Martorell, Vilafranca del Penedès i el Vendrell fins arribar a Tarraco. Fins aquí, paral·lela a la costa, per Cambrils i l'Hospitalet de l'Infant arribava a Dertosa. La seva existència ja al segle II aC la tenim documentada gràcies a Polibi. Cèsar, al parlar de les campanyes a *Hispania*, assenyala de manera indirecta les rutes que va seguir a la primera meitat del segle I aC. Va preferir anar de la *Gallia* a Tarraco per terra enlloc de fer-ho per mar. En aquests moments es van construir algunes torres de vigilància, fet que marcava l'interès de Roma per consolidar aquesta via que seguia la Depressió Prelitoral. Aquesta via arribava a Tarraco i a través d'una porta situada al Pretori accedia a la ciutat. A través de la porta del Socors situada al costat de la torre de Minerva es sortia de la ciutat (Arrayás 2005, 125-132).

La *Via Heraclea* creuava el riu Francolí a través d'un pont. Aquí es bifurcava en dos: un camí seguia cap a Dertosa mentre un altre es dirigia a Ilerda. El ramal que anava de Tarraco a Ilerda es va anomenar al segle III dC com la *Via de Roma in Hispanias*. La descoberta de mil·liaris a el Segrià i a Osca serveixen per atribuir una datació republicana a l'obra. Era una via de comunicació cap a l'interior peninsular des de Tarraco i passant per Ilerda. Passava pel costat dret del riu Francolí. El seu traçat anava de Tarraco a Montblanc i passava per la Riba i Vilaverd (Arrayás 2005, 132-133). Finalment tenim una tercera via que anava per l'interior i que es dirigia a Ilerda sense passar per Tarraco. Aquesta via es bifurcava de la *Via Heraclea* a la zona de Vilafranca i travessava l'interior del Penedès. A través del coll de Santa Cristina, arribava al Camp de Tarragona, on mantenia un traçat rectilini entre Vilardida i Fontscaldes i es dirigia a Montblanc (Palet 2003, 217).

Un debat interessant es centra entorn a l'ús del Coll de Lilla com a pas en època romana. La cartografia històrica sembla mostrar una preferència pel pas de La Riba-Vilaverd i, per l'itinerari de la riba dreta del riu Francolí (Arrayás 2005, 132). Pel que fa als mil·liaris de Tarraco el més antic és el Mil·liari de Tarragona d'època d'August, datat

⁴⁸ Nom del primer poblat i de la ciutat ilergeta de Lleida.

entre el 23 i el 6 aC. No tenim mil·lars amb inscripcions anteriors o coetanis a les guerres civils del segle I aC. Hi ha alguns mil·lars anepigràfics al Vendrell, a Sant Vicenç Calders, a Altafulla, a la Pineda, a Reus i a Cambrils. La manca d'inscripcions ens impossibilita donar una cronologia (Arrayás 2005, 139-142).

Coneixem bé l'existència d'aquests grans corredors peninsulars que passaven pel territori de *Tarraco*. Aquests conformaven eixos viaris que servien de límits a les trames centuriades. També devien tenir un paper important en el trasllat dels exèrcits pel nord-est peninsular. Per sota d'aquestes, hi havia una sèrie de camins secundaris molt mal coneguts a dia d'avui. Per exemple, la possible via o camí que anava de *Tarraco* al Pont d'Armentera.

Les vies de comunicació van servir de mitjà a través del que es van dur a terme activitats econòmiques i comercials. No hi ha cap jaciment de període republicà que no presenti materials romans importats. La dispersió d'aquests materials per tot el Camp de Tarragona s'ha de posar amb relació amb l'existència de camins i carrerades. Aquestes vies secundàries articulaven el Camp de Tarragona i servien de canals entre la ciutat i el territori.

Per altra banda, les prospeccions del PAT van generar un total de prop de 34000 fragments de ceràmica. L'estudi d'aquest material va servir per reconstruir aspectes econòmics i comercials del Camp de Tarragona. També va servir per valorar els diferents períodes històrics. Aquestes dades es van relacionar amb el desenvolupament de la ciutat i amb la concessió de Cèsar de la condició de colònia a *Tarraco*, fets que devien ajudar a la seva consolidació com a ciutat del món romà. Els materials d'època republicana⁴⁹ han estat estudiats per R. Jàrraga i J. Abela (Jàrraga/Abela 2011, 145-153 i 192).

Aquests investigadors han arribat a la conclusió que entre els segles II i I aC augmenten els assentaments rurals, fet que comporta un augment de les ceràmiques que s'hi documenten. S'incrementen les importacions i les àmfores itàliques tenen ràpidament una àmplia difusió, tant a l'àrea rural com a la ciutat. També es documenten formes antigues de grecoitàliques del segle II aC. Durant el segle I destaca la Dressel 1 itàlica que s'utilitzava per comercialitzar el vi. En comparació són poc abundants les àmfores púniques i d'altres procedències. A la zona de Valls i de l'Alt Camp hi ha una distribució d'imitacions tarraconenses de la Dressel 1. Aquestes també s'han documentat en zones més properes a *Tarraco*. Això ens estaria indicant un començament de producció vitivinícola a molt petita escala. Aquest no es començarà a exportar en massa fins al període imperial.

En els jaciments tardorrepublicans, la ceràmica ibèrica és majoritària. Hi destaquen els *kalathoi* o barrets de copa, gerres del tipus coll de cigne, pàteres i bols que imiten sovint les formes de les campanianes. També hi ha una presència menor de ceràmica grollera feta a mà. La presència de ceràmica fina d'importació al territori és reduïda. En canvi a altres àrees de la costa catalana i al nucli urbà de *Tarraco* són abundants. Destaca la ceràmica campaniana A i una menor representació de les ceràmiques campanianes B i B-oïde o del cercle de la B. També s'hi localitza ceràmica comuna itàlica i engalbada de color roig pompeïà, així com els gobelets de ceràmica de parets fines. Aquests són més abundants a la ciutat que al territori. Malauradament, quan no se'n coneix la forma, no es pot precisar si són d'època republicana o altimperial (Jàrraga/Abela 2011, 152-153).

L'articulació del territori va anar lligada al repartiment de la terra i al naixement d'una xarxa de camins i corriols. Amb la consolidació de la ciutat de *Tarraco* com a centre urbà es van multiplicar els assentaments al seu territori. Molts productes itàlics es devien distribuir a través del port de la ciutat i d'aquí devien arribar a bona part del Camp de Tarragona. La proliferació d'importacions itàliques està relacionat amb el procés de

⁴⁹ Per a més informació sobre contextos ceràmics d'època republicana tardana a la ciutat de *Tarraco* i importacions consultar Díaz 2000 i Díaz 2003.

romanització, amb l'acceptació de models itàlics per part dels indígenes i amb el consum per part de colons itàlics de productes romans.

3.8 A tall de conclusió

Les guerres civils del segle I aC van enfrontar a generals romans i els seus aliats en territori peninsular afectant el nord-est peninsular i de forma indirecta el territori i la ciutat de Tarraco. A nivell arqueològic no tenim documentada cap fase constructiva a les muralles de la ciutat de Tarragona. Es podien haver donat algunes reparacions o fortificacions puntuals difícils de seguir per l'arqueologia. Durant aquest segle no es devia projectar una fase important en el traçat d'aquestes defenses. Tarraco era una ciutat formada per dues parts. A la Part Alta hi havia l'assentament militar i a la part baixa hi havia la ciutat. Una muralla perimetral havia unit la Part Alta i la part baixa a finals del II aC. L'articulació del poblament de la part baixa a través d'un sistema d'*insulae* es podia haver donat a través de la ortogonalitat de les estructures militars de la Part Alta. A la part baixa hi havia un fòrum amb un temple que es va reconstruir durant aquests moments. Les principals divinitats romanes s'ubicaven en aquest temple de la part baixa i en sacralitzaven els habitants i les operacions que s'hi duïen a terme. Entre el 75 i el 45 aC el primer temple es va destruir i les restes es van englobar en la construcció d'un segon. El fòrum estava obert tant cap al territori interior com altres territoris mediterranis gràcies al port.

El territori interior es caracteritza en aquests moments per l'abandonament dels grans *oppida* ibèrics i la proliferació d'un poblament rural i agrícola molt intensiu. Aquesta multiplicació de l'hàbitat en època republicana no te paral·lels en aquest territori durant l'Antiguitat. En alguns punts es documenta una intensitat d'un assentament republicà per cada km². Aquesta multiplicitat de jaciments es podria posar en relació a la centuriació del territori per part del poder romà. El territori és objecte d'organització, delimitació i repartiment. Les centuriacions són una mostra de la gestió i del control del poder romà i caracteritza el nou patró de poblament. Les centúries eren parcel·les de territori d'un 50 ha. L'assignació de cada centúria a una unitat familiar podria explicar la multiplicitat d'assentaments que s'experimenta durant aquest període.

Es localitzen de forma molt puntual les primeres vil·les romanes. Aquests assentaments configuren una primera línia de la romanització del territori. En elles localitzem alguns elements que s'haurien de vincular a les elits romanes. El territori és colonitzat per personatges romans que utilitzen certs elements arquitectònics com a mitjà de representació de la romanitat sobre un poblament de caràcter indígena. De forma contemporània a aquestes vil·les neixen una gran quantitat d'assentaments rurals de tipus granges o pagesies. Aquests són de molta poca entitat però claus per controlar el camp i dur-hi a terme processos d'experimentació que condueixen a una explotació racional del territori. Paral·lelament es documenten els primers tallers de ceràmica associats a forns per coure les terrisses. Es comencen a copiar els sistemes romans de transport i d'emmagatzematge. Tant les vil·les republicanes com els tallers de ceràmica s'identifiquen a una escala molt reduïda.

Els grans processos de reajustament de la propietat, de romanització del territori i d'intensificació de la producció tindran lloc durant el període altimperial. Durant el segle I aC es du a terme un reassentament de la població indígena, la concessió de lots de terra entre colons itàlics i l'assentament de veterans. Aquesta articulació del territori es detecta gràcies al gran nombre d'assentaments amb presència de materials republicans. L'adopció de materials i formes constructives romanes s'estenen per bona part del territori. D'aquesta manera localitzem assentaments indígenes amb adopció de models itàlics junt a assentaments romans que utilitzen tècniques indígenes. Es produeix un procés d'hibridació entre el món romà i l'ibèric.

El segle I aC és el moment en que es planten les bases per la gestió romana del territori. En aquest context es documenten també *castella*, construccions militars que es

poden relacionar tant amb els processos de romanització i d'articulació de les bases productives del territori com amb els moviments bèl·lics derivats de les guerres civils entre Sertori, Pompeu i Cèsar. La funcionalitat dels *castella* podia ser de tipus policial i de vigilància. Podien ser els encarregats de mantenir l'ordre i supervisar el repartiment de la terra. En certa manera eren una continuació de les muralles de la ciutat de Tarraco al territori. D'aquesta manera controlaven unes àrees d'interessos territorials que eren una continuació dels interessos de la ciutat.

En un altre ordre de coses, els *castella* també poden ser producte dels moments de conflictivitat bèl·lica. La República del segle I aC vivia guerres civils que enfrontaven a romans contra romans per fer-se amb el poder. Els *castella* eren fortins on hi havia guarnicions o destacaments militars. Tenien una funcionalitat estratègica i defensiva al controlar visualment passos estratègic i extenses porcions de territori. D'aquesta manera es tenia una superioritat tàctica sobre l'exèrcit rival i s'evitava un desplegament ordenat de les seves forces. La consolidació del territori a través d'un sistema de *castella* podia impedir la fàcil desintegració de les bases sobre les que s'assentava el poder romà.

Per concloure, l'estudi del poblament i dels assentaments rurals no mostren evidències de conflictivitat militar. L'existència d'alguns canvis a Tarraco, la identificació de *castella* en alguns punts i el descobriment de conjunts de *militaria* amb inscripcions que ens parlen de Cèsar i de Pompeu, són els principals indicis arqueològics de les guerres civils del segle I aC a la ciutat i el territori de Tarraco. Aquestes guerres no es poden desvincular de la romanització del territori i de la introducció de models romans i italics per part del mateix exèrcit. Segurament que en els pròxims anys s'obtidran més dades sobre el poder militar romà durant aquest segle.

4. TERCERA PART: TERRITORI I GIS

En aquesta tercera part hem realitzat un anàlisi del territori a través de SIG. S'ha calculat la visibilitat des dels assentaments militars de Tarraco, Olèrdola, Puigpelat i la Costa de la Serra. Per realitzar aquest càlcul hem seleccionat punts de bona visibilitat sobre els assentaments militars. Pel jaciment de Tarraco s'ha seleccionat la Torre de Minerva, per Olèrdola la talaia situada a la part més alta de l'assentament, per Puigpelat hem seleccionat un punt aleatori dintre del jaciment i per la Costa de la Serra s'ha escollit la torre més occidental. En tots els casos s'ha assignat una altura de sis metres a les estructures i s'ha seleccionat un radi de 50 km al voltant de la construcció. El resultat ha estat una circumferència de 50 km de radi amb zones transparents sense visibilitat i zones amb visibilitat de color vermell.

Cal tenir present que bona part del territori no estava desforestada i hi deuria haver grans extensions amb boscos. L'alçada d'aquests arbres no es considera en aquest estudi. L'existència d'arbres i boscos podia limitar la visió que actualment es té de l'entorn. També cal tenir present l'altura de la torre. Actualment contempen el territori a partir del nivell de pas o de les fonamentacions. Però aquestes fonamentacions eren la base d'unes construccions que podien haver tingut uns sis metres d'alçada. S'ha seleccionat la Torre de Minerva de la muralla de Tarragona, la qual mesura sis metres d'altura. Les altres construccions podien haver tingut una alçada similar.

Per altra banda, també cal tenir present que els afectes atmosfèrics poden alterar la visibilitat. Tots aquests són criteris que cal tenir present, ja que la visibilitat actual del paisatge no és la mateixa que hi havia en aquells moments.

L'estudi d'aquests *castella* ha de tenir present "l'aparença del fet visual a Roma (Fiz 2011, 311)". Es tracta d'assentaments romans en altura que substitueixen els antics *oppida* ibèrics. Paral·lelament als *castella* es multipliquen els assentaments rurals a la plana que duen a terme una explotació agrícola de l'entorn.

El poder podia haver construït aquestes construccions en base a l'exaltació a un dels generals i com a símbol de reafirmació territorial. S'intenta legitimar la pròpia posició a partir d'una construcció fortificada que es converteix amb una fita territorial visible. D'aquesta manera es viu una situació que està directament relacionada amb l'assignació del govern de la província a un nou general romà. La construcció defineix un trencament entre dos moments i n'enalteix el present. Es converteix en la metàfora del poder militar i del domini territorial d'una de les parts. També poden simbolitzar la recuperació del poder i l'establiment d'un nou ordre.

Per altra banda poden tenir un component defensiu relacionat amb la guerra i el control estratègic i territorial, poden representar un obstacle en el camí de l'adversari. En aquest sentit articulen un espai defensiu que es pot qualificar de frontera entre les parts enfrontades. Associat a aquest rol poden tenir una funció de vigilància i de talaia. La visibilitat té un paper important per la seva construcció en un lloc o un altre. Murs i torres es converteixen en el millor avalador de l'aspecte militar i bèl·lic. S'utilitza un lloc adient per l'observació i per enviar ordres.

També podien representar un paper de control sobre la geografia, els recursos naturals, la població, les vies de comunicació i les obres d'enginyeria. Representen un paper dintre de l'entramat productiu i social del territori. Eren una fita per garantir el repartiment de la terra o el subministrament de productes del camp a la ciutat i a la seva gent. Hi ha un component de control administratiu en el trànsit de persones, serveis o béns. Murs i torres tenen la missió de tancar i protegir no només objectes materials sinó també interessos, idees i manifestacions.

Finalment es pot veure com un element de control sobre una població d'índole indígena. Podien representar una continuació del domini de la ciutat sobre el seu territori. En els seus murs i torres hauria de veure's una continuació del poder de *Tarraco* sobre un territori que quedava allunyat del seu control. D'aquesta manera el poder romà podia dur a terme una activitat punitiva o bé de càstig sobre porcions del camp que estaven allunyades dels murs de la ciutat. Es percep com una entitat superior amb recursos que posen de manifest la diferència del binomi romà-ibèric. D'aquesta manera aquells que havien crescut dintre d'un ambient romà no es trobaven diluïts en un entorn indígena. Les formes, els materials, els productes i les tècniques locals eren les dominants en el territori. El component romà era el que garantia el paper de la fortificació per romanitzar l'entorn.

4.1 Control territorial i visibilitat des de Tarraco i Olèrdola

Tarraco és una ciutat que va néixer com a assentament de les tropes de Roma a *Hispania*. La base militar estava ubicada a la part alta d'un turó. Per realitzar aquest estudi hem seleccionat la Torre de Minerva com a punt des d'on calcular la visibilitat sobre el Camp de Tarragona. En destaca la perspectiva marítima sobre bona part del litoral i la mar. És una plaça forta que domina el sector més occidental del Camp de Tarragona fins al riu Francolí. En canvi, el sector més oriental delimitat entre el riu Francolí i Olèrdola quedava fora del seu control (Ap.B Fig.7)

Des del punt de vista de les comunicacions, la via que anava a *Ilerda* resseguint el riu Francolí quedava fora de la seva àrea de visibilitat. Cal mencionar la visibilitat sobre les collades que rodejaven el congost de la Riba, fet que podia haver significat algun tipus de comunicació entre l'estret de la Riba i la ciutat.

La via que anava a Montblanc des de Vilafranca sense passar per *Tarraco* quedava dintre de l'àrea de visió de la torre. La ciutat dominava part de la *Via Heraclea* en el seu pas entre la ciutat i el Coll de Balaguer, és a dir, en el seu traçat més occidental pel Camp de Tarragona. La visibilitat s'estenia més enllà del Coll de Balaguer sobre tot el tram de la costa que hi havia fins al riu Ebre. Pel que fa a poblament dominava visualment, com hem dit, el Camp de Tarragona més occidental.

Des d'aquest punt no es divisaven els *castella* que coneixem a dia d'avui. És a dir, des de *Tarraco* no existia contacte visual ni amb Olèrdola, ni amb Puigpelat ni amb la Costa de la Serra. En cas d'existir alguna altra fortificació que avalés la teoria d'una comunicació visual a través de llums o senyals des de la part nord del Camp de Tarragona fins a la ciutat, aquesta comunicació es devia donar a través d'algun *castellum* o zona de vigilància que encara no s'ha descobert.

Olèrdola és un assentament que es troba ubicat a la part més oriental del Camp de Tarragona. Per aquest estudi hem escollit la talaia romana situada a la part més alta de l'assentament (Ap.B Fig.8). L'estudi de visibilitat ens mostra que des de l'assentament es tenia visibilitat sobre el sector ubicat entre el riu Foix i Martorell. També es dominaven alguns contraforts de la serra d'Ancosa i del Montmell, i alguns punts del Massís del Garraf. Aquesta construcció hauria de controlar la part situada entre el Montmell, la costa, el riu Gaià i el riu Foix.

La major part del Camp de Tarragona quedava fora de la seva àrea de visibilitat. Si sobreposem aquesta visibilitat amb la de la ciutat de *Tarraco* veiem una zona pràcticament desguarnida entre el riu Francolí i el riu Foix. Això ens fa pensar amb la necessitat d'un *castellum* per localitzar a la part més occidental del Camp de Tarragona en territori del Penedès. L'assentament d'Olèrdola devia controlar el pas de la *Via Heraclea* a la seva entrada al Camp de Tarragona.

4.2 Control territorial i visibilitat des del *castellum* de Puigpelat

La visibilitat d'aquest assentament s'obra sobretot cap al nord, a la part alta dels rius Francolí i Gaià en el seu pas un cop superada la serralada prelitoral (Ap. B Fig.9). La zona més visible era la que quedava entre els rius Francolí i Gaià. També hi havia visibilitat sobre les muntanyes de la Serra d'Ancosa i del Montmell. També es feien visibles les Muntanyes de Prades i la plana entre el riu Francolí i la riera de Riudoms. La zona entre la Riera de Riudoms i la de Riudecanyes era poc visible. El triangle delimitat entre les serralades prelitorals, el Coll de Balaguer, la costa i la riera de Riudoms era més visible.

El pas de la Riba i la collada de Cabra quedarien integrades dintre del seu control. Des del punt de vista de les comunicacions, es devien divisar els últims km de l'entrada de la via de *Tarraco* a *Ilerda* pel congost de la Riba. Tant el curs mitjà del riu Francolí a través del Camp de Tarragona com la seva desembocadura devien quedar fora de la seva visibilitat. Pel que fa a la *Via Heraclea* al seu pas pel territori de *Tarraco* resseguint la costa, se'n devien controlar els últims km entre la riera de Riudoms i el Coll de Balaguer. Des d'aquest punt hi devia haver bona visibilitat sobre la via que anava de Vilafranca del Penedès a Montblanc sense passar per la ciutat de *Tarraco*. El control sobre aquesta via de comunicació es donava aproximadament des dels contraforts del Montmell fins al pas de la Riba.

Des del punt de vista del poblament en època republicana el jaciment documentat i delimitat més proper és el jaciment del Vilar a Valls des del que segurament hi havia un control directe. També caldria relacionar aquest assentament amb aquell poblament republicà que no ha estat excavat i que devia ser força intens. Al terme de Puigpelat hi havia nou assentaments més que es poden datar durant el període tardorrepublikà. La majoria d'aquests assentaments es coneixen a nivell superficial (Díaz 2013, 356).

Des d'aquest emplaçament no es pot veure la ciutat de *Tarraco*, fet que ens fa pensar que hi deuria haver un punt intermedi entre el jaciment i la ciutat. Tampoc es pot veure el *castellum* de la Costa de la Serra, fet que ens fa descartar que aquests dos *castella* estiguessin connectats visualment. Un altre element que cal mencionar és la visibilitat de la Costa Daurada des del Cap de Salou fins al Coll de Balaguer.

Per tant, ens trobem amb una construcció amb un angle visual cap el nord-est i el nord-oest. Amb una bona visibilitat sobre el congost de la Riba i la collada de Cabra. Passa molt a prop la via que anava a *Ilerda* sense passar per *Tarraco*. Podia haver exercit un

control sobre les persones i mercaderies que passaven per aquesta via sense que se'n sabés a *Tarraco*. També es controlava el Camp de Tarragona més occidental. No s'hauria de menystenir la gestió i control de l'aigua en punts com al Pont d'Armentera.

4.3 Control territorial i visibilitat des del *castellum* de la Costa de la Serra

La visibilitat d'aquest assentament s'obre cap a l'oest i el sud-oest del Camp de Tarragona (Ap.B Fig.10). Des del punt de vista de control territorial, l'àrea de més visibilitat estaria delimitada a l'est pel riu Francolí, al nord i a l'oest per les muntanyes prelitorals i el sud per la mar mediterrània. Controlava una vasta zona entre el riu Francolí i la riera de Riudoms. La zona entre la riera de Riudoms i la de Riudecanyes que coincideix amb la localitat de Cambrils no era gaire visible. En canvi el triangle entre el Coll de Balaguer, la desembocadura de la riera de Riudecanyes i la serra prelitoral també quedava integrada en la visibilitat des d'aquest assentament.

Des del punt de vista de les comunicacions controla gairebé tota la vessant dreta del riu Francolí fins a la Riba. Dintre d'aquesta zona hi ha bona part del traçat de la desviació de la *Via Heraclea* que anava de *Tarraco* a *Ilerda*. En queda exclosa la part baixa del riu fins a *Tarraco*. També es podia veure la *Via Heraclea* entre la desembocadura de la riera de Riudecanyes a Cambrils i el Coll de Balaguer. En canvi hi havia molt poca visibilitat del pas de la *Via Heraclea* entre Martorell i *Tarraco*.

Des del punt de vista dels assentaments rurals no sembla que hi hagi una relació clara amb el poblament republicà i els diferents assentaments que hem presentat en aquest treball. Cal tenir present que hi ha moltes notícies d'assentaments republicans que no hem recollit en aquest treball pel seu volum. Si comparem la visibilitat d'aquest *castellum* sobre els assentaments republicans que es van documentar en el treball sobre l'Argilaga (Dalmau 2013, fig. 113), aquest *castellum* és el centre de divuit jaciments documentats com a republicans, dels quals cap ha estat objecte d'una excavació arqueològica i només es coneixen per evidències superficials.

Des d'aquest emplaçament tampoc es pot veure la ciutat de *Tarraco*, fet que ens fa pensar que hi deuria haver un punt intermedi entre el jaciment i la ciutat. Aquest punt intermedi hagués servit per connectar el *castellum* de la Costa de la Serra amb la ciutat. La visibilitat cap a la part oriental del territori de *Tarraco* quedava força limitada per la Serra del Montmell i la Serra d'Ancosa. Un altre element que cal mencionar és que quan arribem a aquest lloc es veu part de la Costa Daurada i el cap de Salou.

Des d'aquest punt es tenia una bona visibilitat sobre les cadenes muntanyoses que rodegen el Camp de Tarragona. Actualment es poden veure bona part dels contraforts que tancaven la part occidental del Camp de Tarragona. Com a elements destacats hi veiem les antenes de la Mussara, la Serra de Llaberia, la Serra de Pradell de la Teixeta i la Mola de Coldejou.

Per tant, ens trobem amb una construcció amb un angle visual cap al sector més occidental del territori de *Tarraco* i amb una bona visibilitat sobre el costat dret del riu Francolí per on passava la via que anava de *Tarraco* a *Ilerda*. Des d'aquest punt es devia poder veure bona part del traçat de la via fins al pas de la Riba. La visibilitat d'aquest lloc arribava gairebé fins al Coll de Balaguer i dominava la *Via Heraclea* des d'aquest punt fins a Cambrils.

4.4 Punts de guaita i altres possibles *castella*

Com a jaciments militars també podem mencionar els llocs de guaita en posicions elevades de l'entorn. Entre aquests punts de guaita trobem el punt més elevat de la muntanya del Montgròs situat a 538 msnm. En aquest punt s'hi han localitzat materials ceràmics datats entre el segle III i la primera meitat del segle I aC. Des d'aquest punt es pot veure el *castellum* d'Olerdola, el mar i les terres planes de l'interior. Aquesta posició podia haver afavorit la instal·lació d'una torre de guaita (Miret 2003, 370).

Un estudi des del Montgròs (Alt Penedès) ens mostra una visibilitat sobre algunes zones del Massís del Garraf, la Serra d'Ancosa, el Montmell, les muntanyes de Prades i sobre algunes zones del Camp de Tarragona més occidental. Entre el riu Francolí i el Coll de Balaguer hi hauria algunes zones que quedarien visibles des d'aquest punt. Ni Tarraco, ni Puigpelat ni la Costa de la Serra serien visibles des d'aquest punt. Només Olèrdola seria visible. Això ens fa pensar que Puigpelat i la Costa de la Serra tenien un paper molt particular.

També volem mencionar el puig del Gallicant a Arbolí (Baix Camp) com a possible *castellum* (Ap.B Fig.11). Els materials recollits en superfície mostren una ocupació al llarg del segle I aC d'un indret estratègic. El lloc és observable des de bona part de les muntanyes de Prades, i permet observar la costa i les vies d'accés cap al Priorat. A la part alta s'observa un mur perimetral i un fossat retallat a la roca. Podria ser una ocupació de tipus militar i de control visual. El topònim podria vincular-se a la presència militar romana i a la presència de tropes provinents de la Gàl·lia. Algunes unitats tardorrepblicanes s'anomenaven *Gallicani*. També s'hi ha localitzat asos de Kesse. Aquestes dades fan pensar amb una torre de guaita o petita fortalesa en aquest lloc (Olesti/Olesti 2013, 50 i 53).

En el cas de l'estudi sobre l'Argilaga es va documentar l'ús de l'*opus signinum* en tres jaciments republicans: al mas de la Beneta, a la Costa de la Serra i al Casalot (Dalmau 2013, 114). La Beneta i la Costa de la Serra s'han interpretat com *villa* i *castellum* d'època republicana. Per tant, ens trobem amb dos jaciments plenament romans. Que el Castellot sigui l'únic jaciment republicà amb *opus signinum* junt a la seva posició estratègica elevada sobre l'entorn ens fa pensar que també podria ser un *castellum*. Aquest assentament es troba en un punt elevat entre Vistabella i les Gunyoles. En aquest lloc hi ha els dipòsits d'aigua que abasteixen d'aigua el poble de Vistabella. La seva visibilitat sobre l'entorn és molt similar a la Costa de la Serra amb un angle que s'obra cap al riu Francolí i cap al Camp de Tarragona més occidental. La teoria que aquest punt hagués pogut servir d'enllaç entre la Costa de la Serra i Tarraco es poc probable. Entre la Costa de la Serra i el Casalot sí que hi devia haver visibilitat. Això fa pensar amb un punt intermedi entre Tarraco i el Casalot que podria coincidir amb els Montgons, situat en un promontori a la dreta del riu Francolí.

Si tracem una línia entre el *castellum* de Puigpelat, la Costa de la Serra i Tarraco el resultat és una línia recta. Entre el castellum de Puigpelat i la Costa de la Serra hi ha entre 5 i 6 km de distància en línia recta. En canvi, entre la Costa de la Serra i Tarraco hi ha entre 12 i 13 km. Això ens fa pensar que entre la Costa de la Serra i Tarraco podria haver un altre *castellum*. En el punt mig d'aquesta línia hi trobem els Pallaresos. En aquesta zona es localitzen bones zones de visibilitat al Castellet de Bofarull, al Mas de Gibert, al Bosc del Mas de l'Hereuet i el Coll de Tapioles (Ap.B Fig.13). En el Castellet de Bofarull no es detecta material ceràmic, però sí que se'n detecta al Mas de Gibert i a la part més alta del Bosc del Mas de l'Hereuet. Aquestes ubicacions es localitzen al sud del terme de la Secuita i al nord del poble dels Pallaresos.

El Pontarró també és un emplaçament amb molt bona visibilitat. També està ubicat al terme municipal de la Secuita i molt proper al jaciment de la Costa de la Serra. Hi ha 1,25 km en línia recta entre els dos jaciments. La seva posició i les restes descobertes recentment ens fan pensar amb un lloc utilitzat des de l'antiguitat (Belarte *et al* 2017). La proximitat amb la Costa de la Serra i el control visual d'un territori similar ens fa descartar aquest lloc com a *castellum*, però no com a lloc de guaita o de control estratègic sobre la vall del Francolí.

La Torre del Moro és una torre de guaita de planta ovalada que es troba ubicada a la Tossagrossa de Montferri a l'Alt Camp. Aquesta construcció data de l'Edat Mitjana i és visible des de molts punts del Camp de Tarragona. Malauradament no hi ha notícies ni evidències de restes d'època romana en la seva localització. La seva situació estratègica podria servir d'enllaç entre el camp tarragoní i la zona del Penedès. Una torre romana en aquesta zona permetria tenir una connexió amb la zona del massís del

Garraf on hi hauria emplaçat el lloc d'Olèrdola. La vista des de la Torre del Moro no sembla arribar a la talaia de l'assentament d'Olèrdola.

4.5 A tall de conclusió

Els cims més alts de la Serralada Prelitoral són visibles des de molts punts del Camp de Tarragona i esdevenen fites sobre el territori. La seva posició podia protegir l'interior d'atacs amb origen des de la costa i el Camp de Tarragona. També protegia el Camp de Tarragona i la costa mediterrània de possibles atacs des de l'interior.

El SIG també permet analitzar el Camp de Tarragona a partir de diferents punts de visibilitat (Ap.B Fig.13). El resultat és una circumferència amb zones amb visibilitat i zones sense visibilitat. Les zones amb visibilitat apareixen amb colors mentre que les zones sense visibilitat són transparents. Les zones amb visibilitat poden ser de quatre tipus representats amb quatre colors diferents. El color número un equival a una àrea del territori que és visible des d'una fortificació, mentre que el color número quatre equival a una àrea del territori que és visible des de les quatre fortificacions. Amb aquest estudi podem conèixer millor el control conjunt sobre el Camp de Tarragona dels *castella* de *Tarraco*, Olèrdola, Puigpelat i Costa de la Serra.

No hi ha porció del Camp de Tarragona que sigui visible des dels quatre *castella*. És a dir, no hi ha cap porció del territori que estigui pintada amb el color quatre. Identifiquem tres grans àrees: el Camp de Tarragona Occidental, el Camp de Tarragona Oriental i el Penedès. El Camp de Tarragona Occidental i Oriental estan separades pel riu Gaià mentre que el Camp de Tarragona Oriental i el Penedès estan separats pel riu Foix. Dintre del Camp de Tarragona Occidental es poden diferenciar dos sectors. Per una banda tenim el sector situat entre el Coll de Balaguer i el riu Francolí, mentre que per l'altra tenim el sector situat entre el riu Francolí i el riu Gaià.

Les àrees que són visibles des de *Tarraco*, Puigpelat i Costa de la Serra es concentren entre el riu Francolí el Coll de Balaguer. Aquesta part del territori està dominat per les tres fortificacions. La zona situada entre la Riera de Riudoms i Riudecanyes es visible per una o dues fortificacions. El control conjunt dels tres *castella* es concentra entre riu Francolí i la riera de Riudecanyes, i entre la riera de Riudoms i el Coll de Balaguer.

Alguns dels últims contraforts occidentals de la serralada també són visibles des dels tres punts. Estem parlant del Mont Redon, la Punta Pedrissa, la Parrica, la Mola de Colldejou, la Miranda i les Moles.

El Puig de la Torre, les antenes de la Mussara, el Tossal Gros, la Serra del Mas de Gomís, el Puigcaber i el Coll de Lilla també són visibles des dels tres punts. Destacar el control combinat sobre els tossals que tanquen el pas de la Riba. No seria estrany que en aquests punts es pogués localitzar algun assentament relacionat amb el pas del riu Gaià. Des dels contraforts que tanquen el pas de la Riba és possible veure *Tarraco*, Puigpelat i la Costa de la Serra.

Bona part del territori situat entre el riu Gaià i el Francolí era controlat per la Costa de la Serra. Aquesta fortificació també devia controlar la via que anava de *Tarraco* a *Ilerda* resseguint el riu Francolí. En canvi, Puigpelat exercia un control sobre la part alta dels rius Francolí i Gaià després de creuar la serralada prelitoral. Puigpelat també controlava el Coll de Lilla i el pas de la via que anava de Vilafranca a Montblanc sense passar per *Tarraco*. Tenien un paper puntual dintre del control d'aquesta zona.

La *Via Heraclea* creua el pas d'Olèrdola i s'endinsa al Camp de Tarragona. Des de la zona d'Olèrdola fins a la ciutat de *Tarraco* la via no quedava defensada. Això fa pensar amb la necessitat d'un *castellum* a la zona del Penedès. El Montgròs formaria part junt a Olèrdola d'un conjunt de defenses situades en aquest territori més oriental. En aquesta àrea cal situar també la fortificació de Sant Julià de Ramis i la torre del Castell de Falgars, la torrassa del Moro a Llinars del Vallès i la torre del castell de Castellví de Rosanes sobre el congost de Martorell (Bosch *et al* 2003, 356). Per altra banda, el cim

del Gallicant a Arbolí podia haver servit de punt estratègic i visual que garantia el control sobre el Camp de Tarragona més occidental.

Els SIG permeten obtenir dades sobre el territori proper i el territori més llunyà que rodejava aquestes fortificacions. Segurament que ens els pròxims anys apareixeran noves fortificacions que ajudaran a completar el paper d'aquestes *castella* en la defensa i control de l'ager de Tarraco.

5. RESULTATS I CONCLUSIONS

- En primer lloc cal dir que només tenim una cita antiga que situa a Tarraco en el context de la guerra de Sertori. Estem parlant de la cita del grec Estrabó (Estrabó 3.4.10). Aquest va ser un historiador, geògraf i viatger grec que va viure entre el segle I aC i el segle I dC. Va néixer deu anys després de la mort de Sertori i de la fi de la guerra civil que el va enfrontar al Senat romà a *Hispania*. Aquest és l'únic autor que parla de Tarraco i ho fa per dir-nos que va ser de les últimes ciutats sertorianes d'*Hispania* en rendir-se i en passar a l'òrbita de Pompeu. Segons aquest autor, Tarraco devia ser sertoriana fins l'any 72 aC, moment que marca la fi de les hostilitats entre Sertori i Pompeu. La resta dels autors antics no ens parlen directament de la capital de la *Citerior* però sí indirectament. Sal·lusti recull la carta que Pompeu va enviar al Senat l'any 75 aC demanant ajuda per mantenir el seu exèrcit (Sal·lusti.Hist.98). Informava que la Hispania Citerior havia estat devastada o per Sertori o per ell mateix. Les ciutats costaneres (*maritimas civitates*) no havien estat destruïdes però el seu manteniment l'hi suposava moltes despeses. Aquesta carta ens parla indirectament de Tarraco, ciutat que podia formar part d'aquestes ciutats costaneres. Segons aquest punt de vista, Tarraco ja era una plaça pompeiana des de l'any 75 aC, tres anys abans que la data que aporta Estrabó. A la mort de Sertori, Sal·lusti devia tenir uns catorze anys, va ser contemporani als fets històrics. Això no vol dir que visqués la guerra a Hispania però sí que en sentís a parlar. Per Estrabó les últimes ciutats en caure en mans de Pompeu van ser Ilerda, Osca, Calagurris, Tarracon i Hemeroscopium. Per Flor les últimes ciutats en caure en mans pompeianes van ser Osca, Termeste, Clunia, Valentia, Auxume i Calagurris. Per Orosi van ser Uxama i Calagurris. La no menció de la ciutat de Tarraco en Flor que va viure entre els segles I i II dC i en Orosi que va viure entre finals del IV i inicis del V dC ens mostra que no segueixen el text d'Estrabó. Sóm de l'opinió que Estrabó podia haver utilitzat els seus coneixements en geografia per introduir la ciutat de Tarraco en el relat. Per tant, considerem que la data de l'any 75 aC per l'inici del control de Pompeu sobre la ciutat és la que més s'aproxima a la realitat.
- La següent referència directa ja no prové de cap autor antic sinó d'un historiador modern. García Morá serà el primer estudiós de les guerres sertorianes que situarà la ciutat de Tarraco dintre dels territoris que es van sumar a la revolta. D'aquesta manera es va convertir amb el primer destí cap a on es va dirigir Sertori després d'entrar a la *Citerior* a través dels Pirineus a inicis del 82 aC. Aquest autor es recolza amb la seva capitalitat, la seva situació costanera i en trobar-se a mig camí entre els Pirineus i el riu Ebre. D'aquesta manera la ciutat es va convertir amb una base d'operacions per organitzar la defensa del nord-est davant dels exèrcits enviats des de Roma. Aquest va ser el primer episodi de tensió bèl·lica i militar del nord-est peninsular. La principal font literària de l'Antiguitat que ens parla d'aquest moment és el grec Plutarc. Sertori tenia pressa per arribar a la seva destinació i prendre possessió del seu càrrec de governador de la *Citerior*. Un altre element important és que Sertori va dur a terme preparatius de guerra i va incrementar l'activitat bèl·lica. El general romà devia buscar el recolzament dels poderosos per afavorir els reclutaments de la població. Una mesura excepcional que va dur a terme va consistir

en situar l'exèrcit a les afores de les ciutats i albergar les tropes extramurs. Aquesta és segurament la primera referència al territori de la ciutat de Tarragona. La mesura devia anar encaminada a provocar el menor número de perjudicis sobre la ciutat i els seus habitants. En aquest context es podrien haver establert guarnicions militars al voltant de la *urbs*. A mes a més va armar als romans estables en edat militar, va fer construir màquines de guerra de tot tipus i trirrems. Un altre aspecte important a tenir present és que Sertori va trobar la *Citerior* pràcticament desguarnida, amb una situació de molta indefensió. La construcció d'estructures i la presa de mesures podia respondre a mecanismes duts a terme pel poder per atreure la població cap al seu bàndol. Aquests preparatius també tenien un caràcter d'autoafirmació i de control del poder. Territori i ciutat es devien preparar per fer front a Roma. Segons Morá, l'exèrcit d'Anni va creuar els Pirineus a inicis del 81aC i amb dos mesos va expulsar als rebels del nord-est obligant-los a embarcar cap a *Africa*. Gràcies a l'oposició dels Pirineus Sertori devia guanyar temps per organitzar-se. Segons Morá, una segona línia es va establir a les serralades litorals catalanes i superades aquestes, la línia es va establir al riu Ebre. Sertori devia abandonar la ciutat i el territori de *Tarraco* cap el riu Ebre i a *Carthago* va embarcar amb les seves tropes.

- El segon moment de tensió bèl·lica al nord-est peninsular va tenir lloc l'any 78 aC quan Hirtuleu, lloctinent de Sertori, va penetrar des del centre cap al nord-est peninsular. Amb anterioritat el governador de la *Citerior* havia abandonat el nord-est per aportar tropes de reforç al centre peninsular. Com a conseqüència el governador de la *Gallia Transalpina* va haver de mobilitzar efectius per frenar els rebels. El lloc on van topar els dos exèrcits va ser a *Ilerda*. García Morá diu que es devia ocupar una posició prop de la ciutat i es devien dur a terme diferents obres per preparar la defensa estratègica. Aquest moment no va afectar directament ni a la ciutat de *Tarraco* però el buit de poder i la pressió militar es devien fer sentir a les terres tarragonines. Aquest episodi va preparar l'entrada de Sertori l'any següent sobre el nord-est peninsular. El tercer gran moment de tensió militar va venir donat pels enfrontaments entre els exèrcits de Sertori i els de Pompeu a partir del 77 aC. Es van generar dues grans àrees. La zona entre el riu Segre i la plana d'Urgell i el riu Ebre eren zones de control de Sertori, mentre que Pompeu va iniciar l'ocupació dels territoris de la costa entre els Pirineus i el Llobregat. Sertori dominava les terres de l'interior mentre que Pompeu s'assegurava el domini sobre la costa. D'aquesta manera es devia donar un xoc en terres de cessetans, ilergetes i ilerconvans. Els exèrcits de Sertori es van haver de retirar al sud del riu Ebre. L'any 75 aC Pompeu ja devia haver controlat les ciutats costaneres tal i com evidencia la carta enviada al Senat. No obstant, aquest control sobre el litoral devia ser força dèbil ja que els seus exèrcits hivernaven a l'altre costat dels Pirineus. Amb el bon temps abandonaven els seus fortins i descendint per la *Via Heraclea* es dirigien cap al riu Ebre. Durant aquest moment es van donar els episodis definitius que marcarien el desenllaç del conflicte. Aquests van tenir lloc a la zona llevantina i a terres celtibèriques. *Tarraco* i el seu territori devien quedar com una zona de pas amb unes elits que basculaven entre Sertori o Pompeu, però sense mostrar una fidelitat demostrable a cap dels dos generals. L'activitat diplomàtica d'aquestes elits devia permetre que la ciutat no fos assaltada ni visqués un episodi de guerra entre els dos bàndols. La ciutat i el seu territori devien sofrir requises i peticions d'avituallament per fer front les despeses derivades del front de guerra.
- La situació costera de *Tarraco* era un dels factors estratègics que feia que tant com Sertori com Pompeu busquessin el seu control. El control del litoral permetia un cap de pont amb altres territoris mediterranis. En cas d'aïllament els exèrcits podien rebre ajuda des de terres d'ultramar. Potser per aquest motiu, Pompeu va buscar el control de la costa i l'aïllament de l'adversari a l'interior. Pompeu va haver de fer front als

pirates cilicis que eren aliats de Pompeu i que tenien la seva base a *Dianium*. Aquesta informació ens fa pensar que *Tarraco* no va ser mai la gran avaladora dels interessos de Sertori. La seva posició des del 82 aC fins el 72 aC no va ser de sòlid recolzament a cap dels bàndols. La guerra civil que va enfrontar a Sertori i Pompeu era un conflicte que no tenia present els interessos de la ciutat de *Tarraco*. Les seves èlits devien buscar el millor per la ciutat i el seu territori. Això els devia portar a adoptar una actitud ambigua i diplomàtica que els va ajudar a que la ciutat i el seu territori no fos devastat pels exèrcits que hi passaven. En tot cas, els exèrcits en moviment necessiten menjar i reposar. Les exigències dels dos bàndols devien afectar a la població que es devia veure obligada a bolcar part dels recursos per finançar d'aquesta manera la guerra.

- *Tarraco* només devia passar a mans de Pompeu quan la victòria sobre Sertori ja era definitiva. Malauradament no coneixem quin tipus d'organització es va dur a terme i com va afectar a la ciutat i el seu territori. Hi va haver un canvi en el poder i la victòria del nou general devia trobar la seva plasmació en l'esfera pública de la ciutat. El nou general havia de mostrar que ostentava el poder i es devia donar alguns tipus de pressa de possessió, assemblea o cerimònia en la que visualment la població s'adonava que les hostilitats havien finalitzat, el poder havia passat a un nou general i havia nascut d'aquesta manera un nou ordre.
- El segon gran episodi militar que va afectar el nord-est va ser la lluita entre Pompeu i Cèsar. Aquest conflicte va significar la fi de l'ordre que havia seguit la derrota de Sertori per part de Pompeu. Si les guerres sertorianes van tenir lloc durant tota una dècada i van afectar en diferents episodis el nord-est peninsular, la guerra civil amb Cèsar es va concretar a l'any 49 aC i va tenir com escenari les proximitats de la ciutat d'*Il·lerda*. L'exèrcit de Cèsar devia passar directament dels Pirineus a la ciutat d'*Il·lerda* sense passar per *Tarraco*. La ciutat i el seu territori van actuar com una zona de reraguarda des d'on l'exèrcit de Cèsar podia haver rebut avituallament en forma de bestiar i cereals o bé en forma de destacaments i contingents militars. Els tarragonins van enviar emissaris a Cèsar oferint la seva fidelitat. Després de la victòria, Cèsar va dur a terme una *deductio* en la que va assentar els veterans en el territori de *Tarraco*. Aquesta *deductio* podia haver estat la base d'una *centuriatio* de l'*ager* de la ciutat. D'aquesta manera el nou ordre resultant de la victòria sobre Pompeu va portar a la celebració d'una assemblea a Tarragona. El general va beneficiar a les ciutats que l'havien recolzat. En aquest context la ciutat podia haver rebut el rang de colònia. La presa de possessió es va donar a través d'aquesta assemblea que va trobar la seva plasmació física al territori amb la repartició de lots de terra entre els veterans. L'*ager* de *Tarraco* va passar a mans de les tropes llicenciades de Cèsar les quals devien fer arribar el nou ordre a la resta del territori i de la societat. L'existència de pobladors que havien sigut militars eren un element més de coerció i de romanització sobre la població indígena.
- Per resumir, *Tarraco* no va viure ni a la ciutat ni al territori les conseqüències directes de les guerres civils que el segle I aC van afectar el nord-est peninsular. No s'hi van dur a terme batalles que enfrontessin als contingents militars dels dos bàndols. Per tant, la ciutat i el territori no devien sofrir destruccions ni incendis ni pillatges. Però si que devia sofrir les conseqüències indirectes del conflicte com són la incertesa o la por que podien generar les notícies contradictòries sobre el pas i les intencions dels exèrcits que hi combatien. Els diferents generals devien buscar el recolzament de la població i devien dur a terme una política de difamació de l'adversari que podia haver fet aterrir a la població. Es devien dur a terme preparatius bèl·lics i potser es van millorar les defenses, es va construir maquinària de guerra i es va allistar població

civil ja que no es podia conèixer quin seria el desenllaç dels fets bèl·lics. Per altra banda, el pas d'exèrcits moltes vegades va acompanyat de confiscacions i incautacions i, segons quins destacaments, podien haver provocat petites incidències i destrosses. Però les fonts escrites són insuficients per abraçar aquests aspectes i cal fer ús de les fonts arqueològiques per poder obtenir noves dades sobre aquests moments.

- Ens trobem amb un territori que ha abandonat les antigues formes d'ocupació territorial centrades amb els *oppida* ibèrics i que busquen la colonització de les planes agrícoles a través de la multiplicació de petits assentaments durant el segle I aC. Aquests elements són exògens a les guerres civils del segle I aC i són el resultat lògic d'un procés de conquesta que es va iniciar l'any 218 aC i que es va anar incrementant al llarg del segle II aC. Durant el segle I aC ens trobem amb els primers tallers de ceràmica, les primeres *villae* i una multiplicació dels assentaments d'índole agrícola. Aquesta proliferació dels assentaments es troba en la conseqüent repartició de la terra a través d'un sistema de centuriació del territori que es basa amb la pròpia articulació ortogonal de la ciutat de Tarraco. La ciutat actuaria com un centre difusor de les influències itàliques que arribarien a través de la seva condició com a port comercial. Per tant, l'exèrcit i el port comercial van ser dos factors importants en els processos de difusió de models itàlics sobre l'ager interior. La societat era el resultat del mestissatge de les dinàmiques indígenes i les romanes. Però encara no s'havia arribat a una situació de societat plenament romana que basés l'articulació de la ciutat i del territori amb un sistema d'explotació racional. Segons el nostre parer, el territori de Tarraco era més receptor que exportador d'influències, idees i productes. Cal considerar el territori com un laboratori. S'experimentaven els processos d'explotació itàlics sobre unes terres que estaven en uns moments inicials de colonització.
- La centuriació i el repartiment de lots de la terra havia ajudat a organitzar i a expandir el control de la ciutat sobre el territori. El panorama d'inestabilitat es feia patent a la ciutat amb l'existència d'un campament a la Part Alta rodejat amb un sistema de defensa format per muralles i torres. Aquestes defenses eren una frontera entre l'interior del territori i la ciutat. Eren una plasmació del poder romà sobre la resta del territori. La dicotomia entre el campament militar a la Part Alta i la ciutat a la part baixa viu un moment d'unificació amb la prolongació de la muralla de campament a la ciutat i al port. En aquests moments s'articula un sistema d'*insulae* a la part baixa que gira en torn a un fòrum amb un temple de triple cel·la, molt a prop del port. Aquesta articulació de la ciutat ens fa pensar amb unes elits a la ciutat basades amb el comerç. Aquestes activitats estarien protegides per la religió i per l'exèrcit.
- Tarraco tindria l'aparença d'un campament militar però amb unes activitats econòmiques i socials que es trobaven en la base de la seva relació amb el territori. El sistema defensiu de la ciutat es devia expandir amb aquests moments d'inestabilitat. Però segons les dades arqueològiques les dues grans fases de la muralla de la ciutat ja s'havien donat. En aquest període d'inestabilitat del segle I aC es podia haver generat algun tipus de reformulació de la muralla que encara no ha estat detectada per l'arqueologia. Les notícies de la guerra, l'acceleració dels preparatius bèl·lics per part de Sertori o els processos d'organització i planificació posteriors podien haver generat alguns canvis sobre el sistema de defensa. A dia d'avui l'arqueologia sembla dir-nos que aquestes fortificacions devien ser molt puntuals i es devien concretar en petites reparacions i construccions molt difícils de detectar.

- L'activitat desplegada pel pas d'exèrcits és molt difícil de detectar ja que deixen un registre molt indeleble. Un dels grans indicadors del pas dels exèrcits són els objectes metàl·lics (*militaria*) i les monedes. Aquests objectes es poden detectar a partir de detectors de metalls. Les troballes de *glandes* a Picamoixons i Prades es relacionen amb foners baleàrics de la XII legió i amb Publi Muci Scaevola, llegat de Cèsar a Tarraco. La investigació ha permès reconstruir el trajecte que podia haver seguit una unitat de foners baleàrics des de les Illes Balears fins al front d'Ilerda a través d'un pas alternatiu per les serralades prelitorals i Prades. Els campaments temporals també són molt difícils de detectar ja que no es construeix amb materials petris i només deixen alguns orificis sobre el registre i escasses evidències ceràmiques. En canvi, en els últims anys s'ha començat a calibrar a l'ager de Tarraco l'existència de *castella*, fortins construïts amb zòcols de pedra, alçats de tàpia i cobertes vegetals. Aquestes construccions tenien un paper important en el control de les vies de comunicació i de passos estratègics a través del territori. En el territori de Tarraco s'ha excavat el *castellum* de Puigpelat i està en procés d'excavació el jaciment de la Costa de la Serra a l'Argilaga. A priori podem distingir dues construccions que segueixen estils constructius diferents, amb torres de planta circular o semicircular al *castellum* de Puigpelat amb torres o estructures de planta rectangular o quadrangular al *castellum* de la Costa de la Serra. Són assentaments que han arribat als nostres dies molt deteriorats i dels que només se n'ha conservat una part. Però semblen respondre a dues construccions distants en el temps i en els motius de la seva construcció. A dia d'avui no podem precisar en quin moment del segle I aC es van construir. Mentre que els arqueòlegs del jaciment de Puigpelat semblen defensar una construcció amb una continuïtat al llarg del temps fins al seu desmuntatge en època d'August quan s'instaurà la *pax romana* sobre el territori, els arqueòlegs del jaciment de la Costa de la Serra semblen defensar una construcció amb una vida més puntual i una funcionalitat més específica. El jaciment de Puigpelat està obert cap al riu Francolí i sembla defensar el pas del Coll de Lilla i la part alta dels rius Francolí i Gaià. D'aquesta manera semblen protegir la via indirecta que anava cap a Ilerda sense passar per Tarraco en el tram entre Vilafranca i Montblanc. En canvi, el jaciment de la Costa de la Serra està obert cap al sector més occidental del Camp de Tarragona, entre el riu Francolí i el Coll de Balaguer. Protegeix bona part de la via que anava de Tarraco a Ilerda resseguint el riu Francolí fins al pas de la Riba. Les dues construccions no devien tenir un contacte visual directe amb la ciutat de Tarraco.
- L'estudi d'aquestes construccions es pot enfocar des del punt de vista de la inestabilitat del segle I aC, en una lluita entre romans que busquen el control del territori i els seus recursos per tenir avantatges estratègics i logístics davant de l'adversari. Per altra banda, també es poden enfocar des del punt de vista de la necessitat de disposar de guarnicions sobre el territori per garantir la seguretat en les vies de comunicació i en el pas de mercaderies. Podrien tenir un paper tant dintre dels moviments tàctics derivats de les guerres civils com dintre del control del territori per part de la ciutat. Era una forma de fer arribar el món romà a punts allunyats de la ciutat de Tarragona. Els murs i les torres eren una prolongació de les defenses de Tarraco sobre el territori. De la mateixa manera que Tarraco era un cap de pont de Roma a Hispania aquests *castella* podien ser una avantguarda de la ciutat de Tarraco al seu territori. Podien tenir un rol de vigilància i policial sobre el repartiment de terra entre els colons i els problemes que se'n podien derivar. L'estudi del territori de Tarraco com si fos un gran taulell o escenari en el que els diferents generals anaven movent les seves tropes en funció dels moviments de l'adversari, pot provocar males interpretacions. Segurament que el territori de Tarraco no responia a una lògica unitària pensada en criteris militars. No obstant, la descoberta d'aquests *castella* i l'existència del *castellum* d'Olièrdola en el contrapunt més oriental del

territori de *Tarraco* ens fa pensar amb zones amb necessitats de defensa especials sigui per les seves característiques o bé per moments d'inestabilitat puntuals. La construcció de *castella* es devia poder complementar amb altres punts de guaita en posicions destacades del territori. D'aquesta manera podem aventurar l'existència de *castella* al Casalot de Vistabella, al Mas de Gibert al nord del poble dels Pallaresos, al cim del Montgròs a Sant Pere de Ribes i al cim del Gallicant a Arbolí. Els estudis de visibilitat han mostrat una zona sense control visual entre el riu Gaià i el riu Foix. Això ens fa pensar que en aquest indret hi hauria d'haver un *castellum* que defensés part del trajecte de la *Via Heraclea* per aquest punt.

- Finalment només considerar que hi ha moltes coses per seguir treballant sobre aquests moments. En aquest treball hem hagut de seleccionar alguns temes i descartar-ne d'altres. També ens ha ajudat a veure que l'Antiguitat està ple de mancances i llacunes i que cal valorar les petites aportacions que la investigació va aportant a poc a poc. Seria molt interessant poder completar aquest treball comparant l'articulació del territori de *Tarraco* al segle I aC amb el d'altres territoris d'*Hispania*, d'*Italia*, de la *Gallia*, de la *Germania* o d'*Africa*. De quina manera va enfocar el poder romà l'explotació de territoris no itàlics amb unes característiques històriques i territorials diferents a les de *Tarraco*. Segurament que la gestió del territori de *Tarraco* va ser més proper al d'*Italia* que el que es podia haver donat a zones més allunyades de la Mediterrània i que devien seguir uns patrons d'assentament i d'explotació totalment diferents. Paral·lelament ens agradaria poder continuar amb la localització i descobriment de nous assentaments que puguin ajudar a respondre incògnites sobre aquests moments. El Camp de Tarragona en època romana encara és un món desconegut i per descobrir, l'efecte de les guerres civils del segle I aC s'està començant a interpretar. Aquest treball pot ser la llavor d'un posterior estudi sobre el segle I aC a la resta del nord-est peninsular.

6. BIBLIOGRAFIA

6.1 Fonts primàries

- Apiano. *Historia romana*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1980: 34.
- César, Cayo Julio. *Memorias de la Guerra Civil. Volumen I*, Ediciones Alma Mater. Barcelona, 1959.
- César, Cayo Julio. *Memorias de la Guerra Civil. Volumen II*, Ediciones Alma Mater. Barcelona, 1961.
- Cicerón, Marco Tulio. *Discursos I*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1990: 139.
- Cicerón, Marco Tulio. *Discursos V*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1995: 211.
- Estrabón. *Geografía I i II*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1991: 159.
- Estrabón. *Geografía III i IV*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1992: 169.
- Florus, Luci Anneu. *Gestes dels romans I*, Fundació Bernat Metge. Barcelona, 1980.
- Frontinus, Sextus. *The stratagems of Sextus Julius Frontinus. Stratagems and aqueducts*, Loeb classical library. London, 1980: 174.
- Frontino. *Los acueductos de Roma*, CSIC, Colección hispánica de autores griegos y latinos. Madrid, 1985.
- Gelio, Aulo. *Noches áticas I*, Universidad de León. Salamanca, 2006.

- Livio, Tito. *Periòcas*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1995: 210.
- Livio, Tito. *Fragments*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1995: 210.
- Obsecuente, Julio. *Libro de los prodigios*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1995: 210.
- Orosio. *Historias I-IV*, Biblioteca Clásica Gredos. Madrid, 1982: 53.
- Orosio. *Historias V-VII*, Biblioteca Clásica Gredos. Madrid, 1982: 54.
- Plutarco. *Vidas paralelas VI. Alejandro-César. Agesilao-Pompeyo. Sertorio- Éumenes*, Biblioteca Clásica Gredos. Madrid, 2007: 363.
- Plutarco. *Vidas paralelas I. Teseo-Rómulo. Licurgo-Numa*, Biblioteca Clásica Gredos. Madrid, 1985: 77.
- Salustio, Gaio. *Fragments de las «Historias»*, Biblioteca Clásica Gredos, Editorial Gredos. Madrid, 1997: 246.
- Vegecio, Flavio. *Compendio de técnica militar*, Cátedra, Letras Universales. Madrid, 2006.

6.2 Fonts secundàries

- ADSERIAS, M. RAMON, E. 2004. "La vil·la romana del Vilar (Valls. Alt Camp", *Quaderns de Vilaniu* 45, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 5-18.
- ADSERIAS, M. RAMON, E. 2008. "La vil·la romana del Vilar (Valls. Alt Camp" a J.M. VERGÈS; J. LÓPEZ (coord.), *Valls i la seva història. Volum II. Prehistòria i història antiga*. Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 369-377.
- ALBERICH, J. MATAS, B. 1998, "La historiografia llatina", *Classinosi*, Edicions la Magrana, 29. Barcelona, 245-269.
- ASENSIO, D., MORER, J., POU, J. 2003, "La ciutadella ibèrica de Toixoneres (Calafell)" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 267-283.
- ARRAYÁS, I. 2005, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss III-I a.C.)*, Col·lecció Instrumenta, 19. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- ASPA, J. 1995, "Introducción", *Cicerón. Discursos V*, Biblioteca Clásica Gredos, 139. Editorial Gredos, Madrid, 103-111.
- BELARTE, M.C. CANELA, J. EUBA, I. LÓPEZ, D. VALENZUELA, S. 2017, "¿Depósito votivo o destrucción de necrópolis?: el silo protohistórico de El Pontarró (La Secuita. Tarragona)", *Trabajos de prehistoria* N°2, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid, 355-374.
- BELARTE, M.C. CANELA, J. LÓPEZ, J. OTERO, N. 2018, *Memòria de les excavacions arqueològiques desenvolupades a la Costa de la Serra (La Secuita, Tarragona)*. Campanyes de 2015, 2016 i 2017. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.
- BENET, C., BURÈS, L., CARRETÉ, J.M., FÀBREGA, X., MACIAS, J.M., REMOLÀ, J.A. 1992, "Intervenció arqueològica en els assentaments ibero-romans de l'Albornar (Baix Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2. Universitat de Lleida, Lleida, 155-175.
- BENNETT, C.E. 1980, "The life and Works of Sextus Julius Frontinus", *Frontinus. Stratagems and aqueducts*, Loeb Classical Library, 174. Harvard University Press, London, XI-XXXIX.
- BLE, E. 2015, *Guerra y conflicto en el nordeste de Hispania durante el período romano republicano (218 - 45 aC). La presencia del ejército romano a partir de sus evidencias arqueológicas metálicas* (Tesi doctoral), Universitat de Barcelona, Barcelona.
- BODELÓN, S. 1997, "Orosio: una Filosofía de la Historia", *Memorias de Historia Antigua*, XVIII. Universidad de Oviedo, Oviedo, 59-80.

- BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; ROS, A.; SENABRE, M.R.; SOCIAS, J. 2003, "Olèrdola i el seu territori en els segles II-I aC", a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 349-361.
- BOSCH, F. DÍAZ, M. MACIAS, J. M. 2009, "La vil·la romana de la Burguera (Salou, *Ager Tarraconensis*): avanç preliminar" a V. REVILLA; J.-R. GONZÁLEZ; M. PREVOSTI (eds.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes de la Tarraconense Volum II*, Monografies, 10. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs i Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 155-163.
- BUFFAT, LL. 2008, "Las villae del *ager tarraconensis* I" a V. REVILLA; J.-R. GONZÁLEZ; M. PREVOSTI (eds.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes de la Tarraconense Volum I*, Monografies, 10. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs i Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 145-159.
- CABRELLS, I. GEBELLÍ, P. 2011, "La terreseria del Mas d'en Corts (Reus)" a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 496-546.
- CADIOU, F. NAVARRO, M. (eds) 2014, *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-ler s. a.C)*, Ausonius Éditions, Bordeaux.
- CANELA, J. OTERO, N. 2014, *Memòria de la prospecció geofísica al jaciment de la Costa de la Serra (la Secuita, Tarragonès) duta a terme el 25 de novembre de 2014*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya
- CAPEL, H. 2003, "A modo de introducción: los problemas de las ciudades. *Urbs, civitas i polis*", *Ciudades, arquitectura y espacio urbano*, Colección Mediterráneo Económico. Caja rural intermediterránea Cajamar, Almería, 9-22.
- CARRETÉ, J.M. KEAY, S. MILLET, M. 1995, *A roman provincial capital and its hinterland: the survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, *Journal of roman archaeology*, Suppl., 15, Ann Arbor, Portsmouth.
- CONTRERAS, J. RAMOS, G. RICO I. 1992, *Diccionario de la Religión Romana*, Instrumenta Studiorum. Ediciones Clásicas, Madrid.
- DALMAU, M. 2013, "El poblament en època antiga a l'Argilaga i els seus voltants (segles V aC-V dC)" a M. PREVOSTI; J. GUITART (drs.), *Actes del Simposi Internacional de l'Ager Tarraconensis 5*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 105-118.
- DÍAZ, M. 2000, "Tipocronología de los contextos cerámicos tardo-republicanos en Tarraco", *Empúries* 52. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 201-260.
- DÍAZ, M. 2003, "Valoración comercial de Tarraco: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia", *Bolskan. Revista de arqueología oscense* 20. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 67-82.
- DÍAZ, M. 2009, "El Castellum de Puigpelat", *Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia*, 5. Fundació Privada Liber, Tarragona.
- DÍAZ, M. 2013, "El castellum de Puigpelat, un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la Tarraco republicana" a M. PREVOSTI; J. GUITART (drs.), *Actes del Simposi Internacional de l'Ager Tarraconensis 5*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 355-365.
- DÍAZ, M. RAMÍREZ, R. 2015, "El asentamiento militar de Puigpelat (Alt Camp, *ager tarraconensis*), un castellum tardorrepublicano en tierras tarraconenses", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25. Universitat de Lleida, Lleida, 263-279.
- FIZ, I. 2011, "La visibilitat com a estudi del poblament de l'*ager Tarraconensis*" a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 296-360.
- GARCÍA, F. 1991a, *Un episodio de la Hispania Republicana: la Guerra de Sertorio. Planteamientos iniciales*, Universidad de Granada, Granada.

- GARCÍA, J. 1991b, "Introducción general", *Estrabón. Geografía. Libros I-II*, Biblioteca Clásica Gredos, 159. Editorial Gredos, Madrid, 7-184.
- GASCÓ, F. 1981, "La teoría de los cuatro imperios. Reiteración y adaptación ideológica. I. Romanos y griegos", *Habis*, 12. Universidad de Sevilla, Sevilla, 179-196.
- GEBELLÍ, P. 2007, *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades, en època romana*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus.
- GONZÁLEZ, T. 1985, "Introducción", *Frontino. Los acueductos de Roma*, Colección hispánica de autores griegos y latinos, 78. CSIC, Madrid, IX-LXXVIII.
- GOROSTIDI, D. 2010, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- GUITART, J. PALET, J.M. PREVOSTI, M. (coord.) 2003, "La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori" a *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- GUITART, J. PALET, J.M. PREVOSTI, M. 2003, "La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona,
- JÁRREGA, R. 2011, "Excavacions al jaciment romà de les Bassasses (Cambrils)", a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 249-270.
- JÁRREGA, R. ABELA, J. 2011, "Estudi dels materials", a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 141-206.
- ICART, J. 1980, "Introducció", *L. Anneu Florus. Gestes dels romans I*, Escriptors llatins. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 9-40.
- JÁRREGA, R. PREVOSTI, M. (edrs.) 2014, *Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- JÁRREGA, R. SÁNCHEZ, E. 2008. *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Hic et Nunc, 3. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- LÓPEZ, A., FIERRO, J., 1990, "La época romana en Darro (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)", *Espacio, tiempo y forma, Serie I. Prehistoria y Arqueología*, 3. UNED, 203-254.
- LÓPEZ, J. PREVOSTI, M. 2010, "El poblament rural del Camp de Tarragona en època tardorrepublikana (segles II-I aC)", *Time of changes. In the beginning of the Romanization*, Studies on the rural world in the roman period, 5. Universitat de Girona, 109-138.
- LÓPEZ, J. PREVOSTI, M. FIZ, I. 2011, "Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies" a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 372-403.
- LÓPEZ, J. 2013a, "Glandes inscriptae a l'ager Tarraconensis", *Tarraco Biennal. Actes 1er Congrès Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània Romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy*. Fundació Privada Mútua Catalana, Tarragona, 175-184.
- LÓPEZ, J. 2013b, "César contra Pompeyo. Glandes inscriptae de la batalla de Ilerda (49 aC)", *Chiron, Vol. 43*. Deutschen Archaologischen Instituts, Berlí, 431-457.
- LÓPEZ, J. A. 2014, *La guerra hispana de Sertorio. 82-72 a. C.*, Guerreros y Batallas, 94. Almena, Madrid.

- MACIAS, J. M. MENCHON, J. J. 2007, *La vil·la romana dels Hospitals. El Morell, Tarragona. Un assentament de la via De Italia in Hispanias*, Hic et Nunc, 1. Universitat Rovira i Virgili i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MAR, R. RUIZ, J. GRIS, F. BELTRÁN, J. A. 2015, *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibérica a la construcción del templo de Augusto*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 5. Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- MAR, R. RUIZ, J. GRIS, F. BELTRÁN, J. A. VIVÓ, D. 2018, *Hereus de Tàrraco. Tarragona. Patrimoni Mundial. Una nova visió*, Col·lecció el Mirall, 1. Arola Editors, Tarragona.
- MARCOS, M.A. DOMÍNGUEZ, A. 2006. "Introducción general", *Aulo Gelio. Noches áticas I, Libros I-X*, Universidad de León, Salamanca, 9-58.
- MARINER, S. 1961. "Introducción", *César. Memorias de la guerra civil. Volumen I*, Colección hispánica de autores griegos y latinos. Ediciones *Alma Mater*, Barcelona, IX-LXI.
- MEANA, M.J. PIÑERO, F. 1992, "Introducción", *Estrabón. Geografía. Libros III-IV*, Biblioteca Clásica Gredos, 169. Editorial Gredos, Madrid, 9-24.
- MENCHÓN, J. MASSÓ, J. 1999, *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC-XX dC)*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, Tarragona.
- MIRET, M. 2003, "El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 363-376.
- MOLINA, J. 2008, "La villa romana: de las fuentes escritas a la creación del concepto histórico" a V. REVILLA; J.-R. GONZÁLEZ; M. PREVOSTI (edrs.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes de la Tarraconense Volum I*, Monografies, 10. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs i Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 37-48.
- MOLIST, N. "La fortificación tardorrepublicana de Olèrdola y el control del acceso norte a Tarraco" a F. SALA-SELLÉS; J. MORATALLA (coord.), *Las guerras civiles romanas en Hispania: una revisión histórica desde la Contestania*. Museo Arqueológico de Alicante i Universidad de Alicante, Alicante, 229-294.
- MORER, J. RIGO, A. 2003a, "Jaciments ibèrics en el traçat de l'autopista A-16. Noves dades per a l'estudi del poblament a la Cossetània" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 317-326.
- MORER, J. RIGO, A. 2003b, "Les Guàrdies (El Vendrell, Baix Penedès). Un assentament metal·lúrgic d'època ibèrica" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 327-338.
- MORERA, J. OLESTI, O. OLLER, J. 2016, "El control del Pirineo en época ibérica y romana republicana. El caso de la Cerdanya", a J. PERA; J. VIDAL (coord.), *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Libros Pórtico, Zaragoza, 137-166.
- MORILLO, Á. 2008, "Criterios arqueológicos de identificación de los campamentos romanos en Hispania", *Saldvie. Estudios de prehistoria y arqueología*, 8. Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 73-93.
- MORILLO, Á. 2014, "Campamentos y fortificaciones tardorrepublicanas en Hispania. «Calibrando a Sertorio»" a F. SALA-SELLÉS; J. MORATALLA (coord.), *Las guerras civiles romanas en Hispania: una revisión histórica desde la Contestania*. Museo Arqueológico de Alicante i Universidad de Alicante, Alicante.

- NOGUERA, J. PRINCIPAL, J. 2014, "La actividad militar y la problemàtica de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C)" a F. CADIOU; M. NAVARRO (coord.), *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIe-Ier s. a.C.)*. Université de Bordeaux, Bordeaux, 31-56.
- OLESTI, O. OLESTI, F. "L'Ager Tarraconensis i les muntanyes de Prades. Un espai colonial mal conegut" a M. PREVOSTI; J. GUITART (drs.), *Actes del Simposi Internacional de l'Ager Tarraconensis 5*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 45-73.
- OLLER, J. 2015, *El territorio y poblamiento de la Layetania interior en época antigua (ss. IV AC – I DC)*, Col·lecció Instrumenta 51. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- PADRÓS, C. 2016. *La implantació militar romana a Catalunya: caracterització d'espais militars al NE de la Citerior en època tardorepublicana (ss. II-I aC)* (Tesi doctoral). Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- PADRÓS, C. RUIZ, J. (eds.) 2015. "Castella et praesidia a la façana mediterrània de la Hispània tardorepublicana", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, nº25. Universitat de Lleida. Lleida.
- PALET, J. M. 2003, "L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic" a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona, 211-229.
- PALET, J. M. ORENGO, H. A. 2010. "Les centuriacions de l'ager Tarraconensis: organització i concepcions de l'espai" a M. PREVOSTI; J. GUITART (dirs.), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona, 121-154.
- PALET, J. M. ORENGO, H. A. RIERA, S. 2010. "Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de Barcino (Barcelona) y Tarraco (Tarragona): una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales" a P. L. DALL'AGLIO; G. ROSADA (eds.), *Atti del convegno sistema centuriali e opere di assetto agrario tra età romana e primo Medioevo*, Agri Centuriati. An international journal of landscape archaeology, 7. Fabrizio Serra Editore, Pisa-Roma, 113-129.
- PÉREZ, A. 1985, "Introducción general", *Plutarco. Vidas paralelas I. Teseo-Rómulo. Licurgo-Numa*, Biblioteca Clásica Gredos, 77. Editorial Gredos, Madrid, 7-147.
- PREVOSTI, M. PALET, J. M. SABATÉ, G. MORÉ, J. POU, J. GUITART, J. 2003a, "Campanyes de prospeccions arqueològiques al Baix Penedès, Castellet i la Gornal i Cubelles" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 173-180.
- PREVOSTI, M. PALET, J. M. SABATÉ, G. MORÉ, J. POU, J. GUITART, J. 2003b, "Les vil·les romanes de Mas Quefa i de Tomoví (el Baix Penedès)" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 181-187.
- PREVOSTI, M. 2008, "Las villae del ager tarraconensis II" a V. REVILLA; J.-R. GONZÁLEZ; M. PREVOSTI (eds.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes de la Tarraconense Volum I*, Monografies, 10. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs i Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 161-182.
- PREVOSTI, M. 2010. "La ciutat de Tarraco, entre nucli urbà i territori" a M. PREVOSTI; J. GUITART (drs.) 2010. *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 25-111.

- PREVOSTI, M. 2015. "La diversité de l'habitat rural dans l'Ager Tarraconensis à l'époque républicaine", *Villas, farms, rural settlements. A regional approach*, Studies on the rural world in the roman period, 7. Universitat de Girona, Montpellier, 153-170.
- PREVOSTI, M. GUITART, J. (dirs.) 2010. *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- PREVOSTI, M. GUITART, J. (dirs.) 2011, *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- PREVOSTI, M. LÓPEZ, J. GUITART, J. (edrs) 2013, *Ager Tarraconensis 5. Actes del Simposi internacional*, Documenta, 16. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- REMOLÀ, J. A. (coord.) 2008, *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum, 13. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- REMOLÀ, J. A. 2003. "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)", *Butlletí Arqueològic*, 25. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona, 57-87.
- REMOLÀ, J. A. 2007. "La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)" a J. A. REMOLÀ (coord), *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum, 13. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 118-132.
- REVILLA, V. 2003, "Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell)" a J. GUITART; J.M. PALET; M. PREVOSTI (coord.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 285-301..
- REVILLA, V. 2006, "L'ocupació ibèrica i romana al Vilarenc (Calafell. Baix Penedès): resultats de les darreres campanyes", *Tribuna d'Arqueologia*, N° 2004-2005. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 157-178.
- REVILLA, V. GONZÁLEZ, J.-R. PREVOSTI, M. (edrs.) 2008. *Actes del Simposi: Les vil·les romanes de la Tarraconense Volum I i II*, Monografies, 10. Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs i Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- RODRÍGUEZ-PANTOJA, M. 1990, "Introducción general", *Cicerón. Discursos I*, Biblioteca Clásica Gredos, 139. Editorial Gredos, Madrid, 7-156.
- ROIG, J.F. BENET, C. 2004, *Memòria dels treballs arqueològics desenvolupats al jaciment "Camí del Molí" Alcover (Alt Camp). Juliol de 2004*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- ROIG, J.F. GARCÍA, P. 2006, *Memòria de la intervenció arqueològica del projecte T-53 Unidad de Oxidación vía húmeda de sosa gastada de C. I. de Repsol Petróleo. La Poble de Mafumet, Tarragonès. 14 i 15 de març / 13 d'abril i 13 de maig / 25 i 26 de juliol de 2005*, Memòria d'excavació, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
- ROIG, J.F. 2007, "Darreres evidències d'època romana a l'actual terme d'Alcover: el Camí del Molí i el Vila-Sec", *Recerca 114*. Butlletí centre d'estudis alcavorencs, Alcover, 45-60.
- ROMEO, F. 2005. "Notas para un glosario de términos referentes a los sistemas defensivos de la Antigüedad", *Saldvie. Estudios de prehistoria y de arqueología*, 5. Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 191-213.
- RUSSO, F. 2004, *L'artigleria delle legioni romani*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, Roma.
- SALA-SELLÉS, F. MORATALLA, J. (edrs.) 2014. *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, Museo Arqueológico de Alicante i Universidad de Alicante. Alicante.
- SALINAS, M. 2014. "Apuntes en torno a las guerras sertorianas: evolución e impacto sobre el poblamiento y la ordenación territorial del valle del Ebro", *Espacio, tiempo y*

- forma. Serie II Historia Antigua. Revista de la facultad de geografía e historia, 27.* UNED, Madrid.
- SÁNCHEZ, E. 1982, "Introducción general", *Orosio. Historias. Libros I-IV*, Biblioteca Clásica Gredos. Editorial Gredos, Madrid, 7-73.
 - SANCHO, A. 1980, "Introducción general", *Apiano. Historia romana I*, Biblioteca Clásica Gredos, 34. Editorial Gredos, Madrid, 8-39.
 - SEGURA, B. 1997, "Introducción general", *Salustio. Conjuración de Catilina. Guerra de Jugurta. Fragmentos de las «Historias»*, Biblioteca Clásica Gredos, 246. Editorial Gredos, Madrid, 7-59.
 - SOLÉ, D. 1996, "Interrogants sobre el taller ibèric de Fontscaldes", *Quaderns de Vilaniu* 29. Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 109-128.
 - TERRADO, P. 2019, *El puerto de Tarraco en época romana (siglos II aC – III dC). Fuentes, historiografía y arqueología*. Autoritat Portuària de Tarragona i Arola Editors, Tarragona.
 - VALDÉS, P. 2015. "La república romana entre Cayo Mario y Julio César", *Desperta Ferro. Historia militar y política de la Antigüedad y el Medievo*, 5. Desperta Ferro Ediciones, Madrid, 6-9.
 - VALLORI, B. RUEDA, C. BELLÓ, J. P. (edrs.) 2019. *Accampamenti, guarnigioni e assedi durante la Seconda Guerra Punica e la conquista romana (secoli III-I a.C.): prospettive archeologiche*. Edizioni Quasar di Severino Tognon, Roma, 2019.
 - VILASECA, A.; ADIEGO P. 2002, "El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)", *Tribuna d'Arqueologia*, 1998-1999. Barcelona, 259-276.
 - VILASECA, A.; CARILLA, A. 1999, "L'assentament romà de la Clota, Creixell, Tarragonès", *Miscel·lània Penedesenca*, 24. Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès, 349-379.
 - VILLAR, J.A. "Introducción", *Tito Livio. Períocas. Períocas de Oxirrinco. Fragmentos. Julio Obsecuente. Libro de los prodigios*, Biblioteca Clásica Gredos, 210. Editorial Gredos, Madrid.

APPÈNDIX A: FOTOGRAFIES I PLANTES

- Fig.1** Restitució aproximada de la planta del primer *castrum* de *Tarraco*
Fig.2 Planta de la Part Alta de *Tarraco* amb els elements de defensa de la Fase I
Fig.3 Vista de la torre del Minerva a la muralla de *Tarraco*
Fig.4 Planta de la torre de Minerva amb la cambra interior i la posició de les balistes
Fig.5 Vista de la torre del Cabíscol i una poterna de la muralla de *Tarraco*
Fig.6 Vista de la torre de l'Arquebisbe de la muralla de *Tarraco*
Fig.7 Una de les portelles de la muralla de *Tarraco*
Fig.8 La porta dels Socors i espitlleres del cos de guàrdia
Fig.9 Plànol topogràfic de *Tarraco/Kesse* a finals del segle II aC
Fig.10 Reconstrucció del Fòrum republicà de *Tarraco* al voltant del primer capitolí
Fig.11 Reconstrucció en 3D i planta de la primera fase del capitolí del Fòrum de la Colònia
Fig.12 Paviment d'*opus signinum* tessel·lat de la cella central tallat per la trinxera de cimentació de la primera gran reforma del temple del fòrum de la ciutat de *Tarraco*
Fig.13 Reconstrucció en 3D i planta de la segona fase del capitolí del Fòrum de la Colònia
Fig.14 Mapa de densitat de jaciments en època republicana a l'Argilaga i els seus voltants
Fig.15 Situació general dels jaciments republicans per tipologia a la dreta del riu Francolí
Fig.16 Distribució i tipologia de jaciments d'època republicana a la Cossetània Oriental
Fig.17 Trames centuriades de l'*ager Tarraconensis*
Fig.18 Articulació entre les trames centuriades i *Tarraco*
Fig.19 Planta de la fase republicana del jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca. Tarragonès)
Fig.20 Restes republicanes de la vil·la romana del Moro (Torredembarra. Tarragonès)
Fig.21 Vista des de l'oest de les restes dels banys tardorepublicans de la vil·la del Moro (Torredembarra. Tarragonès)
Fig.22 Paviment d'*opus signinum* tessel·lat dels banys de la vil·la republicana del Moro (Torredembarra. Tarragonès)
Fig.23 Fotografia dels paviments tessel·lats de la vil·la romana de la Beneta (La Secuita. Tarragonès)
Fig.24 Planta de les restes de la Clota (Creixell. Tarragonès)
Fig.25 Restitució de la planta de les restes de la Clota (Creixell. Tarragonès)
Fig.26 Vista general de la Clota (Creixell. Tarragonès)
Fig.27 El forn ceràmic de la Coma de Fontscaldes (Valls. Alt Camp)
Fig.28 Planta del primer assentament romà del Vilarenc (Calafell. Baix Penedès)
Fig.29 Planta de les estructures de la *figlina* de Darró (Vilanova i la Geltrú. Garraf)
Fig.30 Planta esquemàtica de la *figlina* de Darró. H1 i H2: forns. DA: Dependència Annexa. BD: Bassa de decantació (Vilanova i la Geltrú. Garraf)
Fig.31 Planta del Mas Sarda II (La Pobla de Mafumet. Baix Camp)
Fig.32 Fonamentació del *granarium* de la vil·la romana de la Burguera a Salou (Tarragonès)
Fig.33 Vista general de dues habitacions de les fases III i IV del Vilar (Valls. Alt Camp)
Fig.34 Estructura d'emmagatzematge del Camí del Molí (Alcover. Alt Camp)
Fig.35 Planta de les Planes del Roquís (Riudoms. Baix Camp) amb la fase tardorepublicana ressaltada
Fig.36 Fase 5 de les restes romanes de la Ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell. Baix Penedès)
Fig.37 Planta de les estructures del sector 1100 en els Camps 1 i 2 de l'Albornar (Santa Oliva. Baix Penedès)
Fig.38 Planta la fase 4 de les Guàrdies (El Vendrell. Baix Penedès)
Fig.39 Planta de Can Masalleras a Sant Pere de Ribes (El Garraf)

- Fig.40** Planta de Corral d'en Guardiola (Vilanova i la Geltrú. El Garraf)
- Fig.41** Planta de Mas de Bassa (El Vendrell. Baix Penedès)
- Fig.42** Muralla i torre 3 d'Olèrdola. Flanc dret de la porta (Alt Penedès)
- Fig.43** Muralla est i torre 1 d'Olèrdola (Alt Penedès)
- Fig.44** Restes de la talaia romana d'Olèrdola (Alt Penedès)
- Fig.45** Gran cisterna d'Olèrdola (Alt Penedès)
- Fig.46** Planta general de les restes conservades del *castellum* de Puigpelat (Alt Camp)
- Fig.47** Planta general i límits hipotètics del *castellum* de Puigpelat (Alt Camp)
- Fig.48** Restitució 3D del *castellum* de Puigpelat (Alt Camp)
- Fig.49** Projectils recuperats al *castellum* de Puigpelat (Alt Camp) i reproducció d'una *ballista*
- Fig.50** Projectils 1-21 de Picamoixons (Alt Camp) amb la inscripció *SCAE*
- Fig.51** Projectils de Prades (Baix Camp). a)Projectil amb la llegenda *SCAE*. b) c) d) Projectils amb la llegenda *XII*.
- Fig.52** Projectils de Jesús (Tortosa. Baix Ebre). a)Projectil amb la llegenda *XII*. b) Projectil amb la llegenda *CN MAG*.
- Fig.53** Torre W del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2015.
- Fig.54** Torre W del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2015.
- Fig.55** Torre W del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2016.
- Fig.56** Moment d'excavació de la cisterna 1 de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2017
- Fig.57** Torre E del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2017

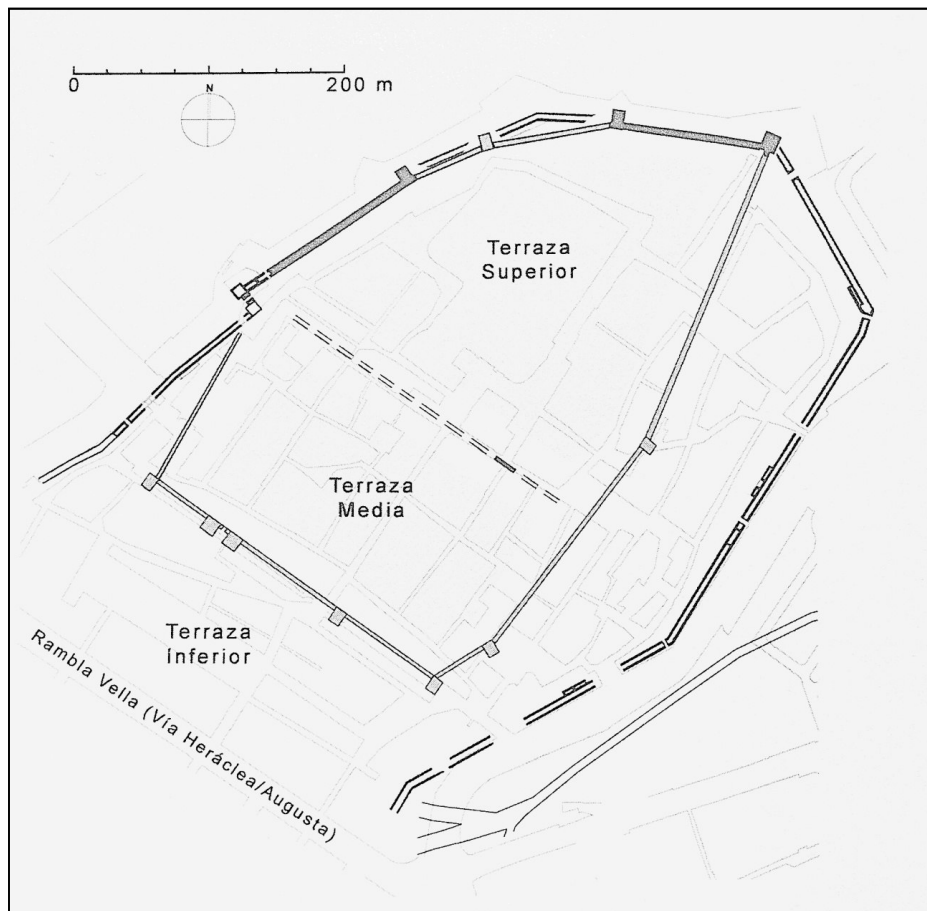

Fig.1 Restituïció aproximada de la planta del primer *castrum* de *Tarraco* (Mar *et al* 2015, 62).

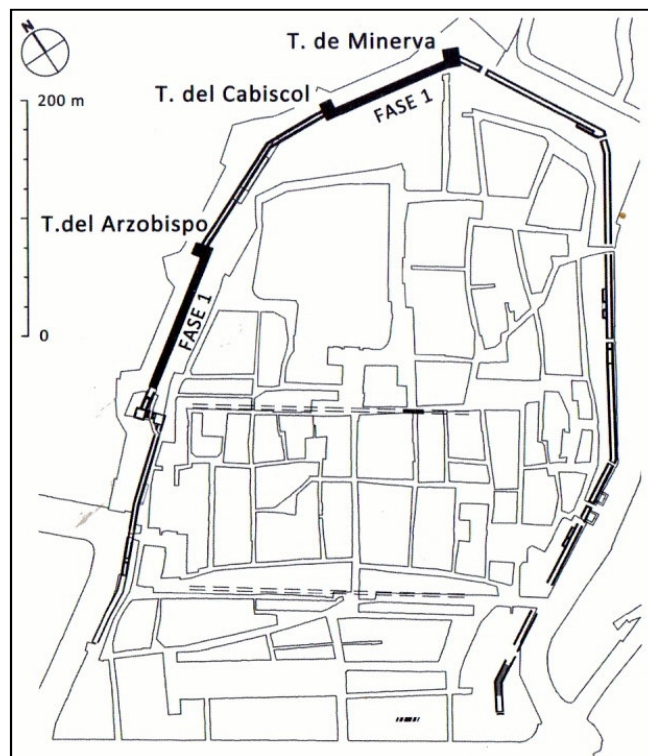

Fig.2 Planta de la Part Alta de *Tarraco* amb els elements de defensa de la Fase I (Mar *et al* 2015, 53, fig. 20)

Fig.2 Vista de la torre del Minerva a la muralla de *Tarraco* (Font: Elaboració pròpia).

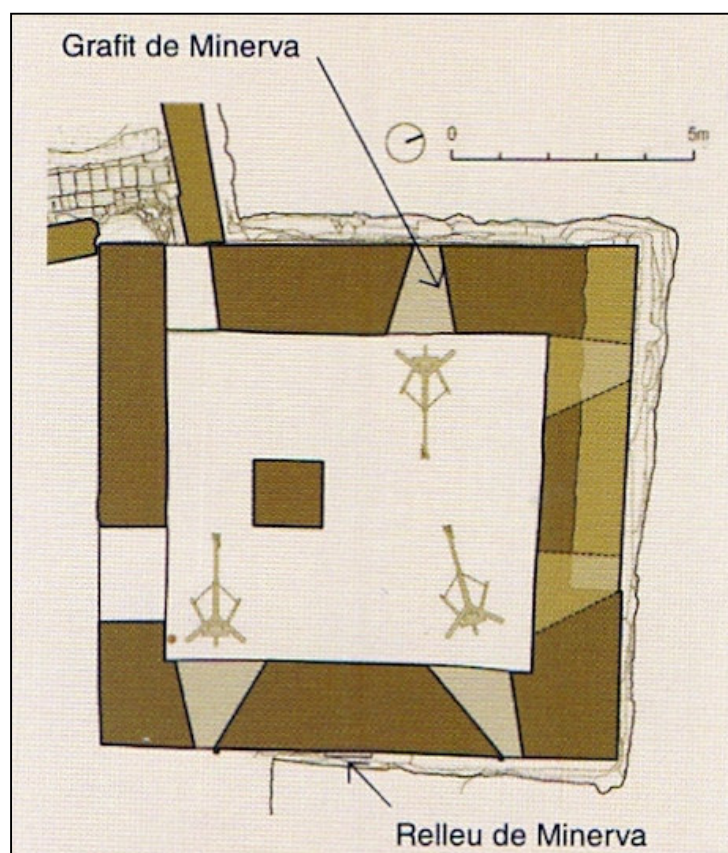

Fig.3 Planta de la torre de Minerva amb la cambra interior i la posició de les balistes (Mar *et al* 2018, 47)

Fig.4 Vista de la torre del Cabíscol i una poterna de la muralla de *Tarraco* (Font: Elaboració pròpia)

Fig.5 Vista de la torre de l'Arquebisbe de la muralla de *Tarraco* (Font: Elaboració pròpia)

Fig.6 Una de les portelles de la muralla de *Tarraco* (Font: Elaboració pròpia)

Fig.8 La porta dels Socors i espitlleres del cos de guàrdia (Font: Elaboració pròpiaÇ)

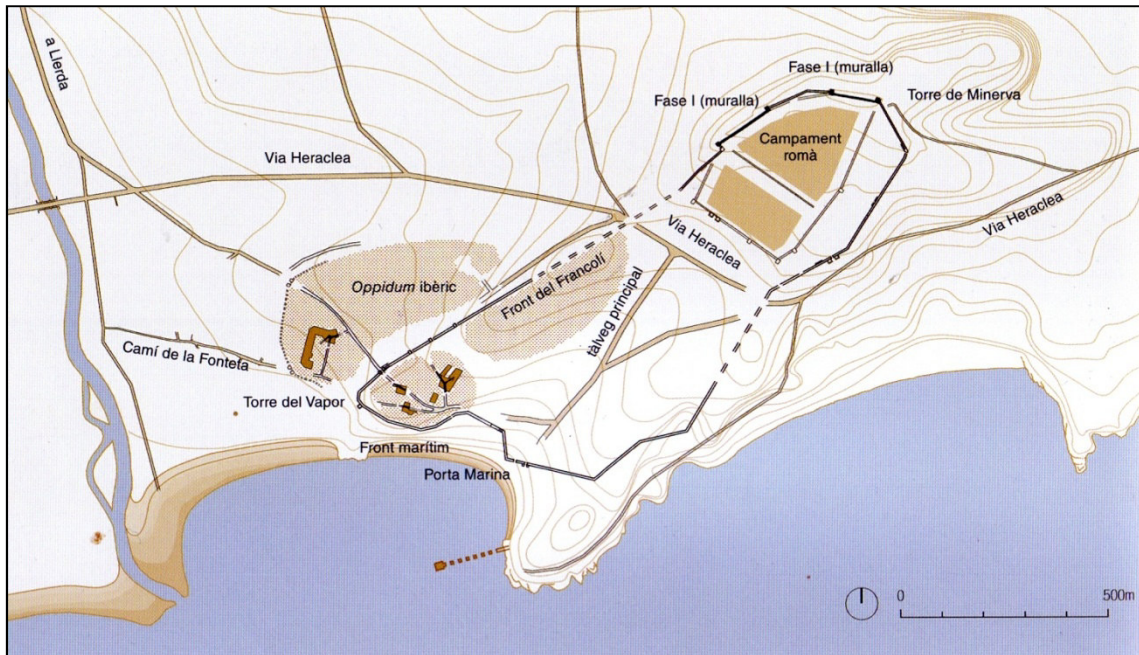

Fig.9 Plànol topogràfic de *Tarraco/Kesse* a finals del segle II aC (Mar et al 2018, 42)

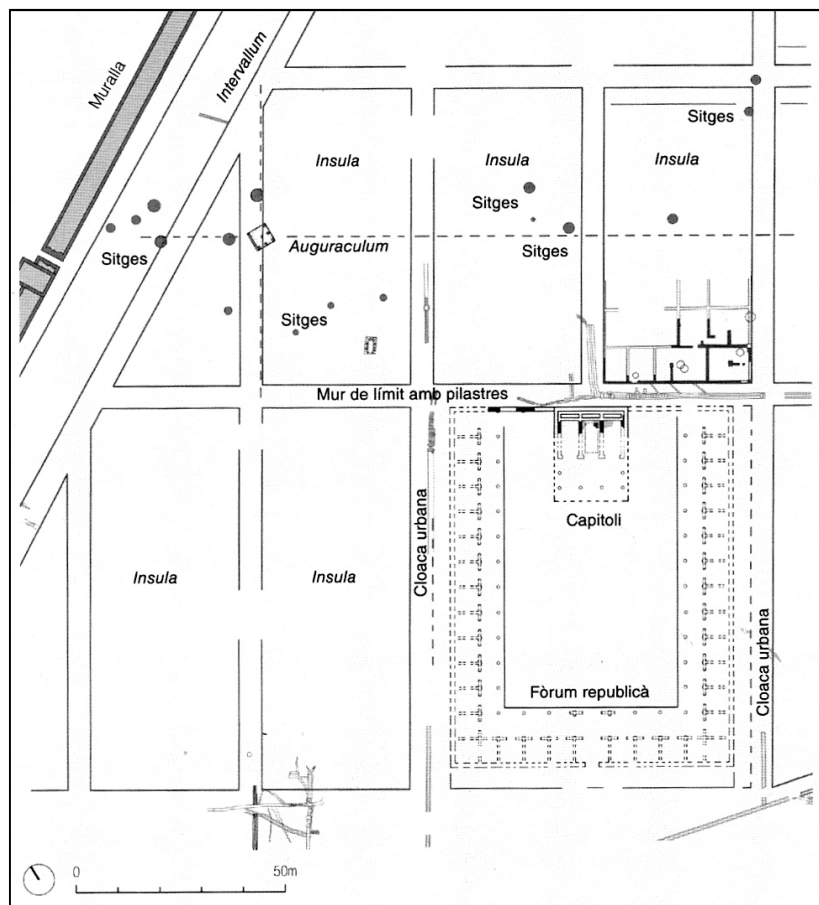

Fig.10 Reconstrucció del Fòrum republicà de *Tarraco* al voltant del primer capitolí (Mar et al 2015, 171; Mar et al 2018, 73)

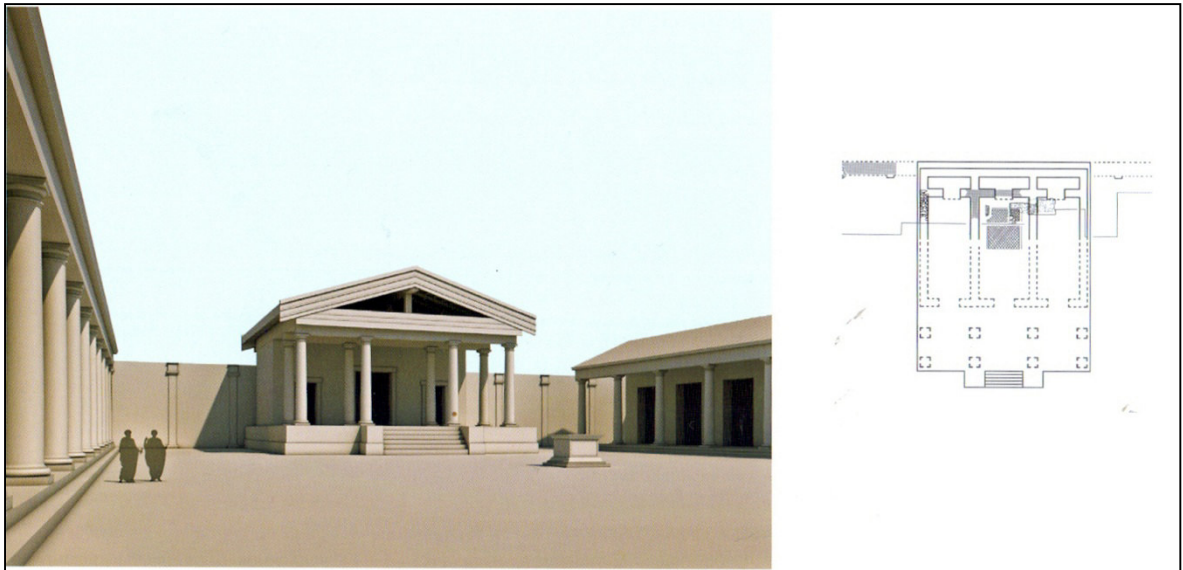

Fig.11 Reconstrucció en 3D de la primera fase del capitolí del Fòrum de la Colònia (Mar *et al* 2015, 76)

Fig.12 Paviment d'*opus signinum* tessel·lat de la cella central tallat per la trinxera de cimentació de la primera gran reforma del temple del fòrum de la ciutat de *Tarraco* (Mar *et al* 2015, 171)

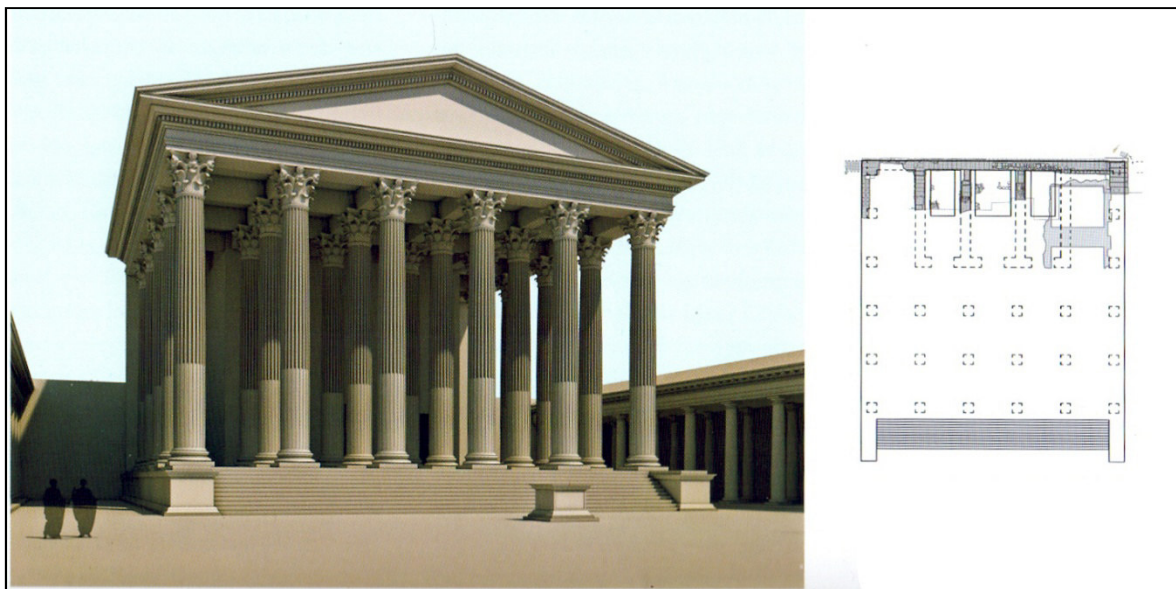

Fig.13 Reconstrucció en 3D i planta de la primera fase del capitolí del Fòrum de la Colònia (Mar et al 2018, 76)

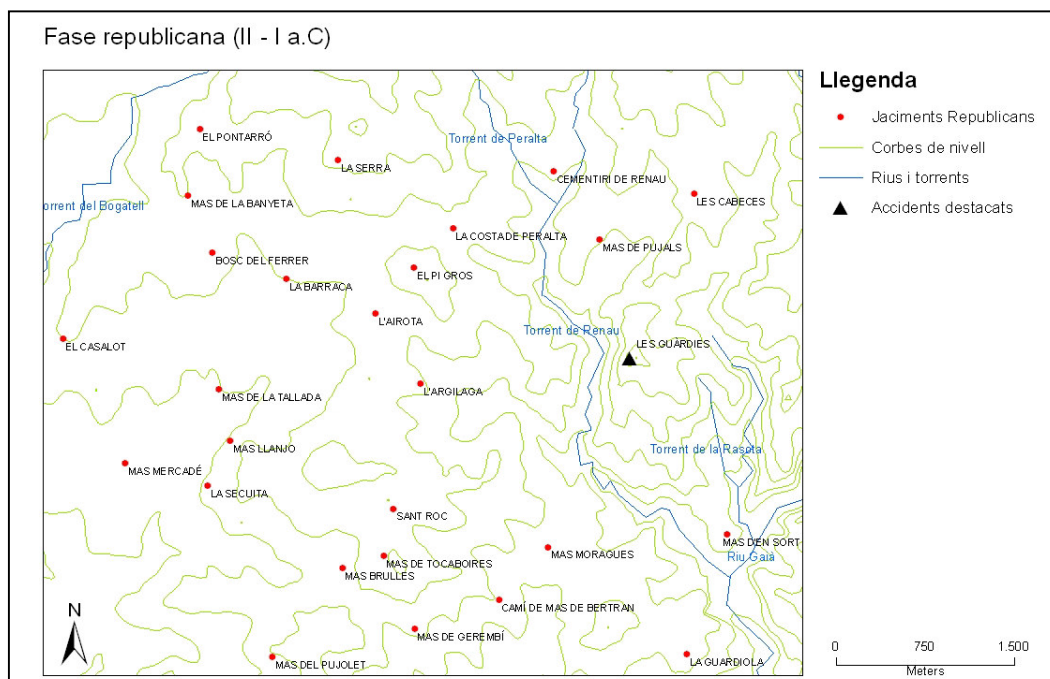

Fig.14 Mapa de densitat de jaciments en època republicana a l'Argilaga i els seus voltants (Font: Elaboració pròpia)

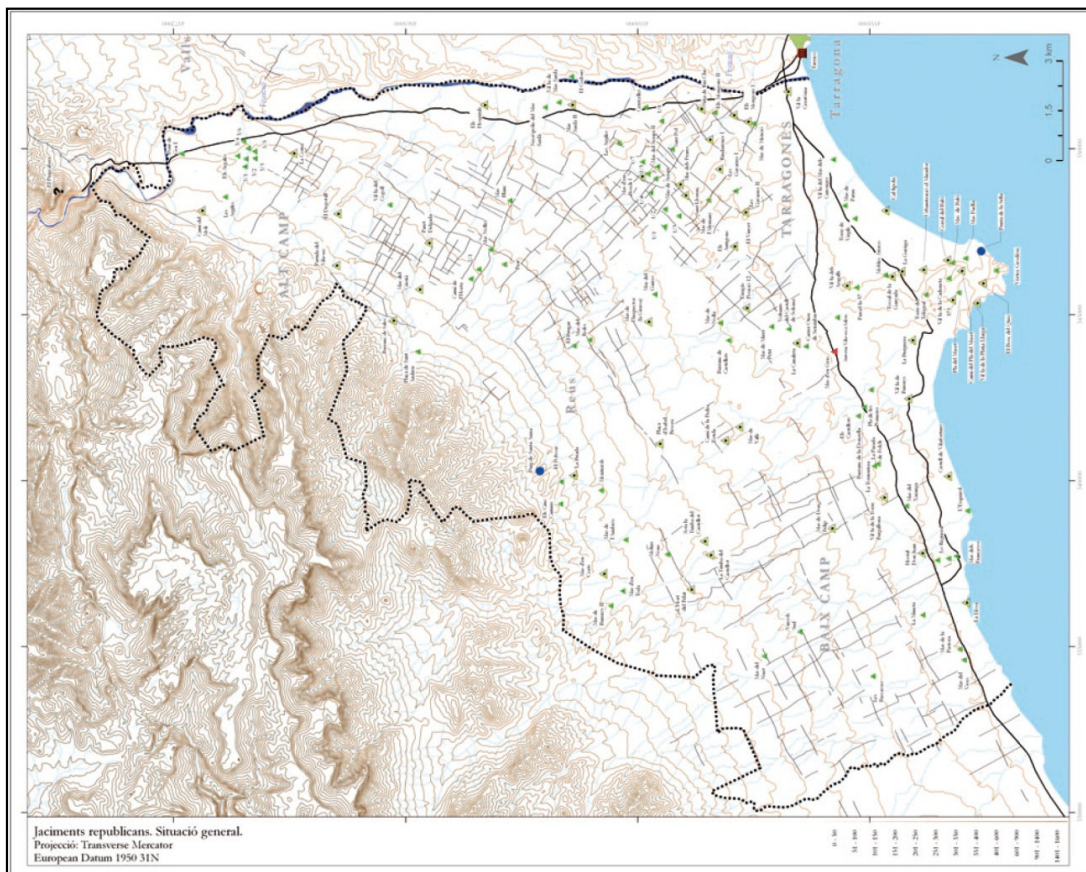

Fig.15 Situació general dels jaciments republicans per tipologia a la dreta del riu Francolí (López/Prevosti/Fiz 2011, fig.5)

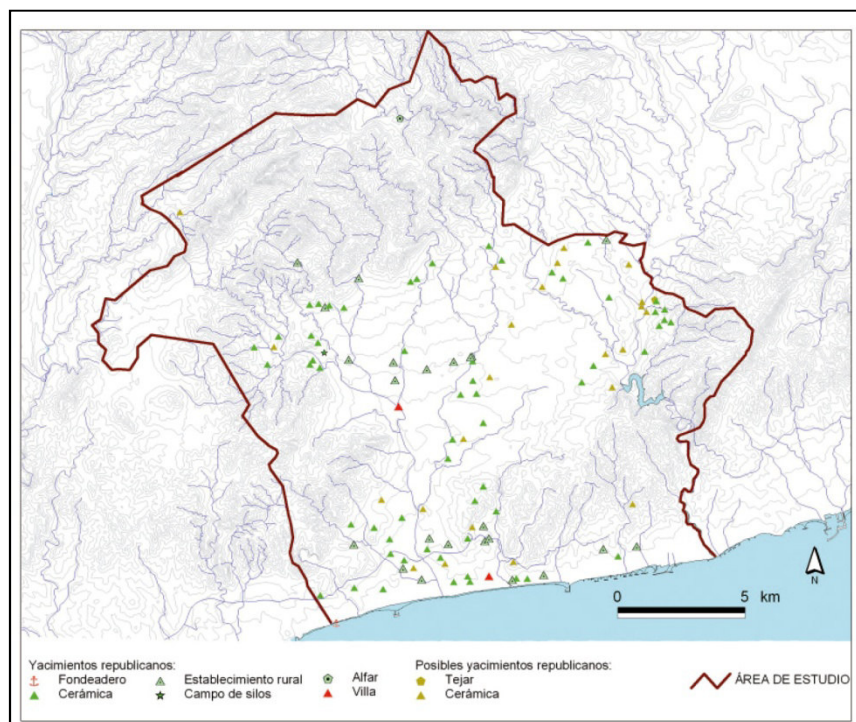

Fig.16 Distribució i tipologia de jaciments d'època republicana a la Cossetània Oriental (Guitart/Palet/Prevosti 2003, 139, fig.4)

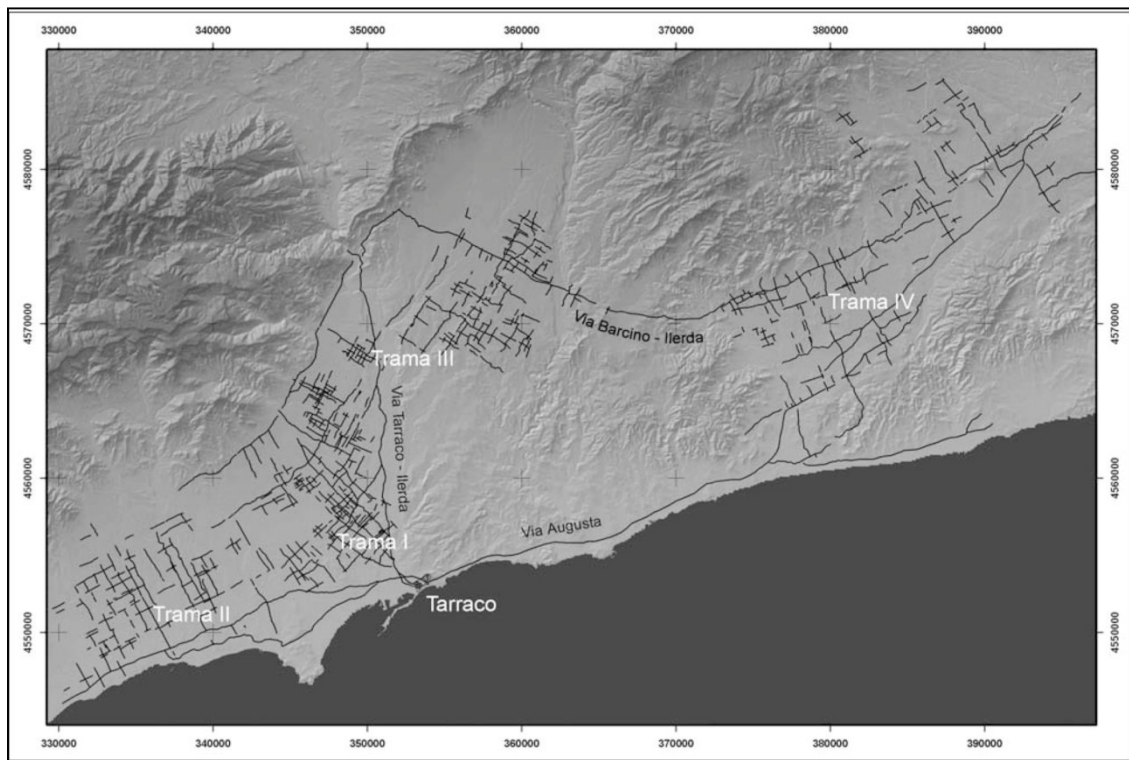

Fig.17 Trames centuriades de l'ager *Tarraconensis* (Palet/Orengo 2010, 122, fig.1)

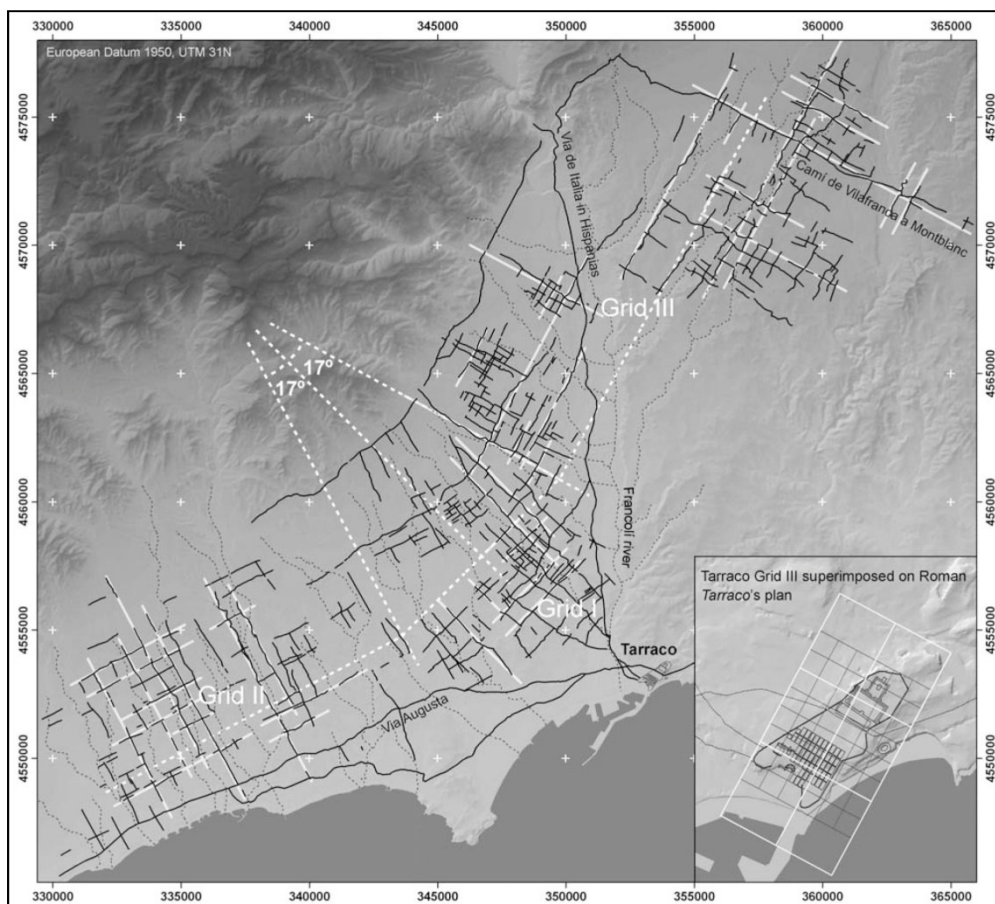

Fig.18 Articulació entre les trames centuriades i *Tarraco* (Palet/Orengo 2010, 137, fig.7)

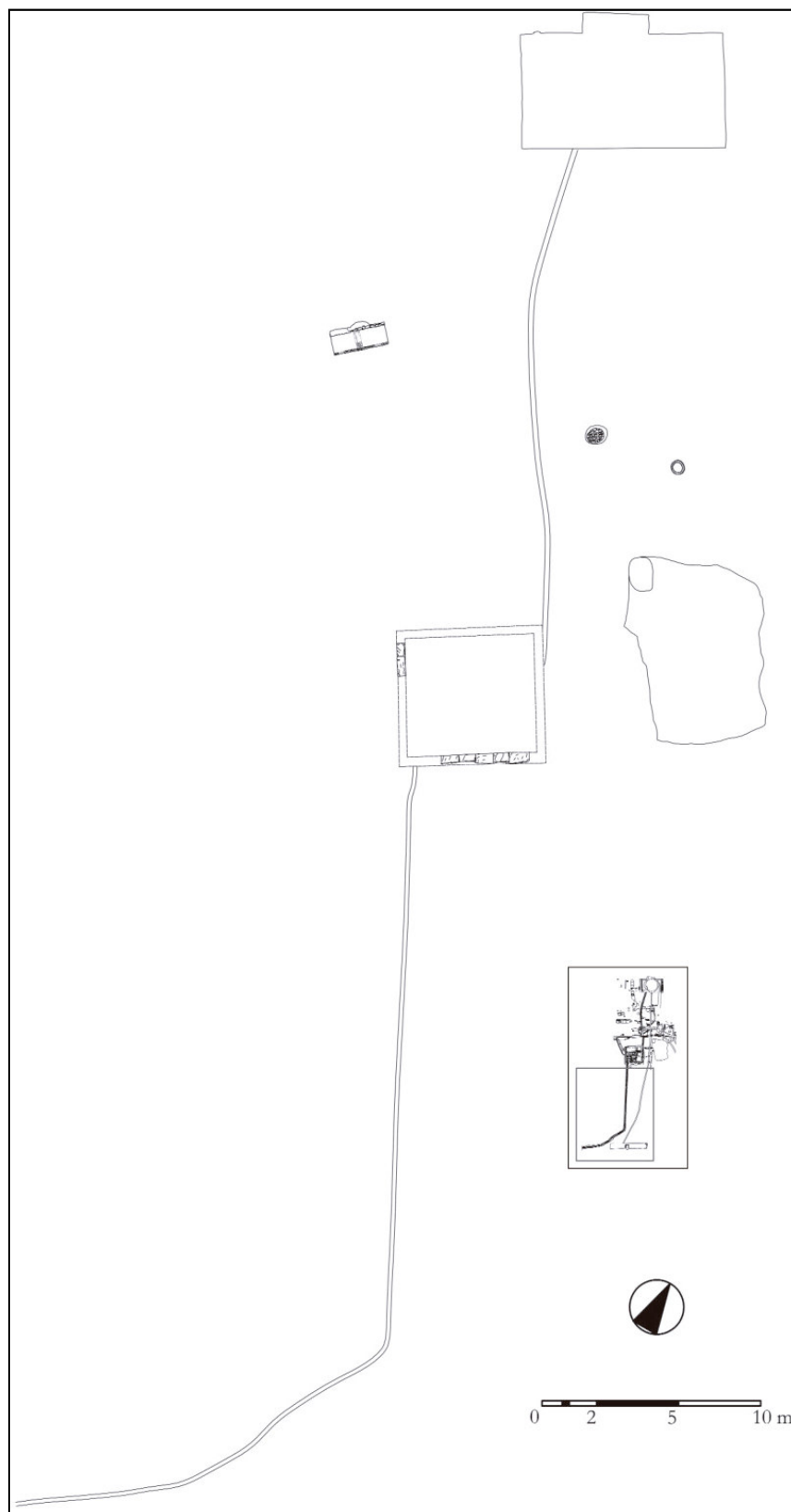

Fig.19 Planta de la fase republicana del jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca. Tarragonès)
(Járrega/Sánchez 2008, 30, fig.8)

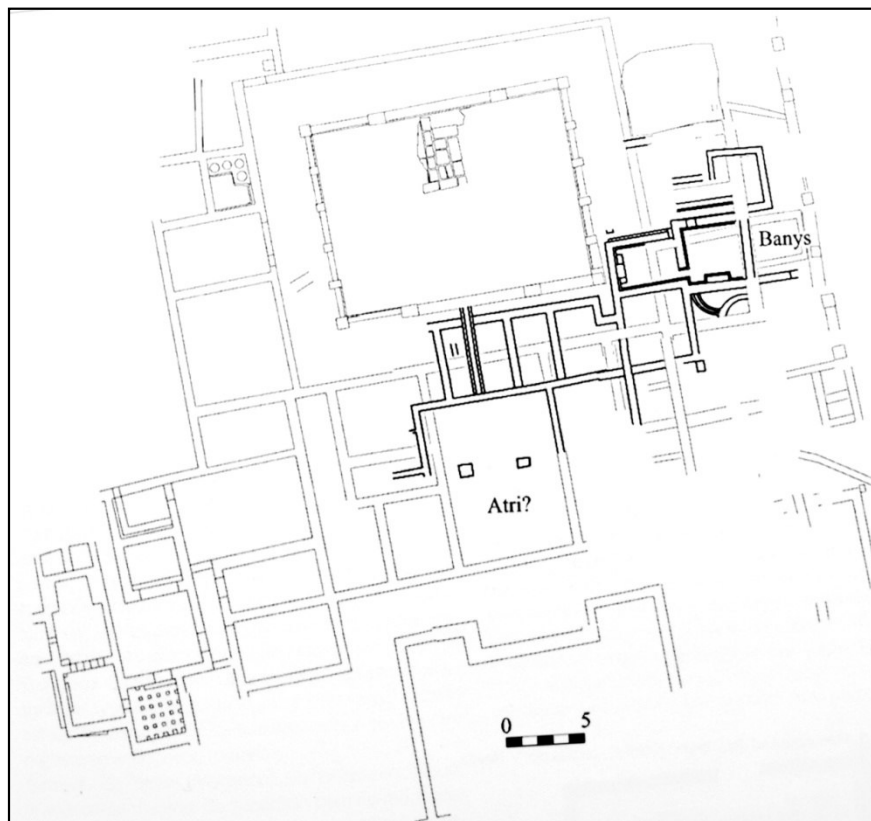

Fig.20 Restes republicanes de la vil·la romana del Moro (Torredembarra. Tarragonès) (Remolà 2003, 62, fig.3)

Fig.21 Vista des de l'oest de les restes dels banys tardorepublicans de la vil·la del Moro (Torredembarra. Tarragonès) (Remolà 2003, 62, fig.4)

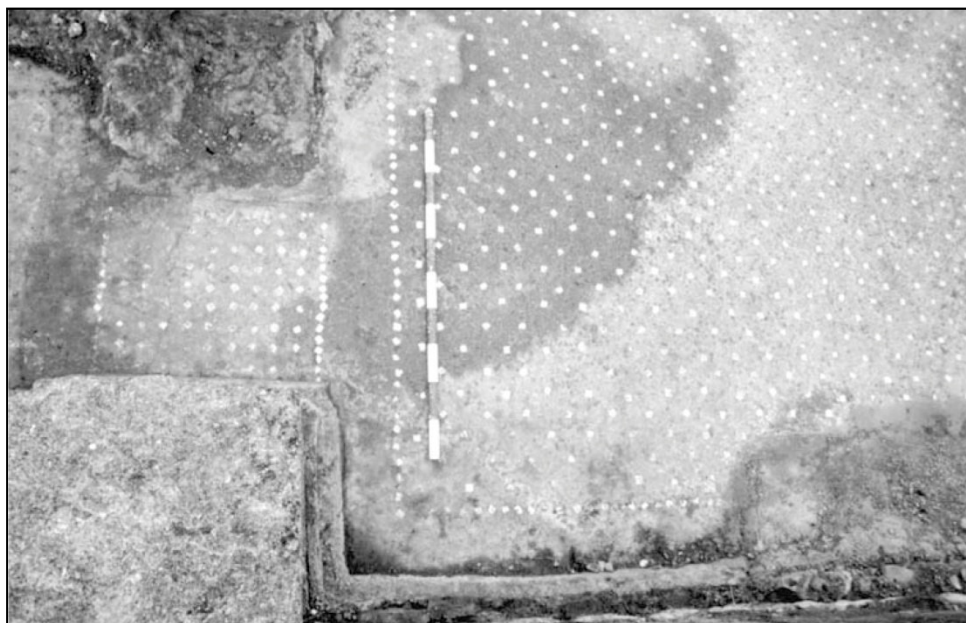

Fig.22 Paviment d'opus signinum tessellat dels banys de la vil·la republicana del Moro (Torredembarra. Tarragonès) (Remolà 2003, 63, fig. 5)

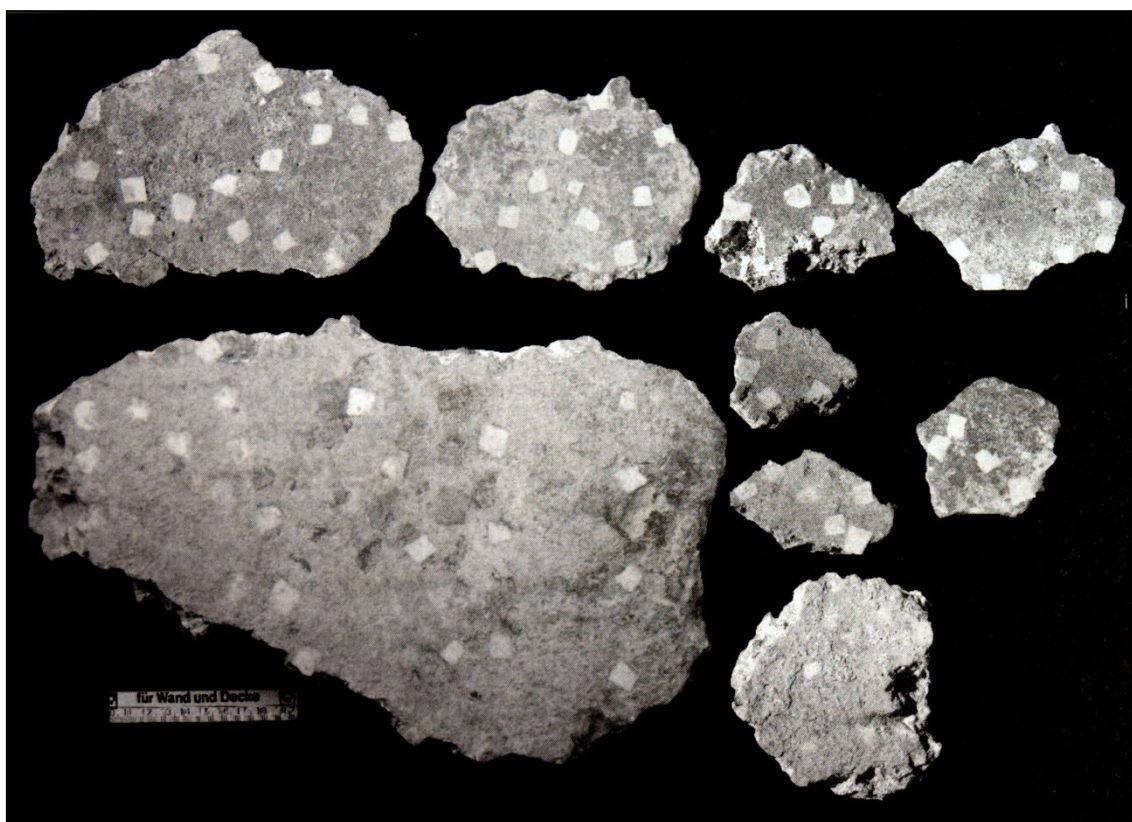

Fig.23 Fotografia dels paviments tessellats de la vil·la romana de la Beneta (La Secuita. Tarragonès) (Dalmau 2013, 112)

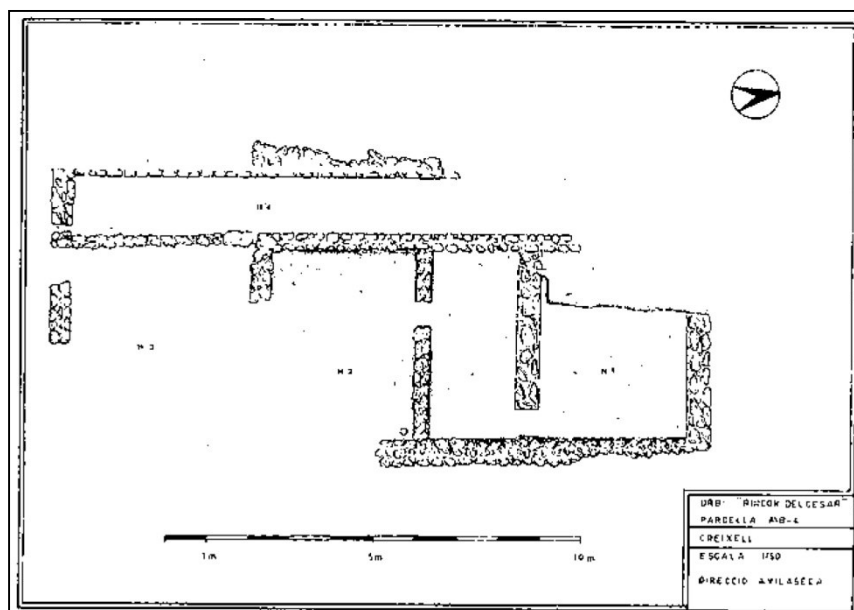

Fig.24 Planta de les restes de la Clota (Creixell. Tarragonès) (Vilaseca/Carilla 1999, 353, fig.3)

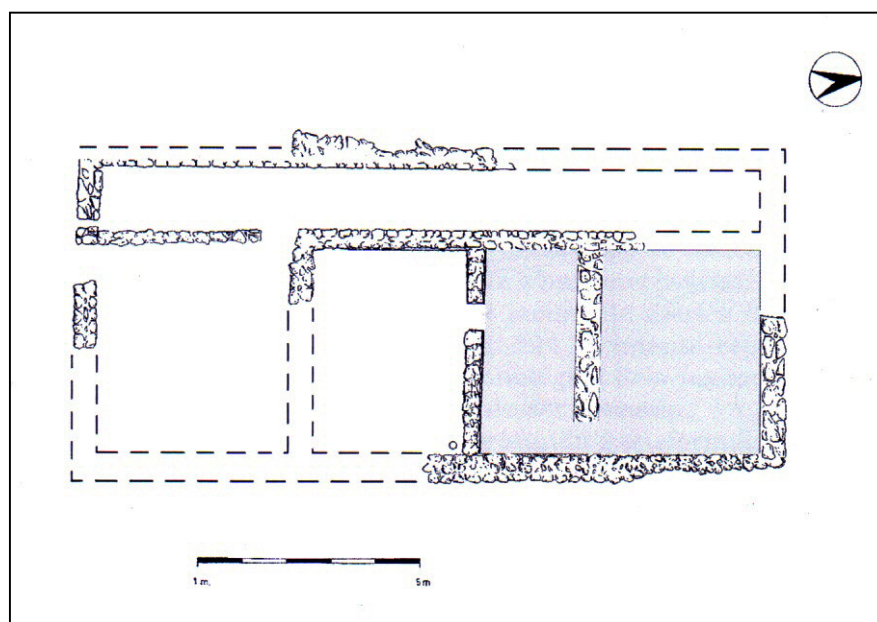

Fig.25 Restitució de la planta de les restes de la Clota (Creixell. Tarragonès) (López 2010, 122, fig.6)

Fig.26 Vista general de la Clota (Creixell. Tarragonès) (López 2010, 122, fig.7)

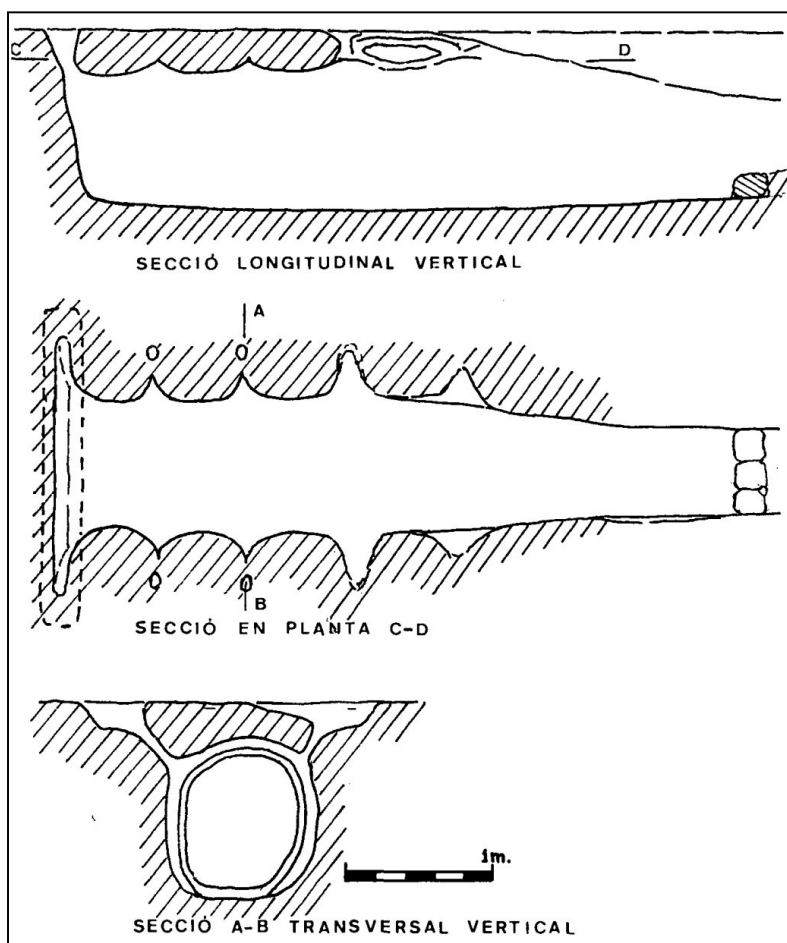

Fig.27 El forn ceràmic de la Coma de Fontscaldes (Valls. Alt Camp) (Solé 1996, 123, fig.3)

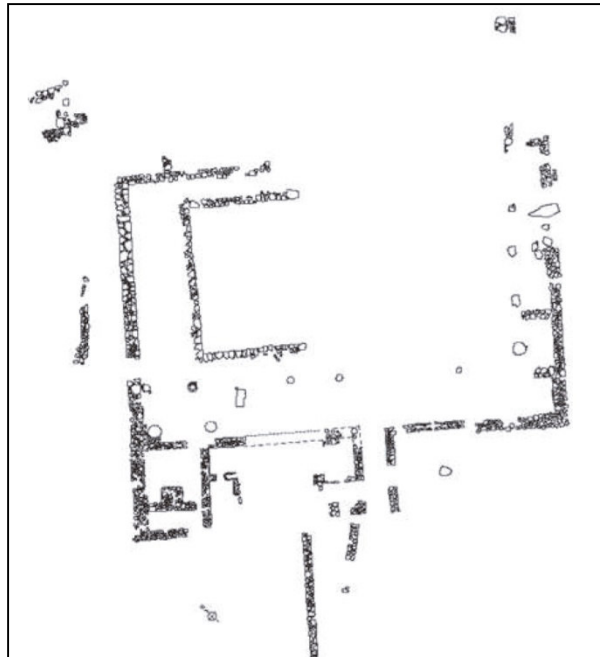

Fig.28 Planta del primer assentament romà del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès) (Revilla 2006, 165, fig.2)

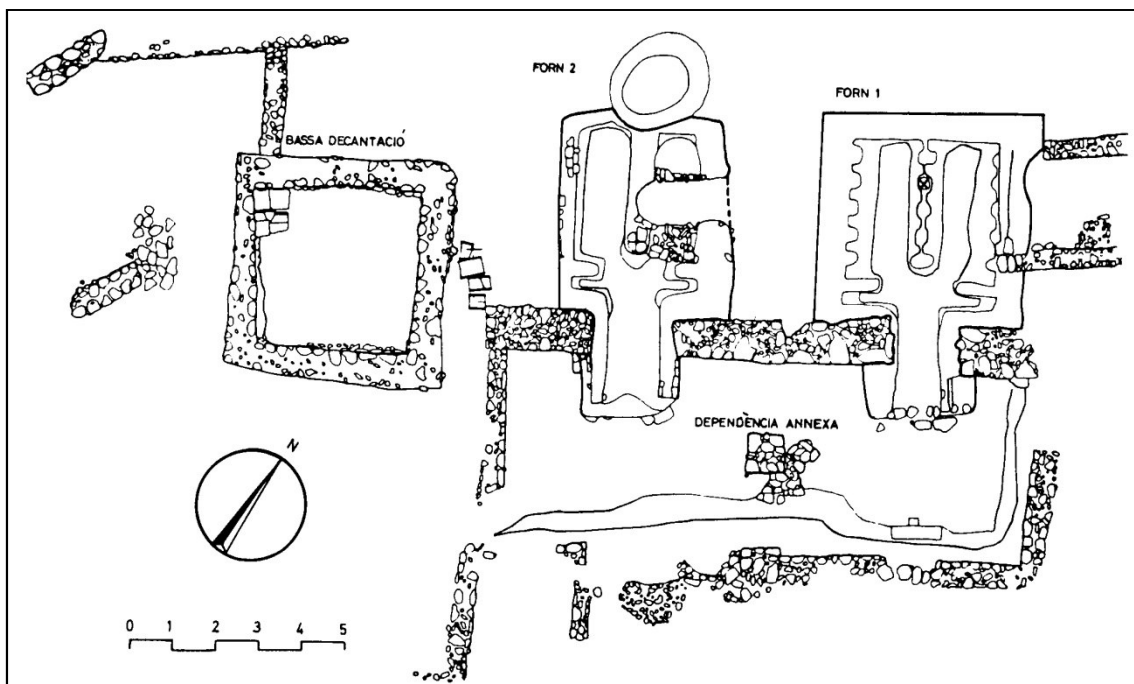

Fig.29 Planta de les estructures de la *figlina* de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) (López/Fierro 1990, 246, Lam.VIII)

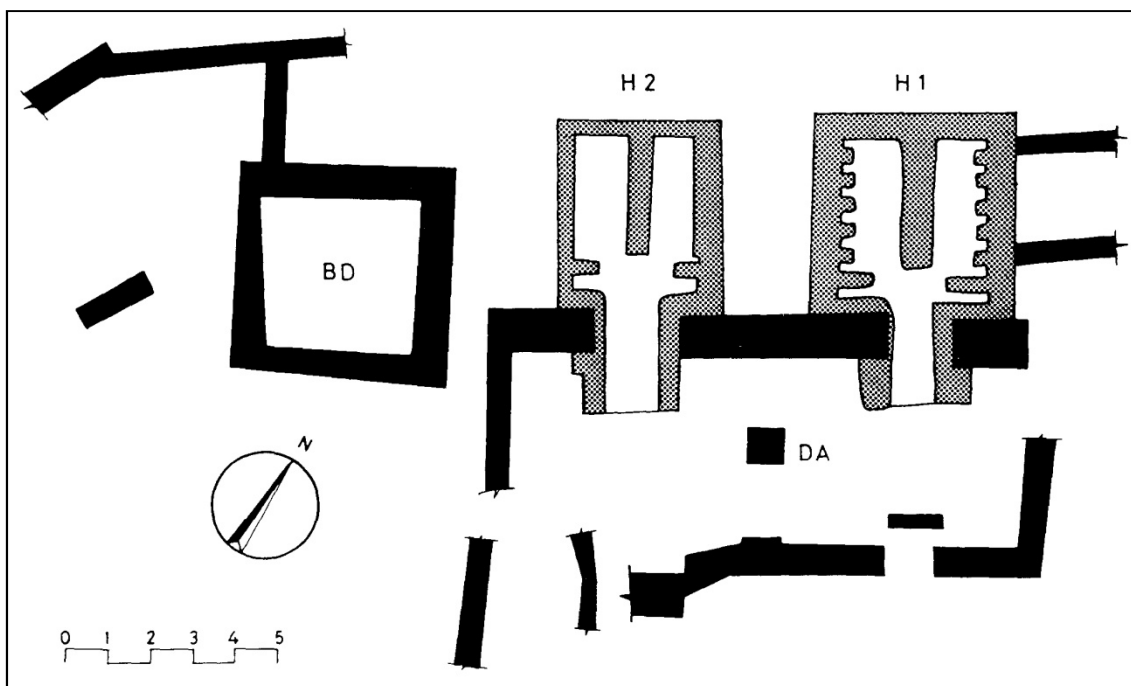

Fig.30 Planta esquemàtica de la *figlina* de Darró. H1 i H2: forns. DA: Dependència Annexa. BD: Bassa de decantació (Vilanova i la Geltrú. Garraf) (López/Fierro 1990, 247, Lam.8)

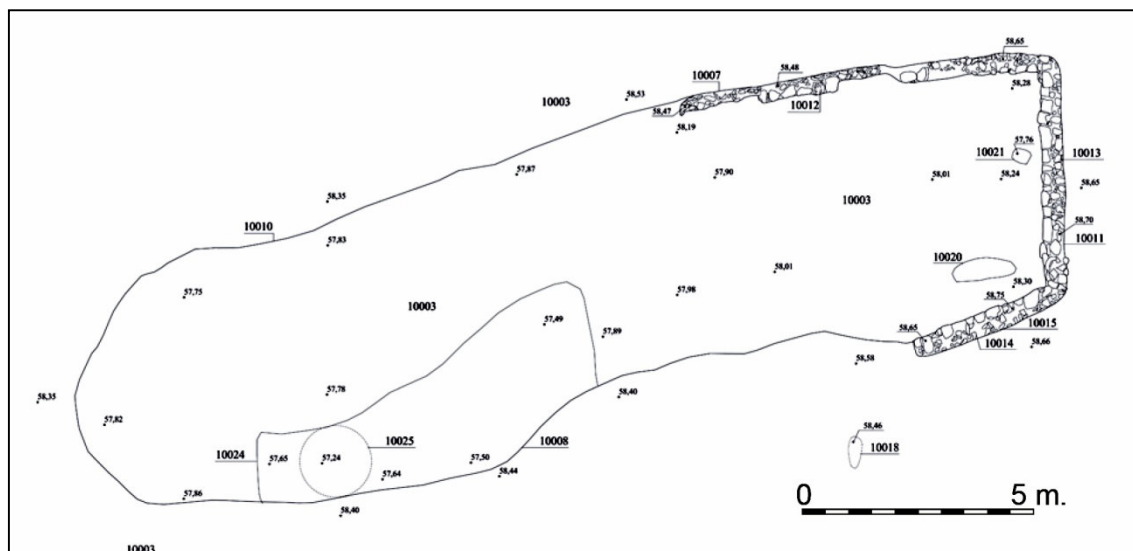

Fig.31 Planta del Mas Sarda II (La Pobla de Mafumet. Baix Camp) (Prevosti 2015, 160, fig.7)

Fig.32 Fonamentació del *granarium* de la vil·la romana de la Burguera a Salou (Tarragonès)
(Bosch/Díaz/Macias 2009, 157, fig.3)

Fig.33 Vista general de dues habitacions de les fases III i IV del Vilar (Valls. Alt Camp)
(Adserias/Ramon 2004, 10)

Fig.34 Estructura d'emmagatzematge del Camí del Molí (Alcover. Alt Camp) (Roig 2007, 49)

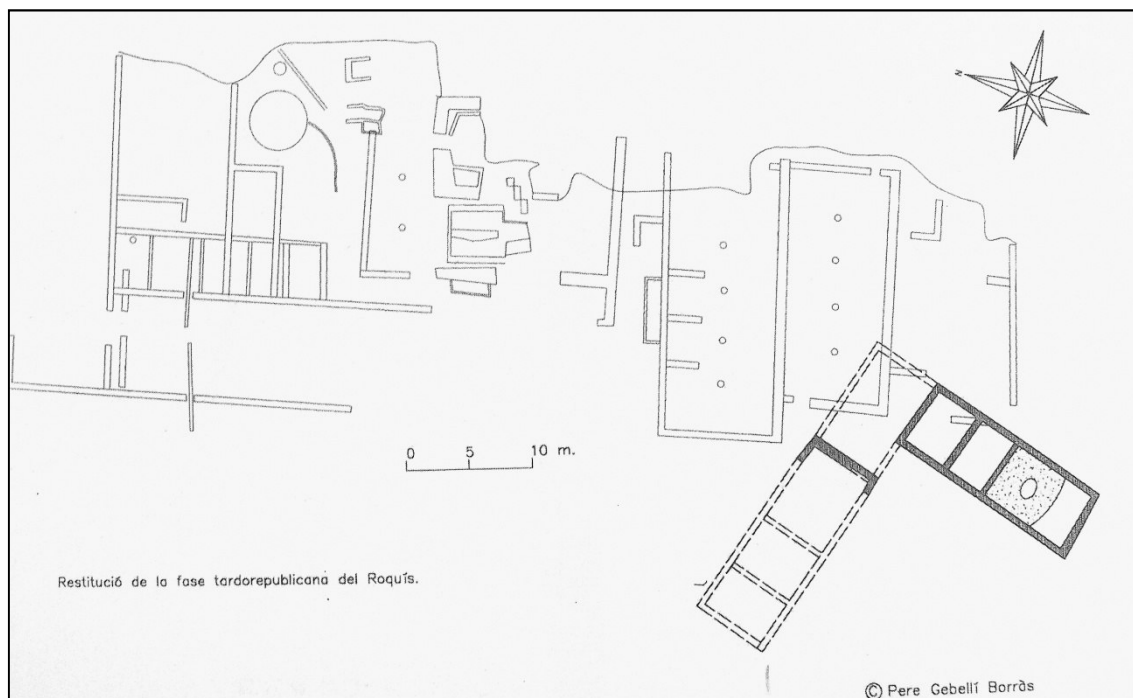

Fig.35 Planta de les Planes del Roquís (Riudoms. Baix Camp) amb la fase tardorepublicana ressaltada (Gebellí 2007)

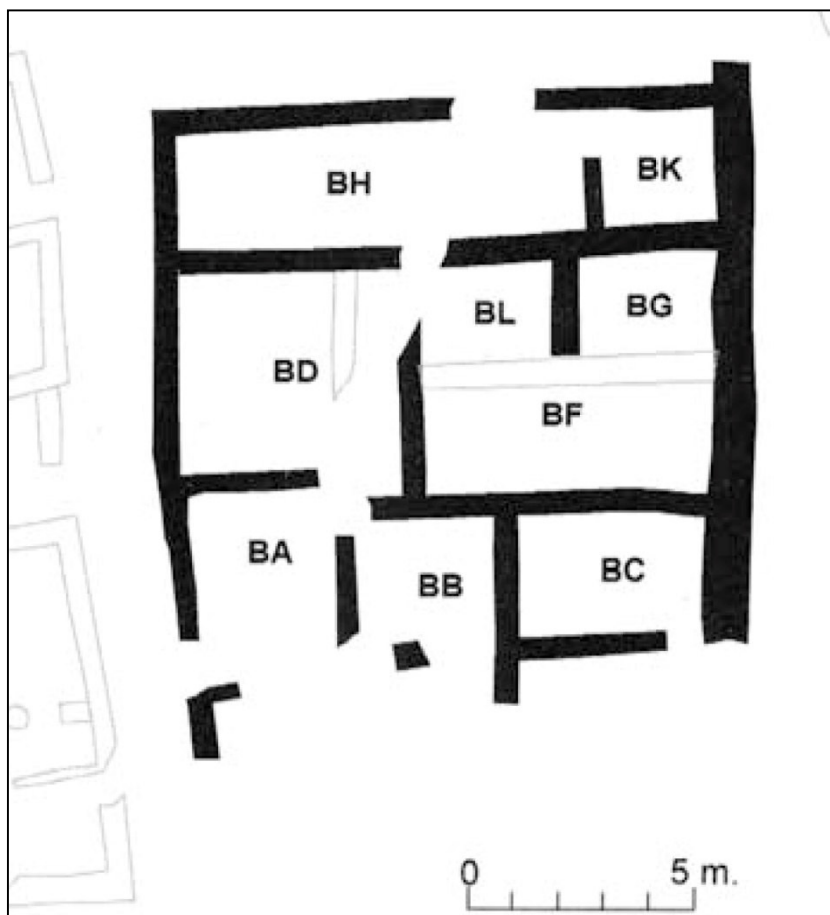
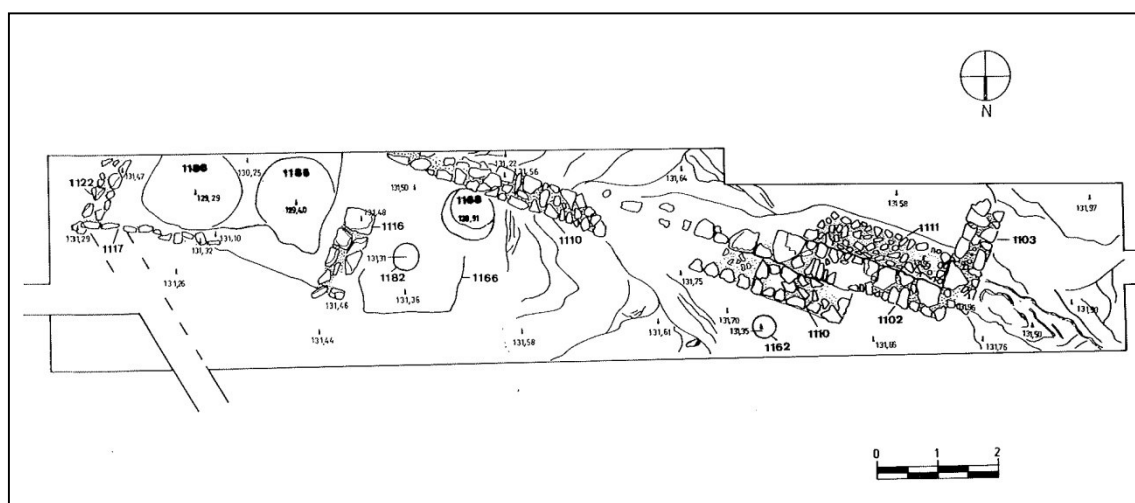

Fig.36 Fase 5 de les restes romanes de la Ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell. Baix Penedès) (Asensio/Morer/Pou 2003, 277, fig.5)

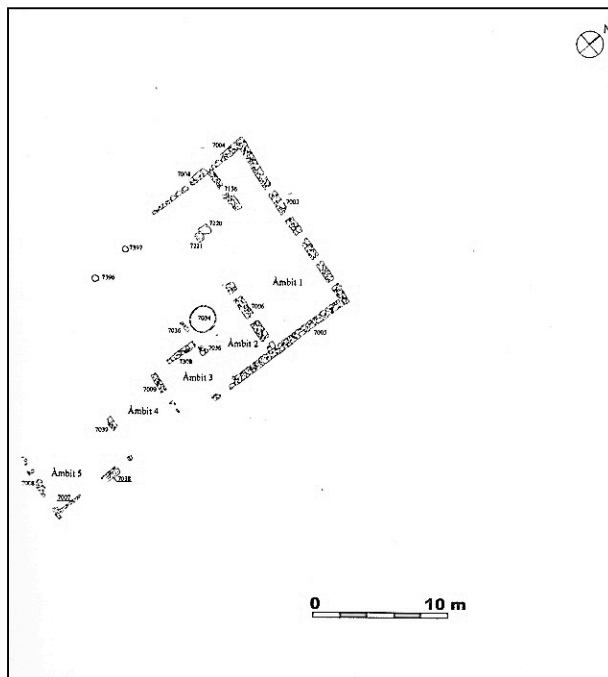

Fig.38 Planta la fase 4 de les Guàrdies (El Vendrell. Baix Penedès) (Morer/Rigo 2003b, 333, fig.7)

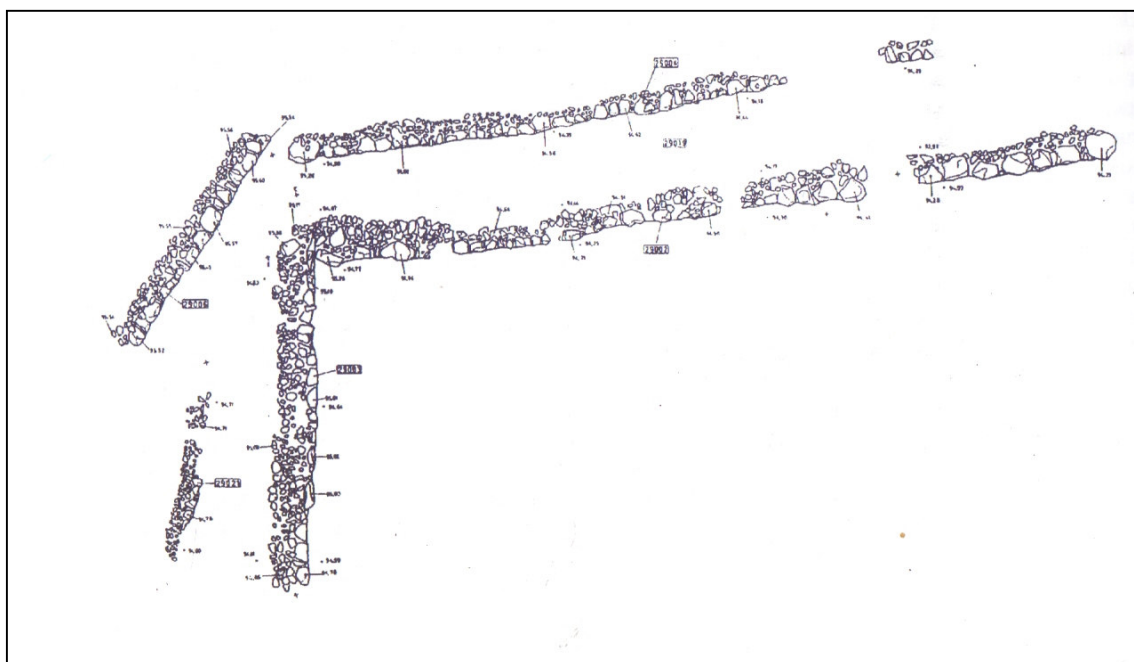

Fig.39 Planta de Can Masalleras a Sant Pere de Ribes (El Garraf) (Morer/Rigo 2003a, 320, fig.2)

Fig.40 Planta de Corral d'en Guardiola (Vilanova i la Geltrú. El Garraf) (Morer/Rigo 2003a, 321, fig.3)

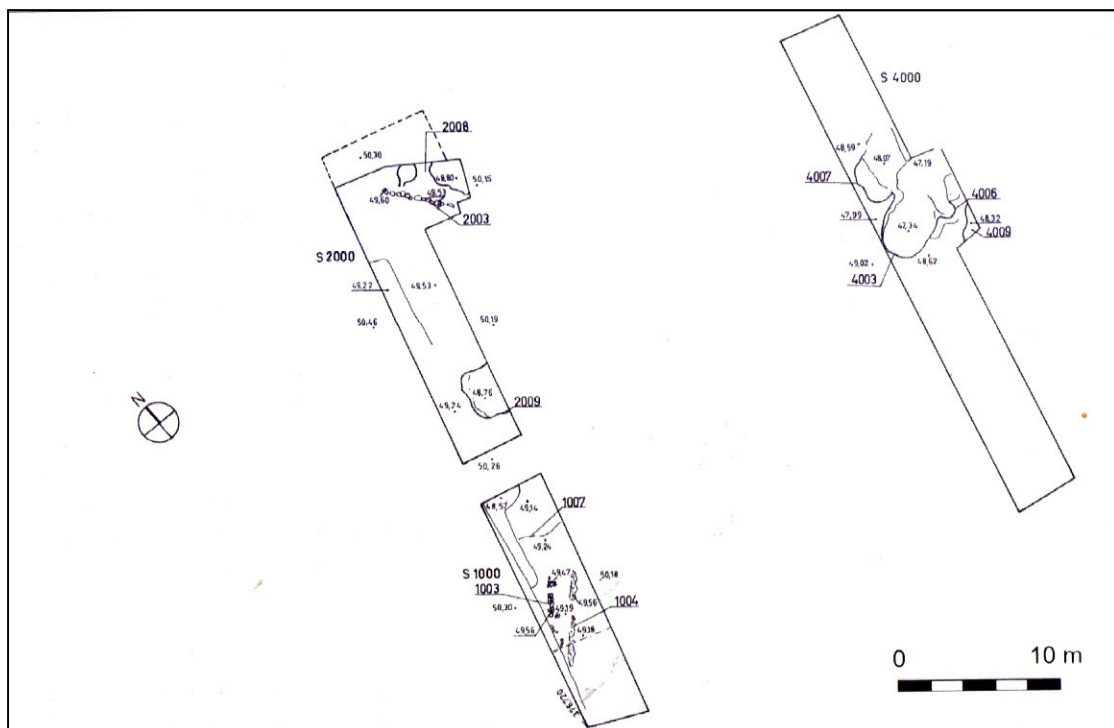

Fig.41 Planta de Mas de Bassa (El Vendrell. Baix Penedès) (Morer/Rigo 2003a, 322, fig.6).

Fig.42 Muralla i torre 3 d'Olèrdola. Flanc dret de la porta (Alt Penedès) (Font: Elaboració pròpia).

Fig.43 Muralla est i torre 1 d'Olèrdola (Alt Penedès) (Font: Elaboració pròpia).

Fig.44 Restes de la talaia romana d'Olèrdola (Alt Penedès) (Font: Elaboració pròpia)

Fig.45 Gran cisterna d'Olèrdola (Alt Penedès) (Font: Elaboració pròpia).

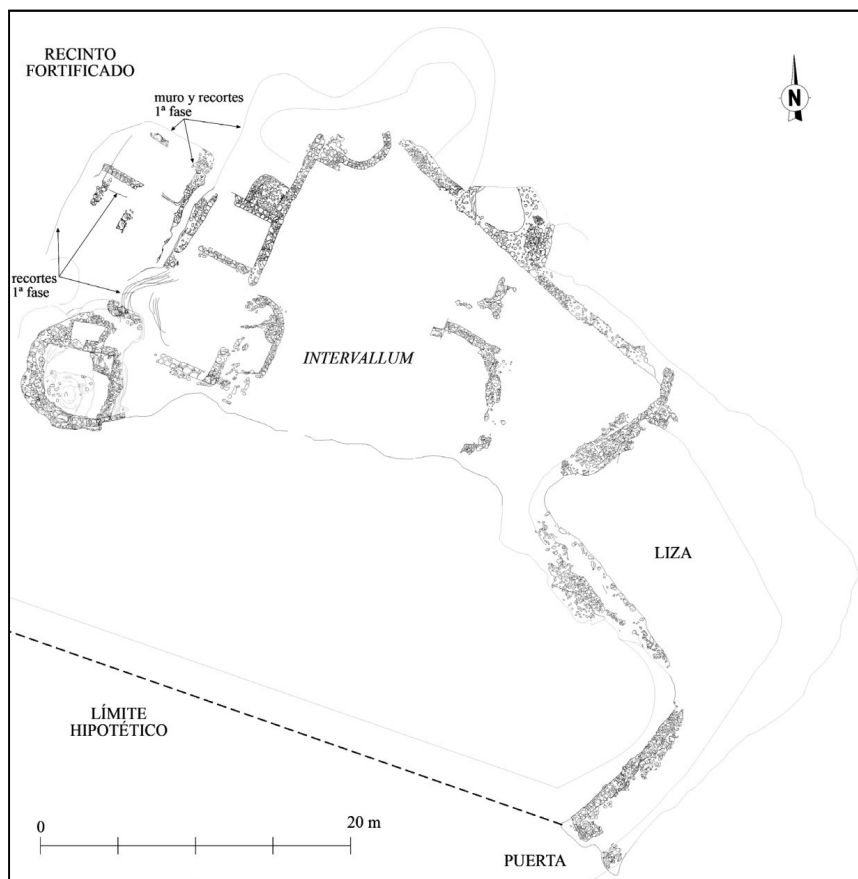

Fig.46 Planta general de les restes conservades del *castellum* de Puigpelat (Alt Camp) (Díaz/Ramírez 2015, 266, fig.4)

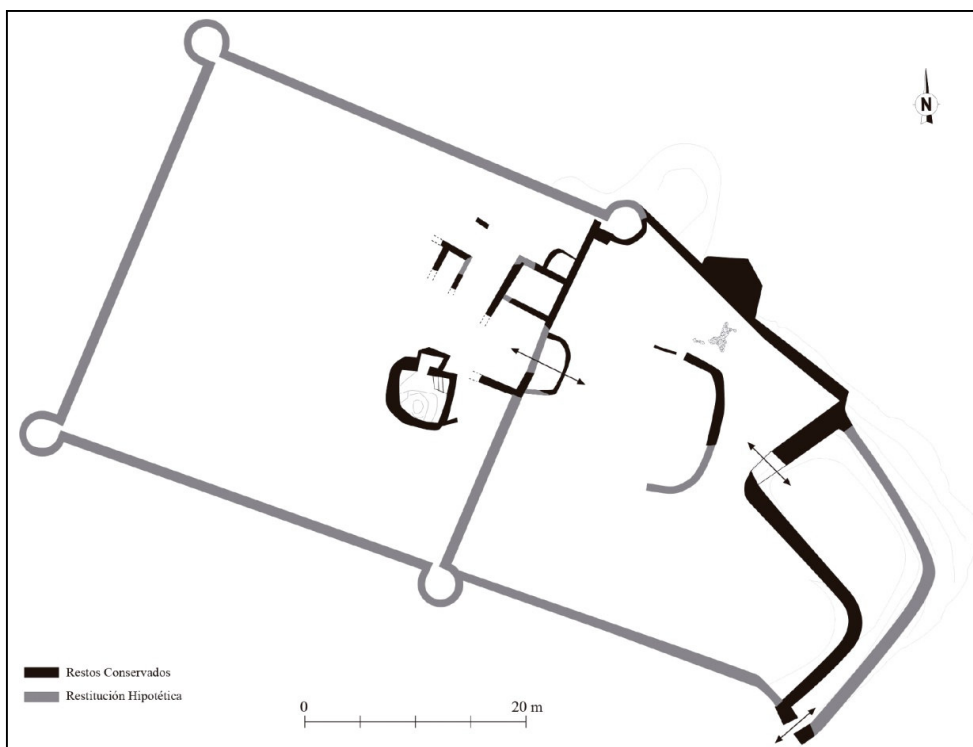

Fig.47 Planta general i límits hipotètics del *castellum* de Puigpelat (Alt Camp) (Díaz/Ramírez 2015, 270, fig.9)

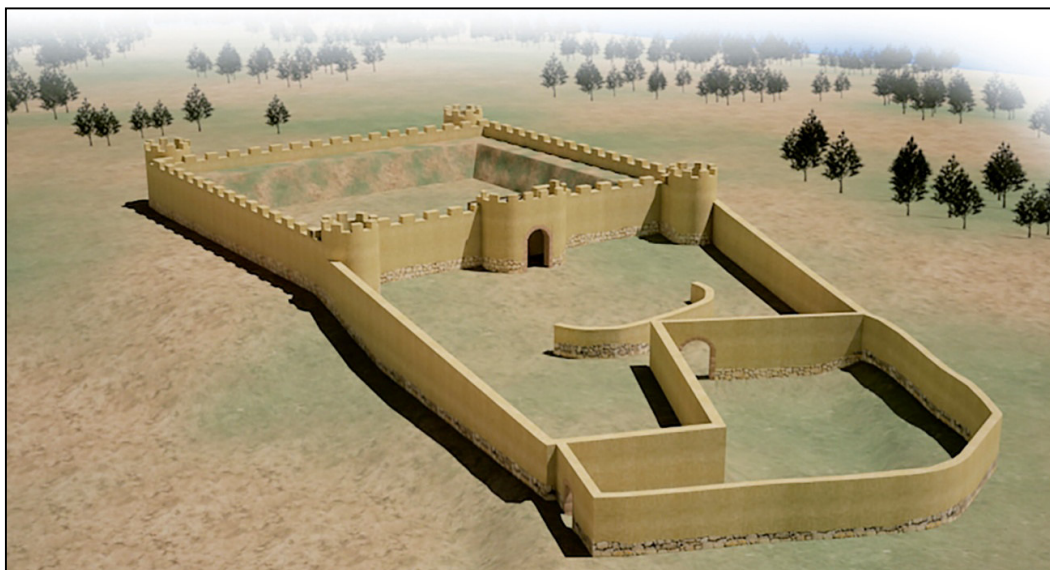

Fig.48 Restitució 3D del *castellum* de Puigpelat (Alt Camp) (Díaz/Ramírez 2015, 271, fig.10)

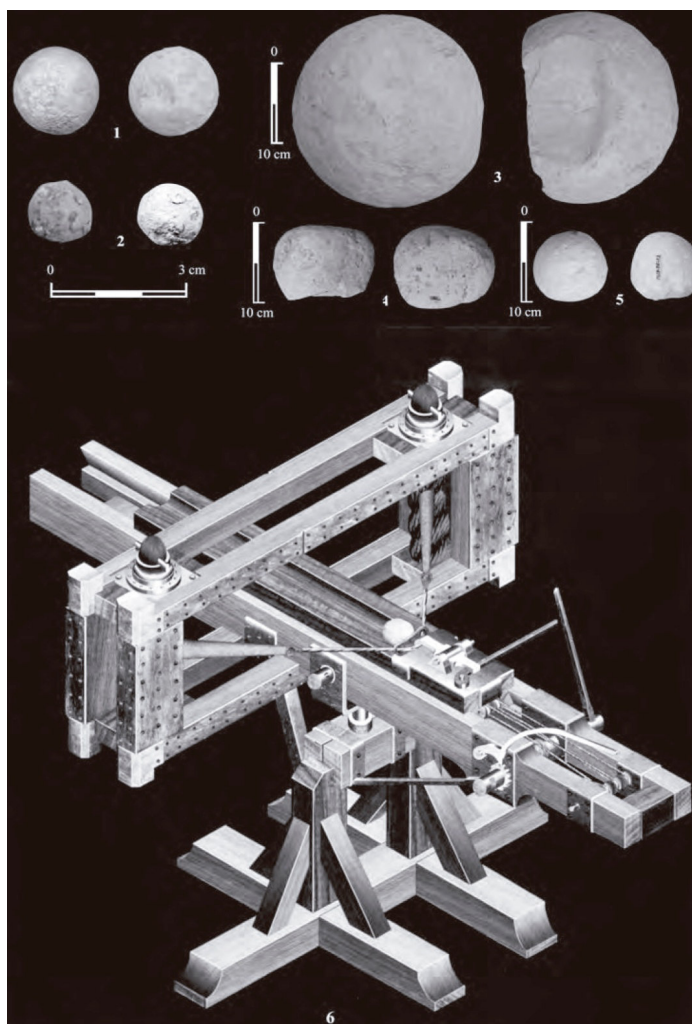

Fig.49 Projectils recuperats al *castellum* de Puigpelat (Alt Camp) i reproducció d'una *ballista* (segons RUSSO 2004, 301) (Díaz 2009, 114, fig.47).

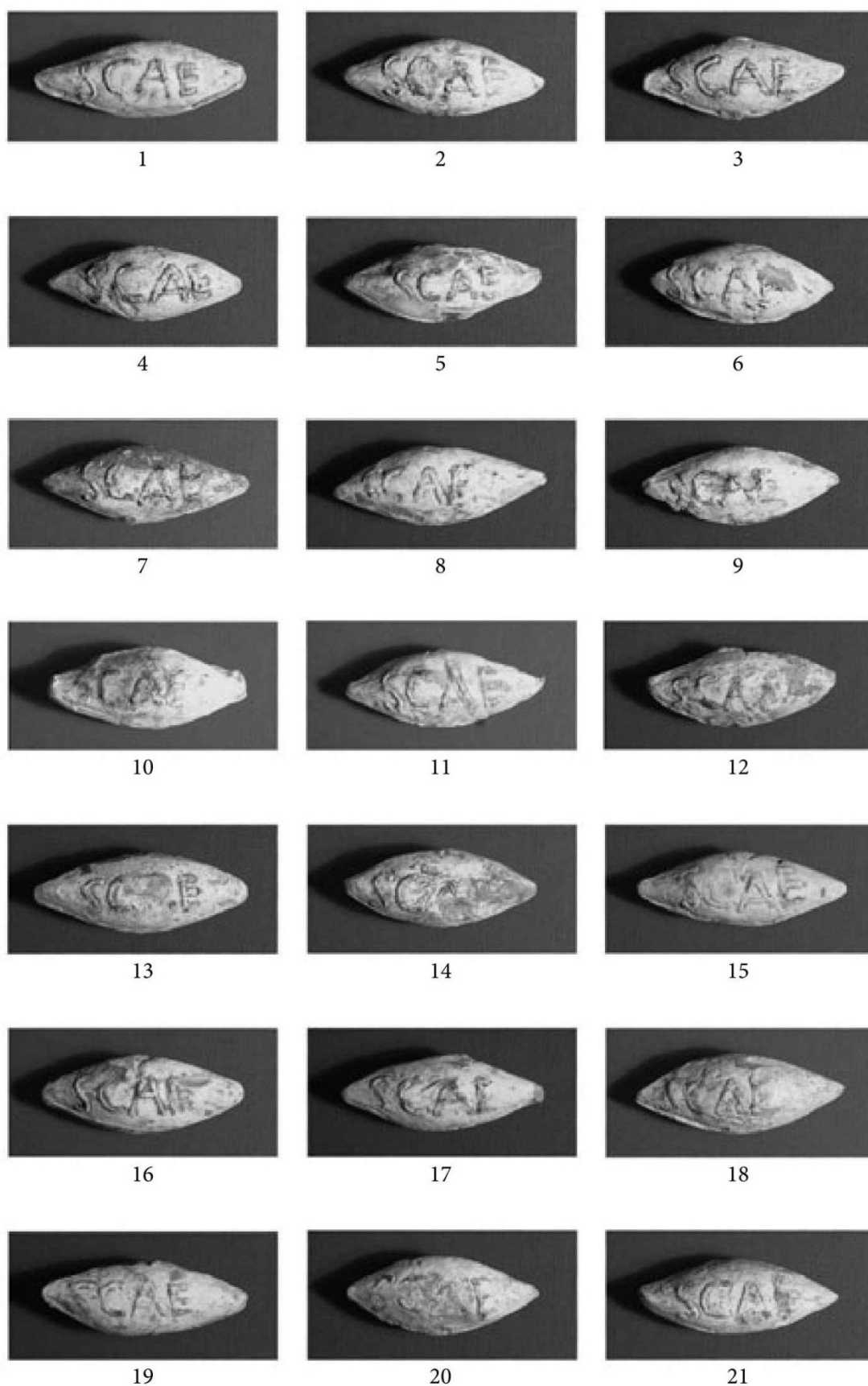

Fig.50 Projectils 1-21 de Picamoixons (Alt Camp) amb la inscripció SCAE (López 2013b, 449, fig.1)

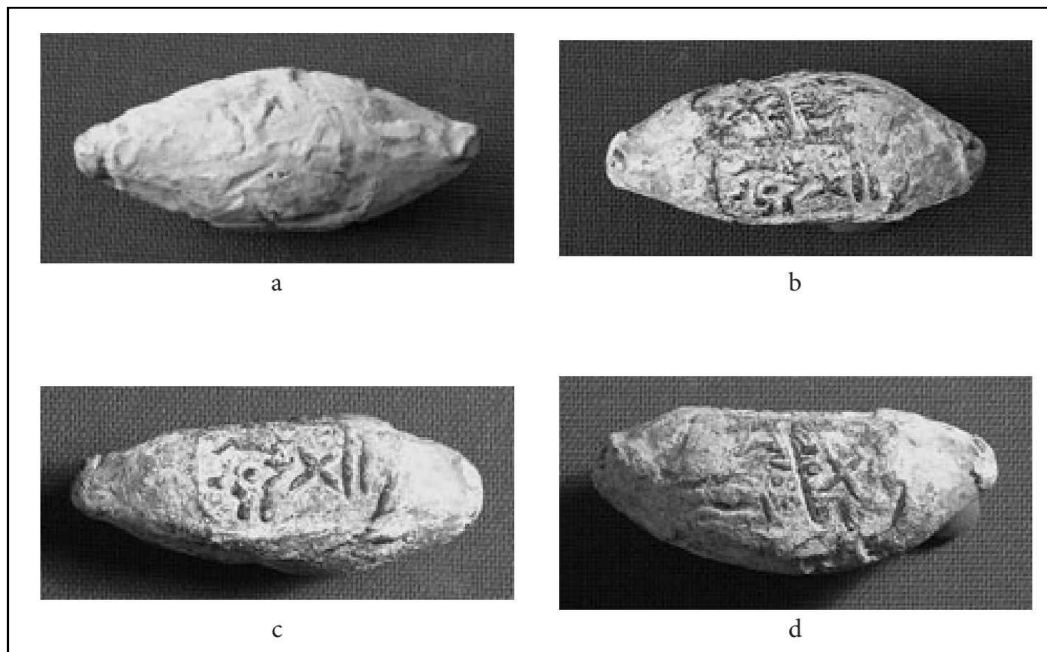

Fig.51 Projectils de Prades (Baix Camp). a)Projectil amb la llegenda SCAE. b) c) d) Projectils amb la llegenda XII (López 2013b, 455, fig.7)

Fig.52 Projectils de Jesús (Tortosa. Baix Ebre). a)Projectil amb la llegenda XII. b) Projectil amb la llegenda CN MAG (foto J. NOGUERA (López 2013b, 456, fig.8)

Fig.53 Torre W del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2015
(Font: Elaboració pròpia).

Fig.54 Torre W del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2015
(Font: Elaboració pròpia)

Fig.55 Torre W del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2016
(Font: Elaboració pròpia).

Fig.56 Moment d'excavació de la cisterna 1 de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès).
Campanya 2017 (Font: Elaboració pròpia).

Fig.57 Torre E del jaciment de la Costa de la Serra (La Secuita. Tarragonès). Campanya 2017
(Font: Elaboració pròpia).

Fig.1 L'arribada de Sertori al nord-est i la persecució per Anni. 83-81 aC.

Fig.2 *Ilerda*, el preàmbul del reinici de les hostilitats al nord-est. 78 a.C.

Fig.3 L'arribada de Pompeu i la configuració de dos grans blocs al nord-est. 77-76 aC.

Fig.4 La guerra entre Cèsar i Pompeu a *Ilerda*. 49 aC.

Fig.5 Mapa amb la ubicació de vil·les, forns i tallers de ceràmica i assentaments d'indole rural que apareixen en aquest treball.

Fig.6 Mapa amb la ubicació de fortificacions i troballes de *militaria*.

Fig.7 Estudi de visibilitat des de *Tarraco*.

Fig.8 Estudi de visibilitat des del jaciment d'Olèrdola.

Fig.9 Estudi de visibilitat des del jaciment de Puigpelat.

Fig.10 Estudi de visibilitat des del jaciment de la Costa de la Serra (L'Argilaga).

Fig.11 Estudi de visibilitat des del jaciment del Gallicant (Arbolí)

Fig.12 Àrea situada al nord de la població dels Pallaresos amb possible existència d'assentaments militars romans.

Fig.13 Estudi de visibilitat compartida entre els jaciments de la Costa de la Serra, Puigpelat, *Tarraco* i Olèrdola.

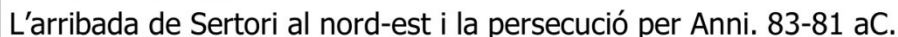

Fig.1 L'arribada de Sertori al nord-est i la persecució per Anni. 83-81 aC (Font: Elaboració pròpia).

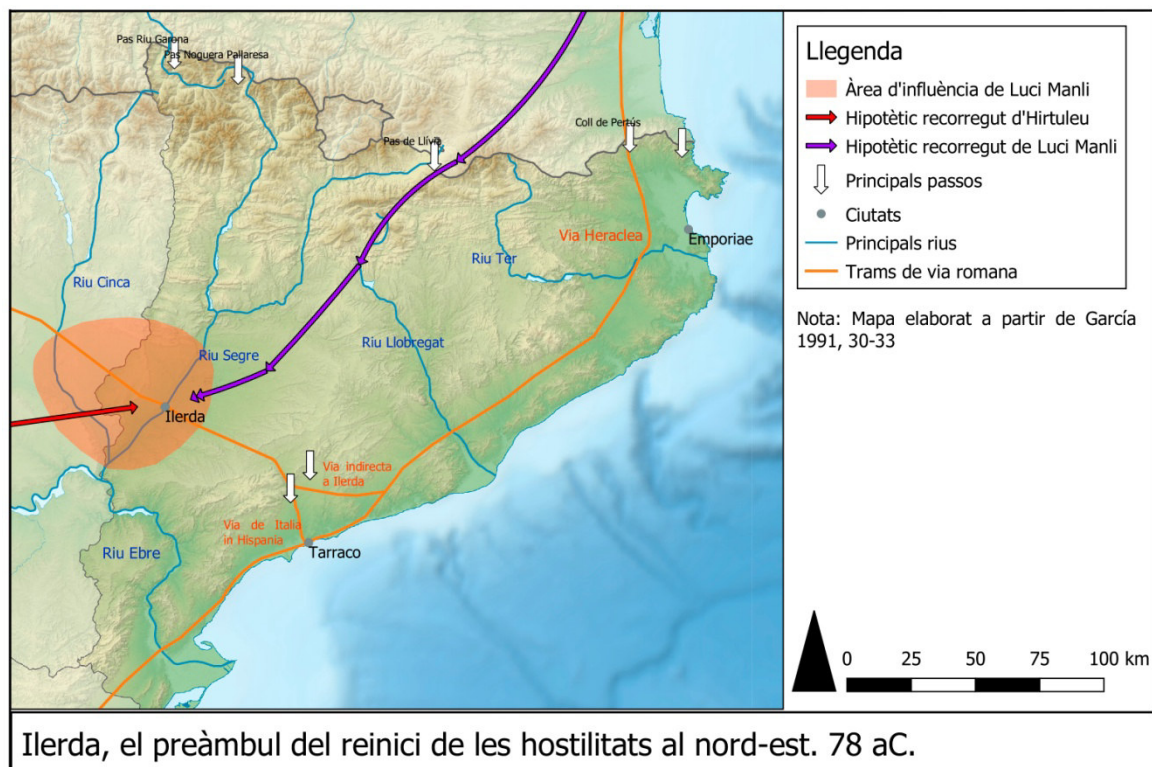

Fig.2 Ilerda, el preàmbul del reinici de les hostilitats al nord-est (Font: Elaboració pròpia).

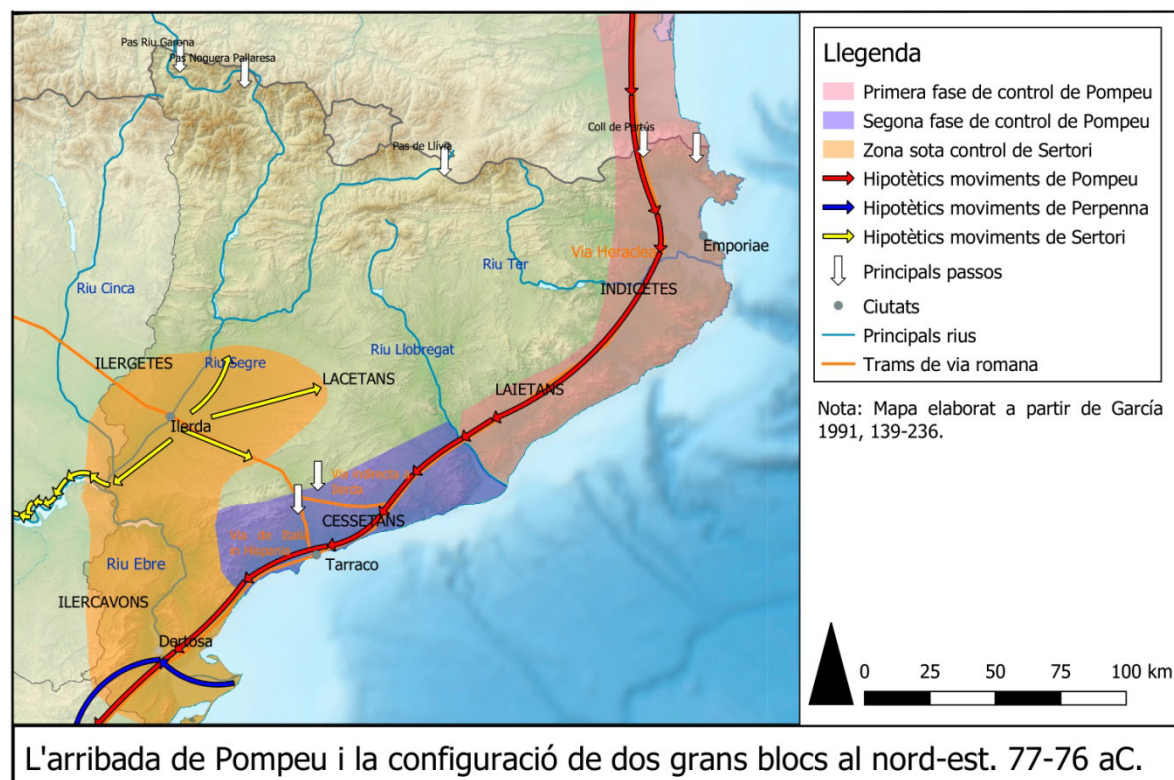

Fig.3 L'arribada de Pompeu i la configuració de dos grans blocs al nord-est. 77-76 aC (Font: Elaboració pròpia).

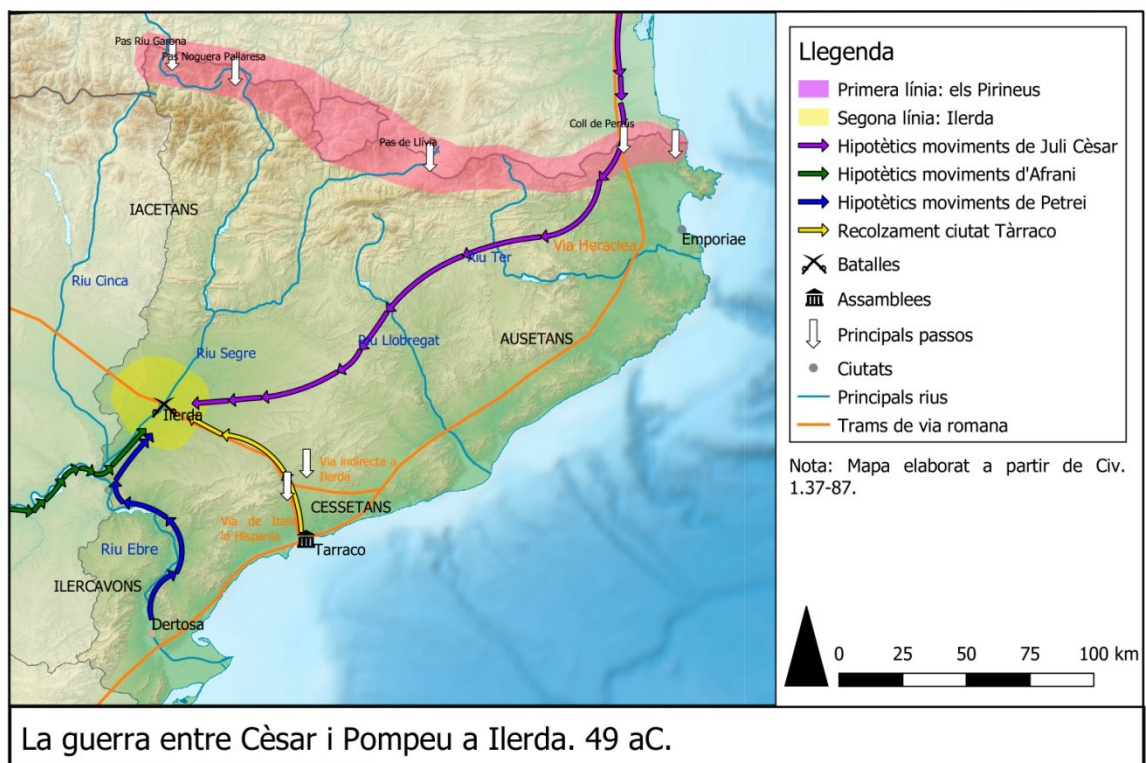

Fig.4 El període de domini de Pompeu, la guerra amb Cèsar i la pau d'August (Font: Elaboració pròpia)

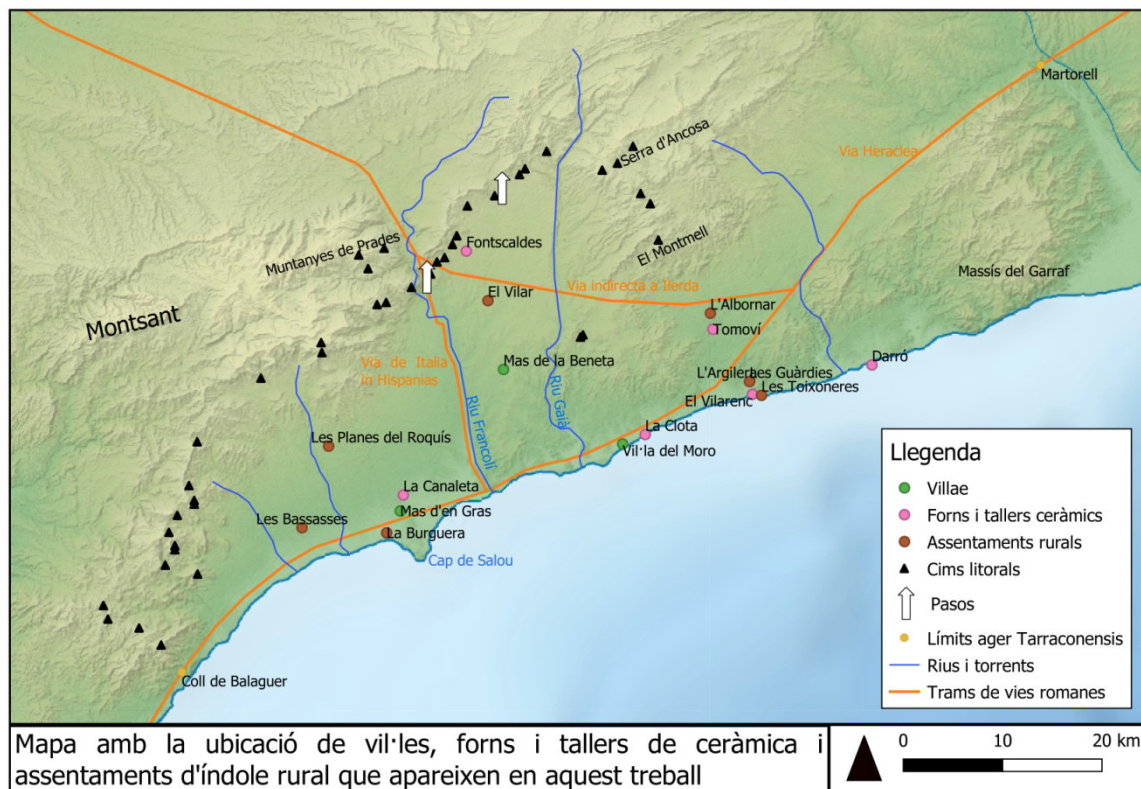

Fig.5 Mapa amb la ubicació de vil·les, forns i tallers de ceràmica i assentaments d'indole rural que apareixen en aquest treball (Font: Elaboració pròpia)

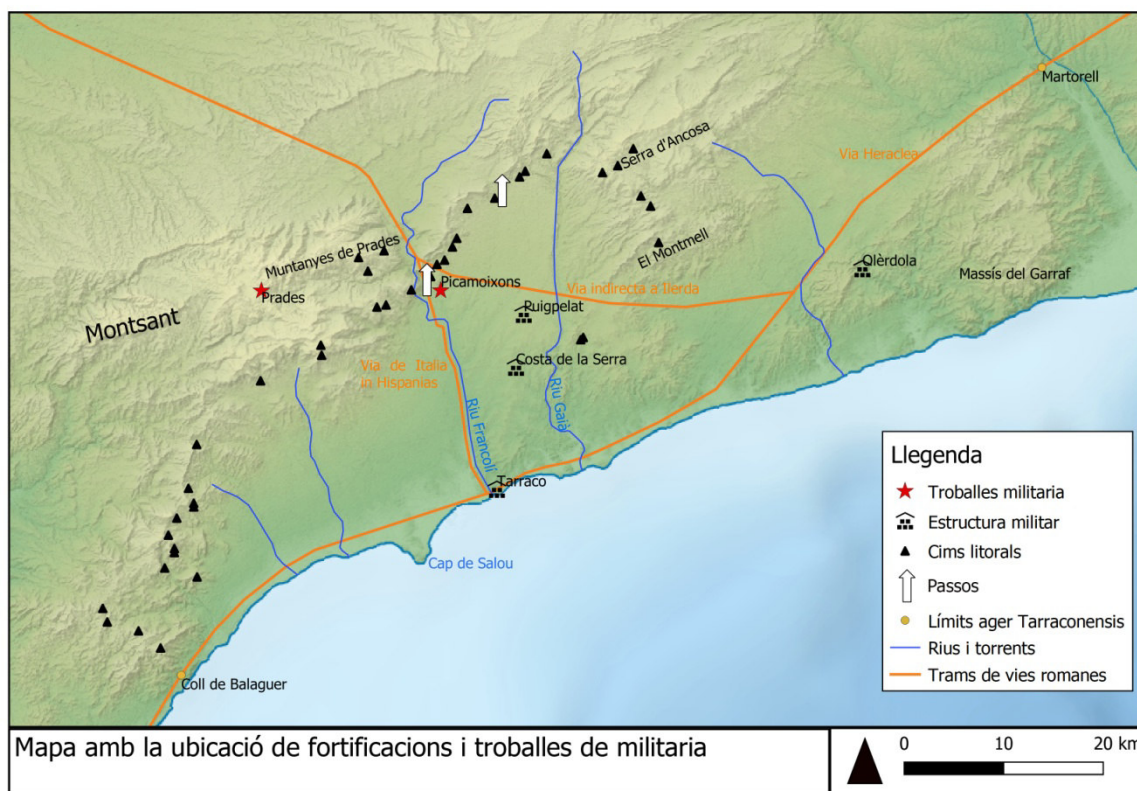

Fig.6 Mapa amb la ubicació de fortificacions i troballes de *militari* (Font: Elaboració pròpia)

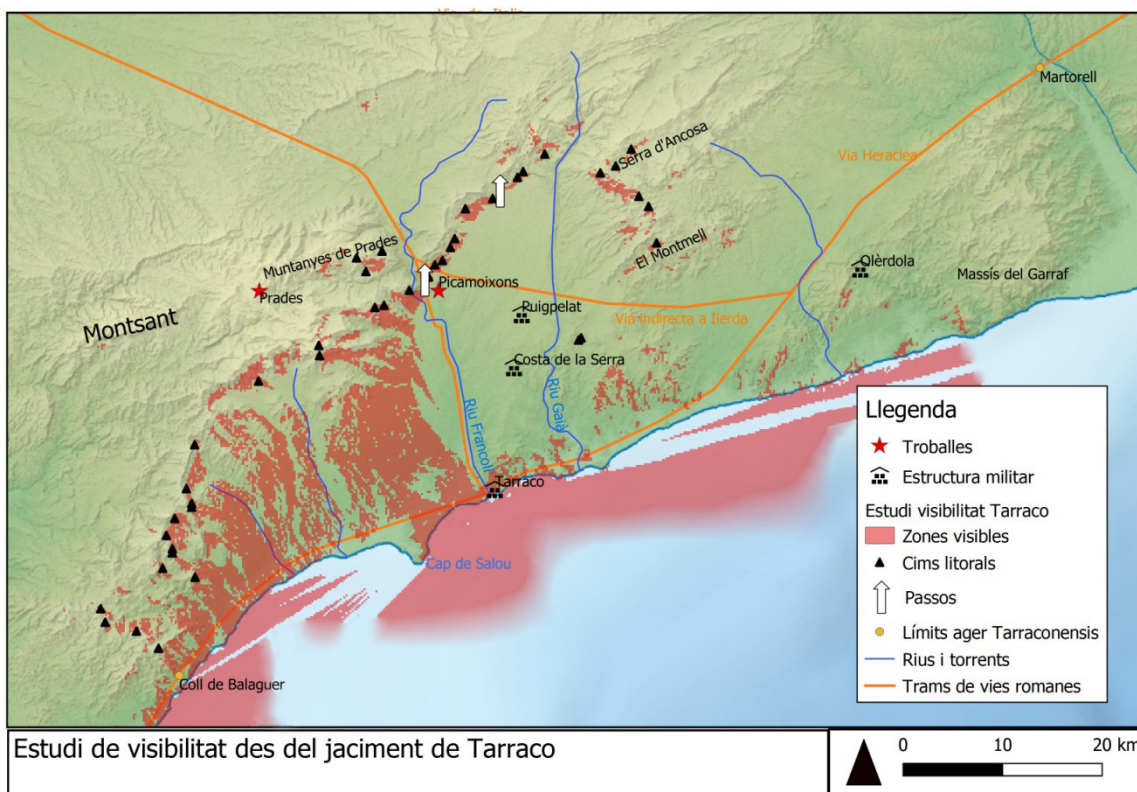

Fig.7 Estudi de visibilitat des de *Tarraco* (Font: Elaboració pròpia)

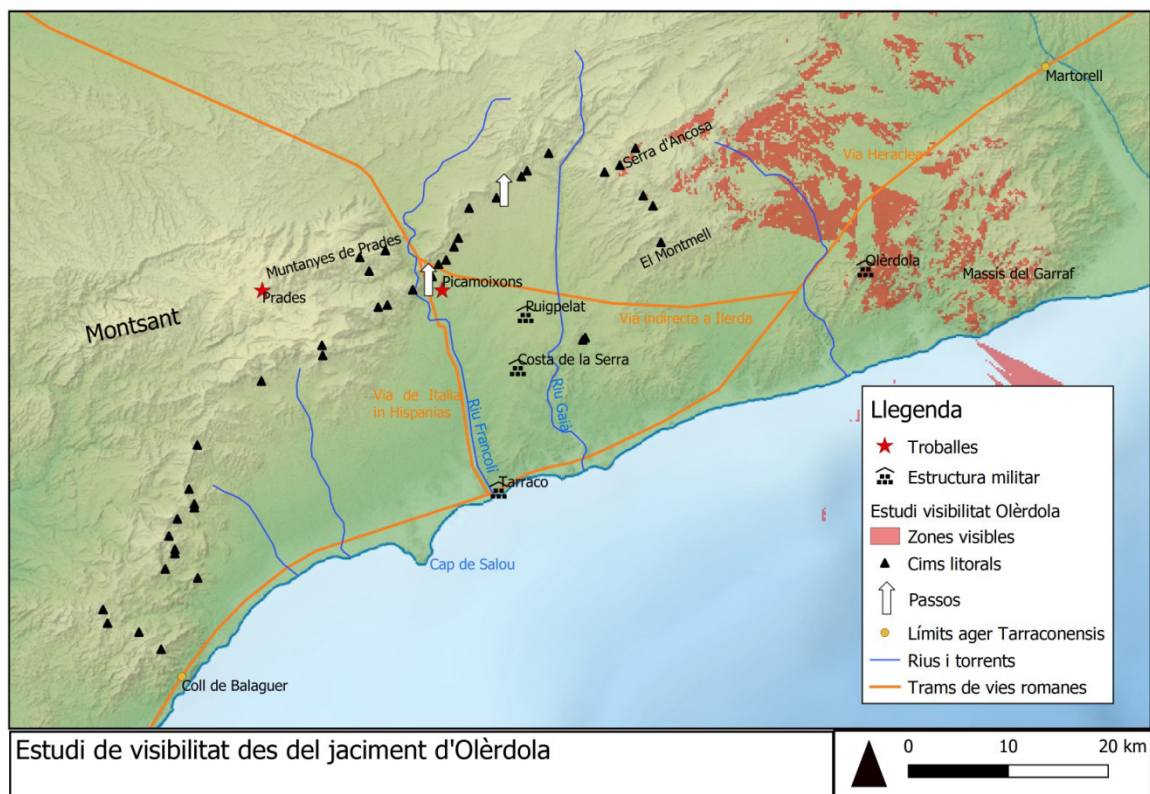

Fig.8 Estudi de visibilitat des del jaciment d'Olèrdola (Font: Elaboració pròpia)

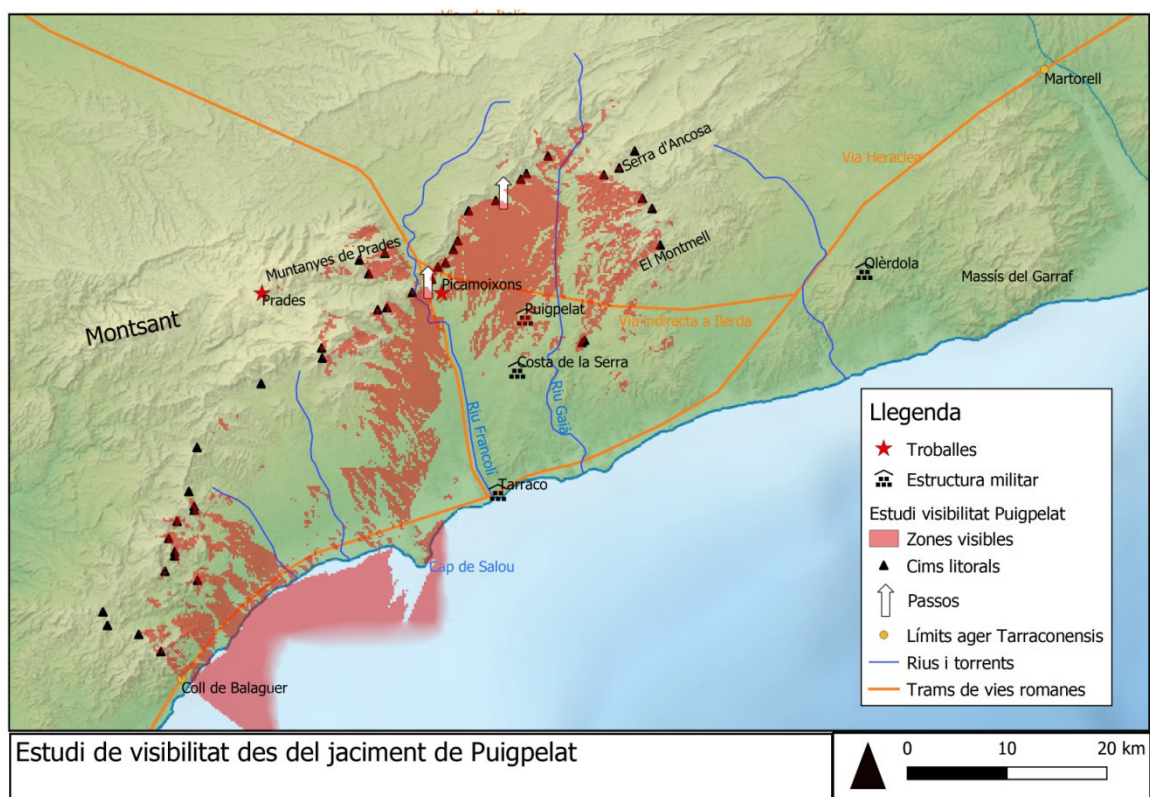

Fig.9 Estudi de visibilitat des del jaciment de Puigpelat (Font: Elaboració pròpia)

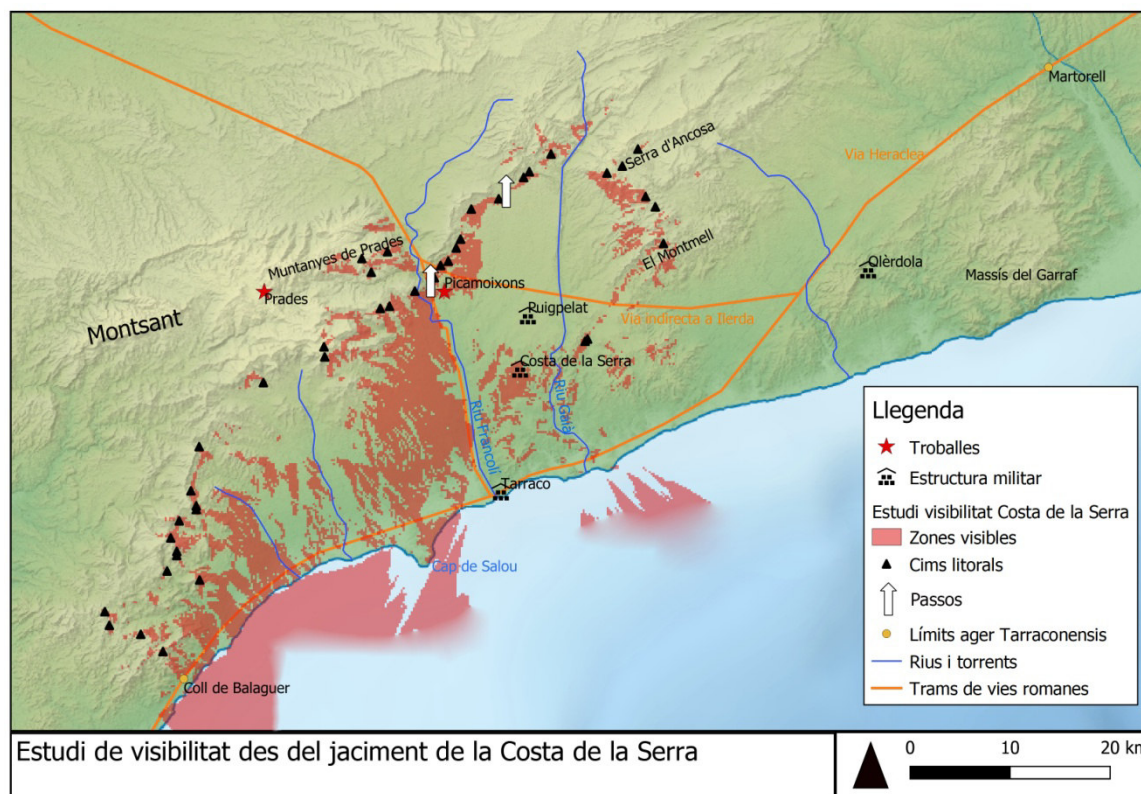

Fig.10 Estudi de visibilitat des del jaciment de la Serra (L'Argilaga) (Font: Elaboració pròpia)

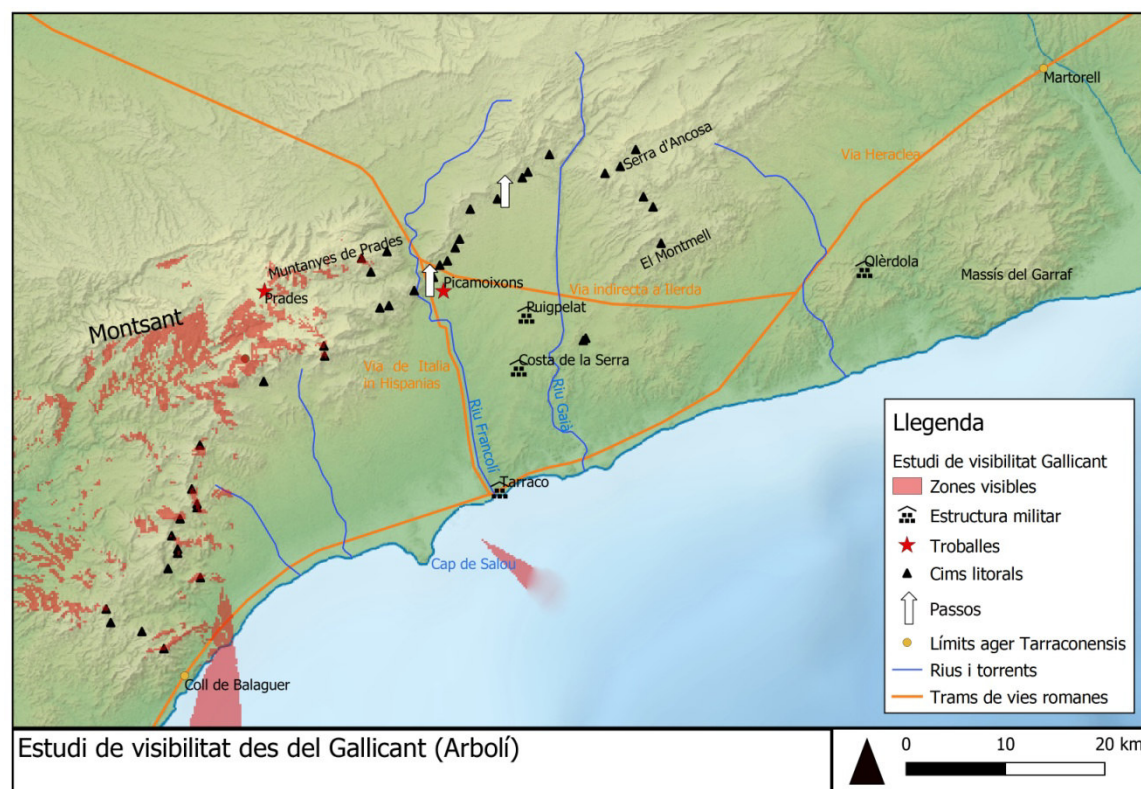

Fig.11 Estudi de visibilitat des del jaciment del Gallicant (Arbolí) (Font: Elaboració pròpia)

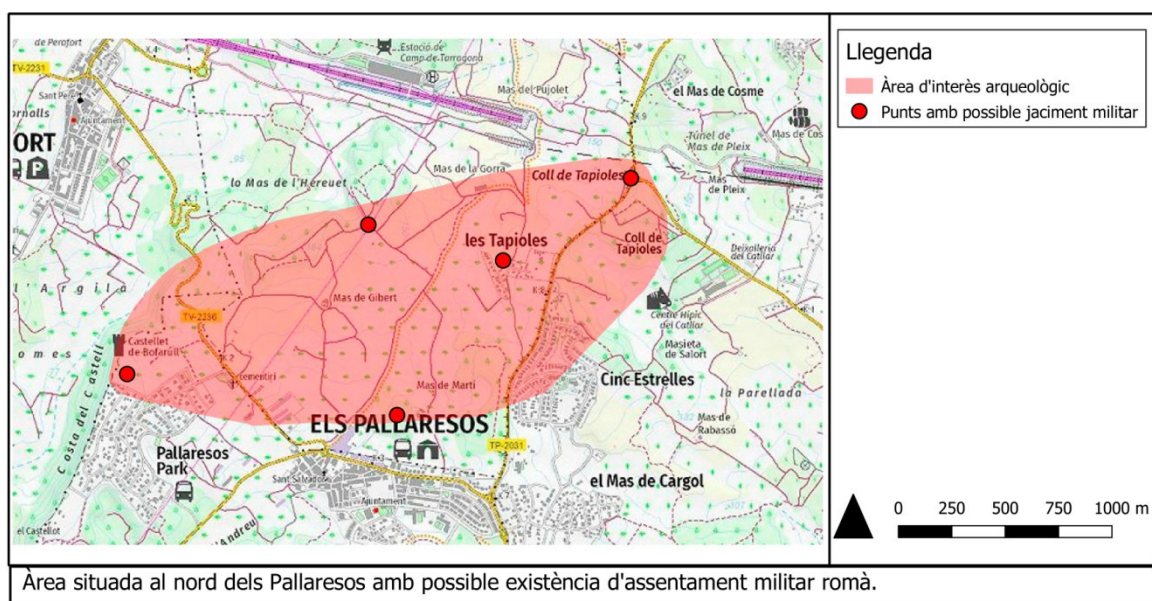

Fig.12 Àrea situada al nord de la població dels Pallaresos amb possible existència d'assentaments militars romans (Font: Elaboració pròpia)

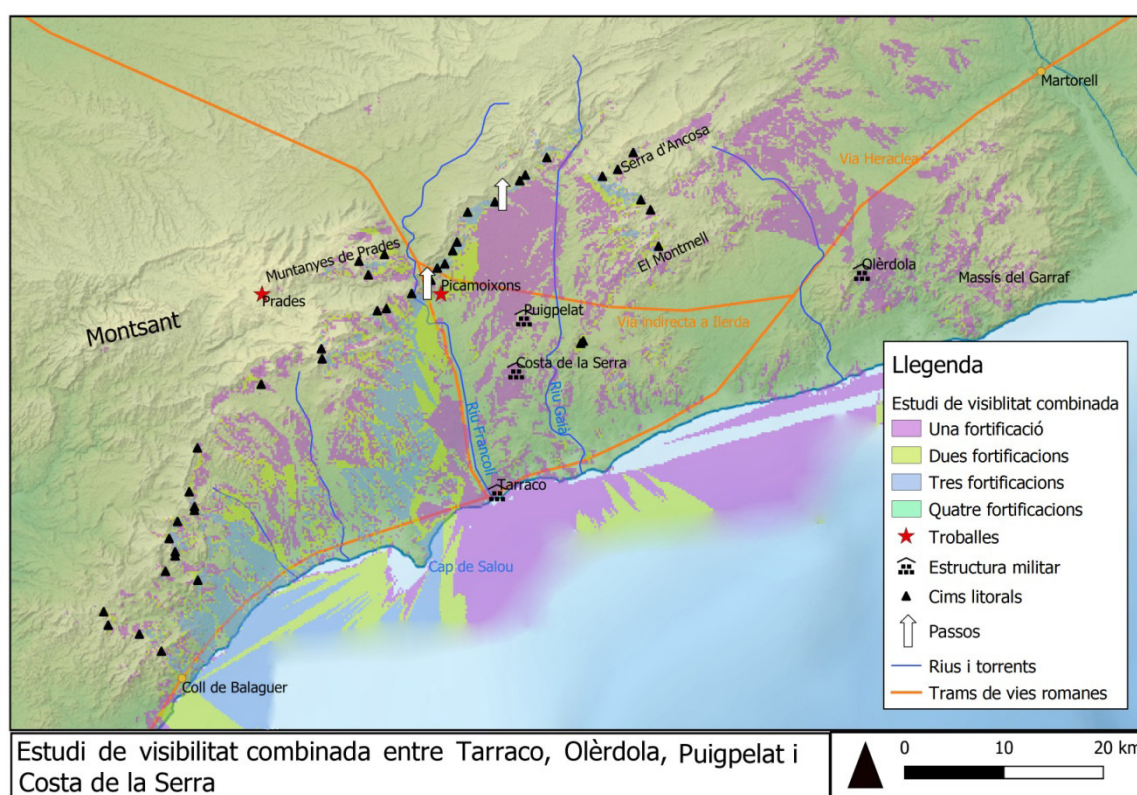

Fig.13 Estudi de visibilitat compartida entre els jaciments de la Costa de la Serra, Puigpelat, *Tarraco* i Olèrdola (Font: Elaboració pròpia)